

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ

УКРАЇНА
В МІЖНАРОДНИХ ВІДНОСИНАХ
Енциклопедичний словник-довідник

Випуск 1

Предметно–тематична частина: А–Г

Київ 2009

Україна в міжнародних відносинах. Енциклопедичний словник-довідник. Випуск 1. Предметно–тематична частина: А–Г / Відп. ред. М.М.Варварцев. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2009. – 184 с.

Словник є першою працею у комплексному відтворенні історії міжнародних відносин України. У формі енциклопедичних довідок висвітлюються події політики, економіки, культури від часів Давньоруської держави до початку ХХІ ст.

Видання розраховане на науковців, викладачів, студентів, усіх, хто вивчає і бере участь у взаєминах із зарубіжним світом.

Редакційна колегія:

М.М.Варварцев (відповідальний редактор), С.В.Віднянський (керівник авторського колективу), О.А.Іваненко (відповідальний секретар), А.Ю.Мартинов, І.М.Мельникова.

Рецензенти:

С.В.Кульчицький, доктор історичних наук, професор
О.Є. Лисенко, доктор історичних наук, професор

Авторський колектив:

Бажан О.Г., Варварцев М.М., Видаш О.Я., Вівчарик М.М., Віднянський С.В., Волковинський В.М., Горенко О.М., Горобець В.М., Гудзяк Б.О., Гуржій О.І., Знаменська М.В., Іваненко О.А., Ільюшин І.І., Коваль В.С., Коваль М.В., Ковальчук О.О., Котляр М.Ф., Кривець Н.В., Лемак В.В., Литвин В.М., Лісевич І.Т., Лупандін О.І., Мартинов А.Ю., Мельникова І.М., Мельникова О.О., Мицик Ю.А., Мовчан О.М., Мороз В.К., Науменко К.Є., Отрощенко І.В., Павленко М.І., Панашенко В.В., Піскіжова В.В., Руденко Н.М., Русина О.В., Симоненко Р.Г., Сирота Р.Б., Смолій В.А., Степанков В.С., Струкевич О.К., Терентьева Н.О., Турій О.Ю., Устименко В.М., Черевко О.С., Черніков І.Ф., Чухліб Т.В., Шилова А.В., Щусь О.Й., Якубова Л.Д., Яроцький П.Л., Ясь О.В.

Затверджено до друку Вченою радою Інституту історії України
НАН України, протокол № 6 від 19 червня 2008 р.

ISBN 978-966-02-4858-8
978-966-02-4859-5

© Інститут історії України НАН України
© Автори

Передмова

Набуття Україною державної незалежності 1991 р. набагато посилило значення міжнародних факторів в її суспільно-політичному, економічному і культурному розвитку. Розв'язання великої низки проблем, що постають перед країною, перейшло у сферу міждержавних взаємин – двосторонніх і багатосторонніх. Важливі ключові позиції в їх здійсненні цілком природно обійняла дипломатія. Нині Україна підтримує повномасштабні дипломатичні зносини з понад 170 державами всіх континентів, співпрацює у численних регіональних і світових організаціях, в універсальній і найвпливовішій з них – Організації Об'єднаних Націй, біля витоків якої стояла поряд з іншими країнами-засновницями. Вона є стороною близько 4 тис. міжнародно-правових документів.

Процеси глобалізації і взаємозближення й взаємозалежності народів та держав, що розгорнулися найбільш інтенсивно від 20 ст., позначаються на стрімкому зростанні зв'язків України із зарубіжжям, справляючи неминучі впливи на стан і динаміку зрушень у її внутрішньому житті.

В умовах всеохоплюючих перетворень у світі сама категорія “міжнародні відносини” поповнюється новим змістом і дедалі відходить від формул, які склалися за доби панування монархічного принципу державного устрою і окреслювали формат лише політичних і воєнно-політичних подій та явищ, тобто зосереджували увагу на зовнішньополітичній діяльності держави. Втім, окрім політиків і дипломатів, до справ, які мають міжнародний характер, долучаються маси людей різних професій, станів, конфесій, не обтяжених взагалі державними посадами. Їх інтереси сягають торгівлі, промислового виробництва, мистецтва, літератури, освіти, науки тощо. Те, що відбувається поза міжурядовими угодами і протоколами, досить часто найглибше впливає на баланс міжнародних відносин, трансформуючись, зрештою, в імперативи самих політиків.

Картину таких наслідків відображає “народна дипломатія” – публіцистичний термін, який останнім часом входить й в історіографію, засвідчуючи явище, закорінене ще у попередніх епохах. Адже до “нетрадиційної” дипломатії вдавалися й державні мужі середньовіччя, посилаючи за кордон із своїми дорученнями ченців, негоціантів, письменників, на посади консулів призначали найчастіше власників торговельних фірм і банків, знаних в міжнародних ділових колах.

Від України, яка впродовж тривалих періодів втрачала державність, її презентантами на світовій арені виступали ті, хто працював у громадських організаціях, закладах культури, в економіці. Саме в цих умовах виникають центри посередництва – товариства, періодичні видання, де обмін духовними набутками й інформацією беруть на себе діячі літератури і науки. Завдання такої ініціативної праці виразно схарактеризувала 1903 р.,

називаючи себе “ученицею” Драгоманова, Леся Українка у листі до проф. Римського університету Анджело Де Губернатіса, відомого в Європі популяризатора культурних цінностей різних народів: “...Усіма засобами, якими я володію, сприяти поширенню українського питання в іноземних літературах, розтлумаченню літератури, життя й ідеалів нашого народу серед інших народів Європи” (лист від 2 січня 1903 р., відділ рукописів Центральної національної бібліотеки в м. Флоренції). На хвилі громадських і професійних зв’язків від другої половини 19 ст. в університетах і наукових товариствах Центральної і Західної Європи започатковуються студії української літератури, мови, історії і географії, що заклали підвалини міждисциплінарної науки україністики – в Німеччині, Італії, Франції, Англії, Австрії та інших країнах. До чинників взаємодії з народами та їх культурами приєдналися масові еміграційні рухи і утворення українських діаспор, як також заснування поселень іноземних колоністів в Україні. Більш давню історію мають зв’язки, якими позначена поява і поширення різних течій передусім християнської релігії на українських землях.

Особливої уваги заслуговує історичний досвід України у творенні й функціонуванні власних зовнішньополітичних служб, що забезпечували пряме представництво її інтересів на державному рівні. Активні дії на зовнішньополітичному відтинку, які супроводжувалися укладанням угод і договорів, династичних шлюбів та обмінами посольств, демонструвала Київська Русь. Дипломатію Української козацької держави під проводом Богдана Хмельницького очолювали і здійснювали органи її військової організації – Рада генеральної старшини, Генеральна військова канцелярія і особисто гетьман. Тривала відтоді перерва у формуванні самостійних політичних взаємин завершилася на початку 20 ст. з постановом українських урядів різного напрямку, у складі яких вперше виникли спеціалізовані зовнішньополітичні відомства, а їх першочергові зусилля зводилися до боротьби за дипломатичне визнання своїх урядів, організації своїх посольств, місій і консульств за кордоном.

Міжнародні відносини України – тема, якою переймається не одне покоління вітчизняних та зарубіжних дослідників. Її історіографія, проте, є досить строкатою щодо вибору й розробки проблем і сюжетів. Заповнення існуючих лакун і прогалин завдяки введенню в обіг незайманих історичних джерел, що розпочалося від 90-х рр. минулого століття, змінює стан дослідження на краще. На порядку денному постають питання створення узагальнюючих праць, присвячених як окремим періодам, так і в цілому історії міжнародних відносин України.

Пропонований читачеві словник має на меті сприяти розвитку студій у напрямі комплексного відтворення подій і процесів. Форма довідкового видання енциклопедичного типу дає можливість сконцентрувати різнопланову інформацію у вигляді тематичних і біографічних статей, допомогти у пошуку відповідних відомостей тим, хто викладає і вивчає учбові курси з історії міжнародних відносин, слугувати орієнтиром для подаль-

ших наукових розвідок теми. Водночас слід зробити застереження: сучасний стан дослідження міжнародних зв'язків України накладає певні межі на самий добір статей словника і тим самим на вичерпність висвітлення окремих аспектів теми.

Обрана структура словника складається із статей, які можна згрупувати за спільними ознаками. Передусім це матеріали про держави, історія яких у різні епохи перетинається з історією України, а також про основні міжнародні договори, конференції й конгреси, де Україна виступає їх суб'єктом або об'єктом. У словнику відведено місце для характеристики українських міст, що формувалися й набували розвою як осередки загальноєвропейських торговельно-економічних шляхів. Статті про національні меншини містять розповіді про етноси, які осіли на українських землях внаслідок переселення з-за кордону. Видання включає й відомості про інституції – політичні, громадські, науково-освітні, літературні, створені з метою взаємопізнання і взаємоспівробітництва між Україною і зарубіжжям. У словнику також йдеться про періодичні видання, які приділяють головну увагу ознайомленню громадськості різних країн з поточними подіями, історією та культурою України. Широкі пласти історичних фактів містять біографічні довідки про вітчизняних і зарубіжних державних і громадських діячів, істориків, літераторів, митців, науковців, праця яких залишила “українські” сліди у всесвітній історії.

Для зручності користування видання розподілено на дві частини – тематично-предметну і біографічну. Статті розміщуються за абеткою і супроводжуються бібліографічним апаратом.

Хронологічні рамки словника обіймають період від часів Київської Русі до початку XXI ст. Датування подій здійснюється за діючим у згадуваних країнах календарним стилем.

Словник ініційовано і підготовлено у відділі всесвітньої історії і міжнародних відносин Інституту історії України НАНУ за участю співробітників інших наукових підрозділів Інституту, а також споріднених академічних установ та вищих учбових закладів.

Список скорочень

- ВР – Верховна Рада
ВУЦВК – Всеукраїнський центральний виконавчий комітет
ГУЛАГ – Головне управління виправно–трудоувих таборів, трудових поселень і місць ув'язнення
ДКО – Державний комітет оборони
Зап. НТШ – Записки Наукового товариства ім. Т.Шевченка.
ЗУНР – Західноукраїнська Народна Республіка
Києв. стар. – Киевская старина
КНДР – Корейська Народно–Демократична Республіка
ЛКСМУ – Ленінська комуністична спілка молоді України
МДБ – Міністерство державної безпеки
НКВС – Народний комісаріат внутрішніх справ
НКДБ – Народний комісаріат державної безпеки
ООН – Організація Об'єднаних Націй
ОУН – Організація українських націоналістів
РКП (б) – Російська комуністична партія (більшовиків)
РМ – Рада міністрів
РНК – Рада народних комісарів
РРФСР – Російська Радянська Федеративна Соціалістична Республіка
Рус. стар. – Русская старина
РФ – Російська Федерація
СВУ – Союз визволення України
СНД – Співдружність Незалежних Держав
СРСР – Союз Радянських Соціалістичних Республік
США – Сполучені Штати Америки
УІЖ – Український історичний журнал
УНР – Українська Народна Республіка
УПА – Українська повстанська армія
УРСР – Українська Радянська Соціалістична Республіка
УСРР – Українська Соціалістична Радянська Республіка
УЦР – Українська Центральна Рада
ЮНЕСКО – Організація Об'єднаних Націй в питаннях освіти, науки і культури

А

АВСТРАЛІЯ, АВСТРАЛІЙСЬКИЙ СОЮЗ (the Commonwealth of Australia) – держава у південній півкулі, на материк Австралія, острові Тасманія та дрібних прибережних островах. Омивається водами Індійського океану й морями Тихого океану. Площа 7,68 млн.км². Населення 21 млн осіб (2007). Столиця – м.Канберра. Адміністративно-територіальний поділ: 6 штатів і 2 території. Офіційна мова – англійська. А. – парламентарна монархія. Глава держави – король/королева Великої Британії (з 1952 – Єлизавета II), якого/яку репрезентує генерал-губернатор. За формою державного устрою – федерація. Входить до Співдружності, очолюваної Великою Британією. Законодавчу владу здійснює федеральний двопалатний парламент (складається з палати представників і сенату). Виконавчу владу здійснює уряд, що формується парламентом, на чолі з прем'єр-міністром.

Корінне населення до відкриття А. європейцями (1770 – Дж.Кук) жило первіснообщинним ладом. 1778 створено перше британське поселення – Сідней. З того часу в А. одна за одною виникають колонії Великої Британії: 1824 – Новий Південний Уельс, 1829 – Західна Австралія, 1836 – Південна Австралія, 1851 – Вікторія, 1859 – Квінсленд. До 1868 територія А. використовувалася як місце відбування каторги для британських злочинців. 1 січня 1901 за законом британського парламенту колонії в А. об'єдналися у федерацію штатів – Австралійський Союз, якому було надано статус домініону (внутрішнього самоврядування).

В роки Першої світової війни А. воювала на боці Антанти, в роки Другої світової війни – антигітлерівської коаліції. 1950-53 брала участь у корейській війні, 1965-1971 – у в'єтнамській війні на боці США. У 2003-2007 – в іракській війні США та в афганській війні.

На поч. 20 ст. австралійське м'ясо, вовна, зернові зайняли провідне місце на світовому ринку. Водночас за участі американських, британських та японських капіталів інтенсивно здійснювався індустріальний розвиток. Сьогодні А. – економічно високорозвинута країна. Цьому сприяла висока якість професійних навичок багатьох іммігрантів, які переселялися до А. Її населення, починаючи з 2-ї пол. 20 ст. збільшується за рахунок емігрантів із азійських країн. Питання адаптації емігрантів неєвропейського походження залишається особливо гострим у внутрішньополітичних міжпартійних відносинах. У листопаді 2000 більшість австралійців на референдумі проголосувала проти пропозиції партії лейбористів створити республіку на чолі з президентом. Таким чином, А. С. залишається у складі Британської Співдружності Націй.

Дипломатичні відносини між А. та Україною встановлені 26 грудня 1991. Перші українські поселенці з'явилися на початку XIX ст. Першим українцем, який прибув на австралійську землю, вважається матрос з Полтавщини Федір Зубенко, який у 1820 приплив до Сіднею, де певний час мешкав. Масова міграція українців розпочалася наприкінці XIX – поч. XX ст. з

українських земель Австро-Угорщини. Найвідомішим вихідцем з України, який працював у Австралії, був етнограф М.Миклухо-Маклай. До Першої світової війни чисельність української еміграції в А. збільшилася головним чином за рахунок селян. Чергова хвиля переселення українців до А. припала на період після 1945 року. За даними австралійського перепису населення 1964 в країні ідентифікували себе українцями 21,4 тис. осіб (12 місце серед інших етнічних громад країни). Новітня хвиля української імміграції до Австралії пов'язана з розпадом СРСР (кінець 80-х-початок 90-х рр.). Змінився соціальний статус іммігрантів, серед яких переважали люди з вищою освітою. На початок 2003 за офіційними даними Федерального бюро статистики Австралії чисельність української спільноти становила 33.960 осіб.

Літ.: Австралия и Океания: История и современность. – М., 1970; Євтух В.Б., Трощинський В.П., Попок А.А. Закордонне українство. – К., 2005; Богатуров А.Д. Великие державы на Тихом океане (1945-1995). – М., 1997.

А.Ю.Мартинов.

Українці в Австралії. Українська спільнота в А. – одна з наймолодших серед української діаспори в світі. Масова еміграція до А. почалася після Другої світової війни. Згідно з даними перепису населення А. 1997, в країні проживало близько 30 тис українців, 85% із них було засереджено в містах – Сідней, Мельбурн, Аделаїда, Брісбен, Перт та їхніх околицях.

Громадське і політичне життя українців розпочалося відразу після приїзду до А. 1950 засновано Об'єднання українців в Австралії (від 1953 діє під назвою “Союз українських організацій”), 1949 – Об'єднання українських жінок (від 1951 – Союз українок Австралії). Ці організації є нині найбільш активними й впливовими. Поряд з ними постали Станиця вояків УПА (1949), Союз українських ветеранів (1950), Легіон ім. Симона Петлюри (поч. 1950-х рр.), Спілка визволення України (1953), Демократичне об'єднання колишніх репресованих советами українців (поч. 1950-х рр.), Об'єднання союзів українських комбатантів А. (1958), Українська антибільшовицька ліга (1965), Комітет оборони національних і людських прав в Україні (1967), Фундація допомоги дітям Чорнобиля (1990) та ін.

Важливе значення українці в А. приділяють шкільництву. 1952 утворена Українська центральна шкільна рада А., головне завдання якої – об'єднання українських шкіл усіх штатів, видання підручників, підготовка вчителів.

НТШ в А. (1950) представляє українську науку в цій країні. Його члени відіграють провідну роль у створенні основ громадського, культурного, церковного і наукового життя української громади. Діють лекторат україністики ім. М.Зерова в університеті ім. Монаша в Мельбурні (1983), Центр українознавчих студій при університеті Макворі в Сідней (1984), Асоціація україністів А. (1990). Сприяючи розвитку дослідницької і навчальної діяльності з україністики, вони підтримують тісні контакти з науковими організаціями за кордоном.

З початком масової імміграції українців в А. з'явилась українська преса, яка базується на добровільній праці та фінансовій допомозі діаспорних організацій, церков. Це часописи: найбільш поширені – “Вільна думка” та “Церква і життя”, а також “Єдність”, “Бюлетень Об'єднання українських католицьких організацій”, “Інформаційний листок АБН”, “Наш фронт”, “Парафіяльні новини”, “Праця і життя”, “Українець в Австралії”, “Australian Ukrainian Review”, “Ukrainian Issues”.

Театрально-мистецька творчість – одна з найпопулярніших серед українців А. В країні виступають ансамблі бандуристів ім. Г.Китастого, ім. Лесі Українки, ім. Г.Хоткевича, “Колорит”, ансамбль пісні й танцю “Євшан”, хори “Боян”, “Ластівка”, “Сурма”, “Чайка”, танцювальні колективи: “Веселка”, “Коломийка”, “Кубанські козаки”, “Дніпро”, ім. В.Івасюка та ін.

Літ.: Мельников Ф. До історії української еміграції в Австралії. В кн.: Українці у вільному світі. – Джерсі-Сіті, 1954; Українці в Австралії: Матеріали до історії поселення українців в Австралії. – Мельбурн, 1966; Історія українського поселення в Австралії: Доповіді з другої конференції. Мельбурн. 5-7 квітня 1985. – Мельбурн, 1985; Зберігаючи українську самобутність. – К., 1992; Ukrainian Settlement in Australia, Fifth Conference, Melbourne. – Melbourne, 1993; Микитович Р. Українці в науці п'ятого континенту //Українська діаспора, 1994, №5; Альманах українського життя в Австралії. – Сідней, 1994; Енциклопедія української діаспори, т.4 (Австралія–Азія–Африка). – Київ–Нью–Йорк– Чикаго–Мельбурн, 1995; Українці: Історико-етнографічна монографія. – Опішне, 1999, кн.І.; Українці Австралії: Енциклопедичний довідник. – Сідней, 2001.

О.О.Ковальчук.

“АВСТРІЙСЬКО-УКРАЇНСЬКИЙ ОГЛЯД. OESTERREICH-UKRAINISCHE RUNDSCHAU” – суспільно-політичне видання, яке є друкованим органом Австрійсько-українського товариства. Засноване 9 червня 1992 як двомовний часопис (українська та німецька мова). З часу заснування і до 2005 головним редактором «А.-у. о.» був Борис Ямінський. Має власну мережу кореспондентів в Україні. Виходить неперіодично, але, як правило, один раз на рік. Рубрики огляду охоплюють хроніку австрійсько-українських відносин, бізнесові новини; подаються ексклюзивні інтерв'ю та політичні портрети австрійських та українських діячів, а також рецензії на нові книжкові видання, які стосуються історії та сьогодення Австрії та України. З 1998 презентує новини, які стосуються діяльності Австрійсько-українського бюро кооперації в науці, освіті та культурі. Регулярно подається хроніка діяльності посольства Австрії в Україні та посольства України в Австрії. Від 1995 в «А.-у. о.» встановлено традицію присвячення окремих номерів певній культурно-історичній події у двосторонніх відносинах. У 1995 провідною темою випуску стало 400-річчя

від дня народження Богдана Хмельницького. 1996 номер було присвячено десятій річниці Чорнобильської катастрофи. Спеціальний номер видання вийшов з нагоди п'ятої річниці встановлення дипломатичних відносин між Україною та Австрією. У 1999 номер було присвячено відкриттю у Відні пам'ятника Івану Франко. 2001 «А.-у. о.» зосередився на аналізі десятиріччя незалежності України. 2005 вийшов спеціальний випуск про помаранчеву революцію.

А.Ю.Мartiнов.

АВСТРІЯ, АВСТРІЙСЬКА РЕСПУБЛІКА (REPUBLIK ÖSTERREICH) – держава в Центральній Європі, в басейні Дунаю. Площа 83,9 тис. км². Населення 8,3 млн. осіб (2007). Столиця – Відень. Державна мова – німецька. А. – федеративна республіка, складається з 9 федеральних земель: Бургенланд, Відень, Верхня Австрія, Зальцбург, Каринтія, Нижня Австрія, Тироль, Форарльберг, Штирія. Глава держави – президент. Уряд очолює канцлер. Законодавчий орган – двопалатний парламент (Національна рада й Федеральна рада). В А. сформована багатопартійна система.

У 6-7 ст. територію А. населяли германські та слов'янські племена. Від 976 до 1246 А. правили Бабенсберги. 1276-78 австрійські землі захопив Рудольф I Габсбург. Наприкінці 14 ст. А. була одним із найбільших князівств “Священної Римської імперії германської нації”. 1526 до Австрійської монархії увійшли Чехія й Угорщина, в складі останньої – північно-західна частина Закарпатської України; південно-східна частина Закарпаття була приєднана згідно рішень Карловицького конгресу 1698-1699. Пізніше до А. відійшла Галичина (1772) і Буковина (1774) та інші землі. 1867 Австрійська імперія перетворилася на дуалістичну (двоєдину) монархію – Австро-Угорщину. Після падіння династії Габсбургів та розпаду Австро-Угорщини 1918 на її території постала низка самостійних держав. 12 листопада 1918 А. була проголошена республікою. 1920 прийнята її Конституція. 1924 А. встановила дипломатичні відносини з СРСР. 1938-1945 внаслідок аншлюсу перебувала у складі Третього рейху. Від травня 1945 поділена на чотири окупаційні зони: французьку, британську, американську і радянську. 1955 А. знову здобула незалежність. У тому ж році австрійський парламент прийняв закон про постійний нейтралітет. З 1 січня 1995 А. член Європейського Союзу.

Українсько-австрійські відносини. Українці в Австрії. Витоки українсько-австрійських зв'язків сягають 10-12 ст., коли Київська Русь вела торгівлю з містами середнього Дунаю. Галицький князь Ярослав Осмомисл підтримував відносини з австрійським герцогом Генріхом Язомірготтом. Дипломатичні взаємини з А. налагоджували гетьмани Богдан Хмельницький і Пилип Орлик. Наприкінці 18 ст., коли до Австрійської імперії увійшли західноукраїнські землі Галичина та Буковина, українсько-австрійські зв'язки помітно розширилися. Відень стає одним з осередків

формування західноукраїнської освіченої верстви. Тут було створено видавничий центр, у заснуванні якого на початку 70-х рр. 19 ст. провідну роль відіграли М.Драгоманов, С.Подолінський, М.Кулябко-Корецький, О.Терлецький. У другій пол. XIX – на поч. XX ст. у навчальних закладах Відня здобували освіту багато майбутніх видатних діячів української культури. Серед них – С.Воробкевич, А.Вахнянин, С.Людкевич, С. Дністрянська, Ф.Колесса, В.Барвінський, Н.Нижанківський, Р.Сімович.

1914 на території Австро-Угорщини виник Союз визволення України, який ставив за мету домогтися доброзичливого ставлення австрійського уряду до політично-державницьких цілей українства, займався проведенням національно-культурної роботи серед військовополонених українців, виданням книжок і брошур про Україну, захистом українських інтересів при віденському дворі. У Відні з жовтня 1914 по листопад 1918 виходив “Вісник СВУ”. Впродовж 1914-1917 видавався німецькомовний тижневик “Ukrainische Nachrichten”.

Наприкінці 1914 – на початку 1915 поглибилися політичні суперечності між австрійською адміністрацією та СВУ, що призвело до заборони союзом проводити національно-агітаційну діяльність серед військовополонених українців і суттєвого обмеження його фінансування. 1918 вимога українців на переговорах у Бресті про приєднання до УНР Холмщини, Підляшшя, а також проведення плебісциту в Східній Галичині, Буковині й Закарпатті викликала різке заперечення з боку австрійської делегації, зокрема міністра закордонних справ Австро-Угорщини О.Черніна, який очолював делегацію цієї країни на переговорах. Загальна воєнна ситуація на фронтах, складне економічне становище, а також тиск Німеччини зрештою змусили австрійський уряд піти на поступки, принаймні на словах, і Відень погодився на утворення окремого українського коронного краю Східної Галичини і Північної Буковини. Статті з цього приводу були включені до таємного договору, підписаного 8 лютого 1918 між УНР і Австро-Угорщиною (не був ратифікований). 16 липня 1918 австрійська сторона під тиском польських антиукраїнських сил анулювала цей договір.

Після підписання 9 лютого 1918 Брестського договору відбувся обмін дипломатичними представниками між УНР і Австро-Угорщиною. Українським послом до Відня було призначено А.Яковліва, австрійським до Києва – графа Й.Форгача. Між УНР, Німеччиною та Австро-Угорщиною були укладені економічний договір від 23 квітня терміном до 31 липня 1918 та господарська угода від 10 вересня 1918 терміном до 30 червня 1919 про ввезення до Центральних країн великих обсягів зерна, фуражу, олії, м’яса, цукру, інших продовольчих товарів, залізної і марганцевої руди, деревини тощо, а також поставок з Центральних держав вугілля, нафти, нафтопродуктів, сільськогосподарських машин та ін.

Наприкінці Першої світової війни почалася масова еміграція українського населення, політичних, громадсько-культурних діячів Галичини й Буковини в західні області Австро-Угорщини. Поразка української революції 1917-1921 спричинила нову хвилю переселенців з України насамперед до Відня, який став центром політичної та культурної діяльності

українських емігрантів. На той час у столиці А. перебували М.Грушевський, В.Винниченко, В.Липинський, Є.Чикаленко, П.Чижевський, інші політичні діячі, науковці, літератори. 1919-23 тут діяв екзильний уряд ЗУНР на чолі з президентом Є.Петрушевичем. 1919-25 українські студенти навчалися в австрійських навчальних закладах Відня, Граца, Леобена, Інсбрука. В А. знайшли притулок відомі українські вчені, літератори, музиканти: С.Рудницький, О.Колесса, Д.Антонович, О.Олесь, А.Крушельницький, Н.Нижанківський та ін. У цей період в А. засновуються Ліга української культури, Загальноукраїнська культурна Рада, товариства “Просвіта”, “Січ”, “Ліга націй”, Український музей-архів у Відні, Організація українського народного учительства, Українська воєнна управа, Союз українських журналістів і письменників та ін. У 20-х рр. у Відні працюють різні українські видавництва: “Дзвін”, “Українська школа”, “Українська книга”, “Серп і молот”, “Українське видавництво”, “Дніпросоюз”, “Аполло”, “Вернигора”, “Земля” тощо. Виходили часописи “Діло”, “Буковина”, “Українське слово”, “Український прапор”, “Український скиталець”, “Нова громада”, “Воля”, “Молоде життя”, “Єретик” та ін. Тут з’явилися друком “Ілюстрована історія України” та “Культурно-національний рух на Україні” М.Грушевського, монографія “Теорія нації” В. Старосольського, “Україна на переломі” та “Листи до братів-хліборобів” В.Липинського, 12 томів художніх та публіцистичних творів В.Винниченка, “Півтораєст літ української політичної думки” В.Дорошенка, праці С.Рудницького, В.Кушніра, М.Лозинського, М.Драгоманова, В.Барвінського. До 100-річчя Т.Шевченка було видано “Кобзар” у двох томах, у тижневику “Ukrainische Nachrichten” – опубліковано понад 100 поезій поета.

Після закінчення Другої світової війни на території А. знаходилось близько 30 тис. українців, більшість з яких жили у таборах для переміщених осіб. Велика їх кількість зосереджувалася в Зальцбургу та Інсбруку. В А. діяло Українське Центральне Допомогове Об’єднання. У таборах були організовані 3 гімназії, Український народний університет, Сільськогосподарська школа, Торгова школа, близько 10 народних шкіл. Багато українців продовжували навчання у вищих учбових закладах країни. Внаслідок подальшої еміграції до Англії, Франції, Канади, інших країн у 50-х рр. в А. залишилося 4 тис. українців та деякі їхні фахові організації (лікарів, інженерів тощо). Нині в А. – близько 5 тис. осіб українського походження.

15 січня 1992 А. визнала незалежність України і встановила з нею дипломатичні відносини (24 січня 1992). Відтоді вона стала одним з найбільших торговельних партнерів України. У травні 1993 у Києві відкрито представництво Економічної палати Австрії. Між Україною і А. підписані торговельно-економічна угода (1993) та угода про захист інвестицій (1996). Україна та А. мають спільні інтереси у роботі Дунайської комісії, Центральноєвропейської ініціативи. Особливу увагу обидві держави приділяють співпраці у галузі науки та культури. 1992 у Відні засновано Австрійсько-українське товариство, яке підтримує тісні зв’язки з товариством “Україна-Австрія” у Чернівцях. 1992-96 у Львові діяв філіал Австрійського інституту Східної та Південно-Східної Європи, що допомагав встановленню контактів між укра-

їнськими та австрійськими науковцями, працівниками культури, освіти. У Києві, Львові, Чернівцях та Харкові діють австрійські бібліотеки. В Австрії проводяться симпозиуми (“Лесь Курбас і світова драматургія”, 1997; “Українська культура XIX–XX ст. у міжнародному контексті”, 1999 та ін.). У Відні виходять два часописи українською і німецькою мовами “Osterreichisch–Ukrainische Rundschau” та “Kiyiv–Wien”.

Літ.: Наріжний С. Українська еміграція. – Прага, 1942; Пристер Е. Краткая история Австрии. – М., 1952; Всемирная история. – М., 1958, т.4.; Маруняк В. Українська еміграція в Німеччині і Австрії по другій світовій війні. – Мюнхен, 1985, т.1; Порівняльний аналіз політичних структур Австрії та України. – Львів, 1996; Австрия. Факты и цифры. – Вена, 1997; Трощинський В.П., Шевченко А.А. Українці в світі. – К., 1999. Українсько-австрійські культурні взаємини другої половини XIX – початку XX століття. – Київ–Чернівці, 1999; Еріх Цьольнер. Історія Австрії. – Львів, 2001; Кураев О.О. Українська проблема у політиці Берліна та Відня у Першій світовій війні (1914-1918). – К., 2006.

Н.В. Кривець.

АВСТРОСЛАВІЗМ – інтелектуальна й громадсько-політична течія в Австрійській імперії. Ставила за мету здобуття рівноправності й автономії слов'янських народів та об'єднання їх на федеративних засадах під егідою і в рамках монархії Габсбургів. У своїх поглядах прихильники А. відмежовувалися від ідеології й політики сепаратизму, панславізму, русофільства. Як доктрина А. сформувався в 40-х рр. 19 ст. у відповідь на плани розбудови німецької держави і приєднання до неї сусідніх слов'янських територій. Ініціаторами А. виступали чеські діячі К. Гавличек-Боровський (стаття “Слов'янин і чех”, 1846) і Ф.Палацький (“Лист у Франкфурт”, 1848). Австрославістські ідеї здобули визнання на Слов'янському з'їзді 1848 у Празі й були покладені в основу його документів – “Звернення до слов'янських народів Австрії” та “Маніфест до європейських народів”. Тоді ж голова польсько-русинської секції з'їзду К.Лібельт висунув проект, за яким передбачалося проведення щорічних слов'янських конгресів, створення комітету з вирішення спільних для австрійських слов'ян справ. Концепція А. знайшла підтримку в колах західних українців та в діяльності їх першої політичної організації – Головної руської ради, яка 1848 запропонувала поділити Галичину на дві автономні частини – східну (українську) і західну (польську). Імператорський уряд ігнорував вимоги австрославістів, але настанови А. лишалися в програмах різних національних організацій і політичних партій Австрії до Першої світової війни. Водночас А. (з 60-х рр. 19 ст. – одна з форм австрійського федералізму) піддавався критиці революційно налаштованими силами в самій Габсбурзькій монархії й поза її межами за його підтримку імперської системи правління.

Літ.: Брик І. Слов'янський з'їзд у Празі 1848 р. і українська справа // Зап. НТШ, 1920, т. 129; Žaček K. K dejinam austroslavismu rakouských Slovanů // Slovánské historické studie, 1968, № 7; Освободительные движения народов Австрийской империи: Возникновение и развитие. – М., 1980; Der Austroslavismus. Hrg. Von A. Moritsch. Wien – Weimar, 1996.

М.М.Варварцев.

АВСТРО-НІМЕЦЬКИЙ ВІЙСЬКОВИЙ КОНТРОЛЬ В УКРАЇНІ 1918 – військовий контроль над територією України, здійснюваний армійськими підрозділами Німеччини та Австро-Угорщини протягом березня-листопада 1918. Був вирішальним чинником перебігу тогочасного внутрішньо- та зовнішньополітичного життя України.

Відчуваючи хиткість і непевність свого становища у протиборстві з про радянськими силами, уряд Української Народної Республіки звернувся 12 лютого 1918 до німецької сторони з проханням ввести на територію України німецькі війська, з допомогою яких сподівався зберегти державність, розв'язати деякі проблеми державного будівництва. Маючи свої інтереси в Україні (а саме – вивезення з її території різних товарів, продовольства та сировини), німецький уряд відразу відгукнувся на прохання української сторони ввести до України війська. 18 лютого 1918 німецькі війська почали просуватися на територію України. 27 лютого їх підтримали частини австро-угорської армії. Загальна кількість німецьких і австро-угорських військ становила 450 тис. солдатів та офіцерів. В авангарді німецьких підрозділів йшли нечисленні українські військові частини. До кінця квітня 1918 вся територія України опинилася під контролем німецької та австро-угорської армій. На сході окупаційна зона була обмежена лінією Батайськ (нині місто Ростовської обл., Російської Федерації) – Дон – Сіверський Донець – Дьогтево – Осиповка – Новобіла (нині село Новопсковського р-ну Луганської обл.) – Валуйки (місто Белгородської обл., РФ) – Грушевка – Белгород – Суджа – Рильськ (нині міста РФ). До сфери впливу Австро-Угорщини (за домовленістю від 29 березня 1918 між німецькою та австро-угорською сторонами) входили частина Волинської, Подільська, Херсонська та Катеринославська губернії. Управління й експлуатація вугільних і металургійних регіонів були обопільними. Решту губерній і Крим займали німецькі війська. Залізничний і водний транспорт на всій території України перебував під контролем німецького командування.

У зверненні Української Центральної Ради 11 березня 1918 до українського народу та заяві представників союзного командування військова присутність іноземних держав трактувалась як дружня акція допомоги, наголошувалось на невтручанні німців у внутрішні справи України.

Командування німецьких і австро-угорських військ досить швидко зрозуміло слабкість УЦР та безперспективність, з його погляду, співпраці з нею. Нездатність УЦР керувати внутрішньополітичною ситуацією в країні та ви-

конати обіцянки щодо постачання центральних держав хлібом і сировиною спричинила те, що німецьке і австро-угорське командування почало активно й безпосередньо втручатися у внутрішнє життя УНР. Наказ головнокомандувача німецькими військами генерала-фельдмаршала Г.Ейхгорна від 6 квітня 1918 у справі засіву полів, виданий без попереднього узгодження з українським урядом, був втручанням у внутрішні справи УНР, так само, як і наказ від 25 квітня щодо запровадження в Україні німецьких військово-польових судів. 23 квітня 1918 між УНР та Німеччиною і Австро-Угорщиною укладено господарський договір. Україна брала зобов'язання поставити центральним державам 60 млн пудів зерна, 400 млн штук яєць, значну кількість іншого продовольства й сировини. Зі свого боку, німецька і австро-угорська сторони мали постачати в Україну сільськогосподарські машини та паливо. В умовах присутності іноземних військ на території України такі відносини не могли бути рівноправні. Частину сировини й матеріальних цінностей німецькі і австро-угорські війська вивозили з України як військовою здобич.

Разом з тим А.–н.в.к. над українською територією став фактором у протидії великодержавницьким планам і соціально-економічним експериментам більшовиків в Україні. Німеччина, згідно з 4-ю ст. Брестського мирного договору РСФРР з державами Четверного Союзу 3 березня 1918, наклала на Росію примусові зобов'язання щодо визнання за Україною права на самовизначення, чинності влади УЦР, умов мирного договору УНР з центральними державами, укладення українсько-російського мирного договору, звільнення українських територій від формувань Червоної гвардії тощо.

29 квітня при безпосередній підтримці німецького командування здійснено державний переворот, наслідком якого стало усунення УЦР й проголошення Української Держави на чолі з П.Скоропадським. Вирішальним чинником і опорою існування нового режиму були німецькі та австро-угорські війська. З поразкою Німеччини у Першій світовій війні австро-німецькі війська були виведені з території України після листопада 1918. В результаті протигетьманського повстання 1918 влада в Україні перейшла до Директорії УНР.

Літ.: Дорошенко Д. Історія України. 1917-1923 рр. – Ужгород, 1930; Верстюк В.Ф. Українська Центральна Рада. – К., 1997.

О.І.Лупандін.

АВСТРО-УГОРЩИНА (Österreich-Ungarn; офіційно від 14.11.1868 - Österreichisch Ungarische Monarchie – Австро-Угорська монархія) – дуалістична (двоєдина) монархія на чолі з династією Габсбургів, імперія яких протягом більш ніж чотирьох століть була найбільш значною європейською державою. Утворилася 1867 в результаті перетворення адміністративно-територіальної структури Австрійської імперії на основі компромісної угоди між австрійськими і угорськими правлячими колами, що стала одним із

наслідків угорської революції 1848-49. Габсбурги прагнули використати це об'єднання сил для придушення національно-визвольного і демократичного руху в імперії, зокрема вимог незалежності для Угорщини. За конституцією 1867, що стала зразком для країн Центральної Європи, Австрійській імперії (Ціслейтанії) та Угорському королівству (Транслейтанії) – назви від р. Лейта, де проходив кордон між ними, – гарантувалося самоврядування. Вони визнавалися суверенними й рівноправними частинам монархії зі своїми окремими вищими законодавчими установами (парламентами та кабінетами міністрів), об'єднаною владою єдиного монарха – австрійського імператора і угорського короля (австрійський імператор з 1848 р. Франц Йосиф I (1830-1916) коронувався на угорський престол в червні 1867). А.-У. була другою за територією (676545 км²) і третьою за населенням (понад 51 млн. чол.) державою Європи, до складу якої, крім власне австрійських та угорських земель, Чехії, Моравії, Силезії, Гарцу, Далмації, Крайни, Істрії, Трієсту, Трансільванії, Хорватії, Славонії, Баната, Словаччини і порту Фіуме, входили й українські землі – Галичина і Буковина, що були підвладні Відню і репрезентовані у Державній імперській раді, та Угорська Русь (Закарпаття), підвладна Будапешту. Делегації парламентів Австрії та Угорщини здійснювали загальнодержавну законодавчу владу: засідання відбувалися по чергово у Відні та Будапешті. Виконавча влада в Австрії належала імператорові (цісару) і йому же як королю – в Угорщині, який керував через кабінети міністрів; а законодавча – рейхсратові (Імперській раді, що складалася з палат панів і депутатів) у Австрії та сеймові (складався з верхньої (магнатів) і нижньої (депутатів) палат) в Угорщині. Хорватія і Славонія мали окремий сейм, а Галичина та Чехія – обмежений автономний статус. А.-У. була багатонаціональною державою: серед її населення були представники близько 30 націй та народностей, найчисельніші з яких – німці (12 млн.), угорці (10 млн.), чехи (6,5 млн.), поляки (5 млн.), хорвати і серби (3,5 млн.), румуни (понад 2 млн.), словаки (2 млн.), словенці (понад 1 млн.). Українці (історична назва – русини) склали до 8% населення монархії (понад 4 млн.), в т.ч. понад 3,5 млн. галичан й буковинців - в Австрії, та близько 500 тис. закарпатців – в Угорщині. Феодальні пережитки, соціально-кастова нерівність, економічна експлуатація трудового люду, національне гноблення, передусім слов'янських народів, співіснували в імперії з загальними тенденціями демократичного розвитку й процесами консолідації на основі економічного прогресу, зміцнення соціальних зв'язків, урбанізації та культурної інтеграції, що прискорилися на межі ХІХ-ХХ ст. завдяки здійсненню широких реформ: запроваджено суд присяжних, загальну військову повинність, рівність віросповідань, загальне виборче право в Австрії з 1907 тощо. Українці, позбавлені, як й інші народи імперії, багатьох прав, все ж завдяки порівняно толерантному ставленню влади, досягли певних успіхів у своєму національно-культурному й соціально-економічному розвитку, зокрема в Галичині та Буковині (в Закарпатті вони зазнавали значних утисків з боку угорської влади, що проводила політику мадяризації). Під час Першої світової війни А.-У. – союзниця Німеччини (член т.зв. Четверного союзу, який протистояв Антанті) і разом з нею зазнала поразки, що прискорило падіння Габсбургів (останній з них – Карл I, правив з 1916) та розпад імперії

у 1918. На її території в результаті національно-демократичних революцій виникли самостійні держави – Австрія, Угорщина, Чехословаччина; частина земель А.-У. увійшла до складу Югославії, Румунії, Польщі. Українські землі, незважаючи на прагнення їх населення до суверенності і возз'єднання з Великою Україною, за договорами, розробленими переможними країнами Антанти на Паризькій мирній конференції 1919-1920, знову опинилися в складі чужих держав: Буковина – Румунії, Галичина – Польщі, Закарпаття – Чехословаччини.

Літ.: Трайнин И.П. Национальные противоречия в Австро-Венгрии и ее распад. – Москва; Ленинград, 1947; Писарев Ю.А. Освободительное движение югославских народов Австро-Венгрии. 1905-1914 гг. – Москва, 1969; Освободительное движение народов Австрийской империи. Период утверждения капитализма. – Москва, 1981; Балканы в конце XIX – начале XX ст. Очерки становления национальных государств и политической структуры в Юго-Восточной Европе. – Москва, 1991; Австро-Венгрия: опыт многонационального государства.- Москва, 1995; Австро-Венгрия: интеграционные процессы и национальная специфика. – Москва, 1997; Верига В. Нариси з історії України (кін.18 – поч. 20 ст.). – Л.,1996; Гренвилл Дж. История XX века. Люди. События. Факты / Пер. с англ. О.Суворов.- Москва, 1999; Попик С.Д. Українці в Австрії 1914-1918. Австрійська політика в українському питанні періоду Великої війни. – К.-Чернівці, 1999; Фісанов В.П. Програме суперництво (США та Австро-Угорщина у Центральній Європі в роки Першої світової війни). – Чернівці, 1999; Фрейдзон В.И. Нация до национального государства. Историко-социологический очерк Центральной Европы ХУІІІ – начала XX вв. – Дубна, 1999; Еріх Цольнер. Історія Австрії / Пер. з нім. – Львів, 2001; Контлер Ласло. Історія Венгрії. Тисячелетіє в центрі Європи / Пер. с англ. – М., 2002; А. Дж. П. Тейлор. Габсбурзька монархія 1809-1918. Історія Австрійської імперії та Австро-Угорщини. – Львів, 2002.

С.В.Віднянський.

АГЕНТСТВО США З МІЖНАРОДНОГО РОЗВИТКУ – урядова організація Сполучених Штатів Америки. Заснована 1961 для подання технічної і фінансової допомоги країнам світу. Свої заходи координує з іншими державними, а також громадськими і приватними установами США й відповідно з установами країн, які отримують допомогу. Від 1992 працює в Україні, де має місію з осідком у Києві. Займається розробкою програм, спрямованих на розвиток в українському суспільстві ринкової економіки, інститутів та механізмів політичних систем на засадах демократії та реформування соціальної сфери.

М.М.Варварцев.

АДВЕНТИЗМ (від лат. *adventus* – пришестя) – течія пізнього протестантизму, яка виникла в 1830-х рр. у США. Її засновник У.Міллер пророкував друге пришестя Ісуса Христа між 1843 та 1844. Попри провал пророкування, вчення про близьке друге пришестя Ісуса Христа посідає особливе місце у догматиці А., яка вперше була кодифікована 1845 на з'їзді в м. Олбані (шт. Нью-Йорк, США). А. стверджує, що друге пришестя Христа буде супроводжуватися воскресінням праведників і лише після тисячолітнього царства Христа воскреснуть також неправедні. З ім'ям засновниці та ідеолога церкви адвентистів сьомого дня (АСД) Е.Уайт (1827-1915) пов'язані інші основні положення віровчення адвентистів: дотримання суботи (“четверта заповідь”), заперечення безсмертя душі, раю та пекла, а також введення “санітарної реформи”, складовою частиною якої є заборона вживати м'ясо, міцні напої (алкоголь, каву), дотримання принципів здорового способу життя і відпочинку. Найчисленніша течія сучасного А. – Церква АСД, яка налічує понад 5 млн членів, веде широку місіонерську роботу, утримує лікарні, школи, сиротинці, будинки престарілих.

В Україні біля витоків А. стояли меноніти, які, після запрошення їх Катериною II до Російської імперії розселилися в степовій частині України. Перші громади адвентистів виникли (1886) в Таврійській губернії в Криму і (1870) в селищі Тараща (нині м. Київської області). Як царська, так і радянська влада обмежували, утискували і переслідували адвентистів. 1931-38 Церква АСД як організація і більшість її громад зазнали жорстоких переслідувань. З 1944 відновлено реєстрацію їхніх об'єднань (громад). Проте 12 грудня 1960 було ліквідовано всесоюзну раду АСД. Адвентистська церква як організація припинила легальне існування. Розпад Радянського Союзу, проголошення прав на свободу світогляду і віросповідання, можливість проведення місіонерсько-євангельських кампаній сприяли активізації АСД в Україні. Кількість її громад (понад 270) від початку 1990-х зросла в 2000 до 784, а кількість віруючих за цей же період з 16 тис. до 60 тис. Адвентистські громади найбільше поширені в Чернівецькій та Вінницькій областях.

В Україні діють також адвентисти-реформісти – прибічники “руху реформи” (у 2000 – 55 громад), який виник внаслідок суперечок серед європейських адвентистів з початком Першої світової війни навколо проблеми ставлення до військового обов'язку. Їхні громади в Україні з'явилися у 1920-х рр. і згодом змушені були піти у підпілля, де існували до початку 1990-х рр.

Літ.: Історія релігії в Україні. – К., 1999.

П.Л.Яроцький.

АДМІНІСТРАЦІЯ ДОПОМОГИ І ВІДБУДОВИ ОБ'ЄДНАНИХ НАЦІЙ, ЮНРРА (United Nations Relief and Rehabilitation Administration) – міжнародна організація, створена 9 листопада 1943 у Вашингтоні державами-учасницями антигітлерівської коаліції з метою надання допо-

моги країнам, які зазнали німецької окупації. Підписавши 18 грудня 1945 відповідну угоду, до ЮНРРА приєдналася Україна. Фонд ЮНРРА складався із внеску держав-членів, які не були окуповані під час Другої світової війни, а її допомога надавалася без будь-якого відшкодування. Передбачалося також, що ЮНРРА опікуватиметься поверненням на батьківщину військовополонених та цивільних осіб, допомагатиме інвалідам, хворим і дітям, сприятиме підготовці працівників у галузі соціального забезпечення. Очолював ЮНРРА генеральний директор, спочатку Ф. Ла Гардіа, а з квітня 1947 – Л.Рукс.

На території країн, якими опікувалася ЮНРРА, діяли її місії, а в окупаційних зонах Німеччини (де перебувало чимало українців) – зональні управління. Першим главою місії в Україні був М.Мак-Даффі, якого замінив П.Уайт. Співробітництво української сторони з місією здійснювалось через спеціальне Управління щодо поставок ЮНРРА, яке очолював В.Хом'як. Український дипломат І.Козюля працював одним із заступників голови Ради ЮНРРА. УРСР входила до складу Комітету поставок ЮНРРА, одного з ключових в її структурі. ЮНРРА поставила в Україну продовольства на суму 100,3 млн доларів США, устаткування і матеріалів для промисловості і сільського господарства на 34,4 млн доларів, медичного обладнання на 2,3 млн доларів. Хоча розміри цієї допомоги були незначними порівняно із збитками, що їх зазнала Україна, діяльність ЮНРРА сприймалася українським народом з глибокою вдячністю. У зв'язку зі створенням нової структури – Міжнародної організації у справах біженців, покликаної замінити ЮНРРА, остання припинила свою діяльність 1947.

Літ.: Лещенко Л.О. Україна на міжнародній арені (1945-1949). – К., 1969; Павленко М.І. “Біженці” та “переміщені особи” в політиці імперіалістичних держав 1945-1949 рр. – К., 1979.

М.І.Павленко.

АДРІАНОПОЛЬСЬКИЙ МИРНИЙ ДОГОВІР 1713 – договір між Османською імперією та Російською державою, підписаний 24(13) червня 1713 у м. Адріанополь (нині м.Едірне, Туреччина) терміном на 25 років. Повторив в основному умови Прутського трактату 1711. Підтверджував статті попереднього Константинопольського мирного договору 1700 між обома державами. Крім того, за А.м.д. Росія зобов'язувалась у 60-денний термін вивести з Речі Посполитої свої війська (перебували переважно на території Правобережної України), а Петру I заборонялося втручатися у внутрішні справи Польщі. Кордон між Османською імперією та Російською державою пролягав від Дніпра і приазовських степів у межиріччя річок Самари й Орелі (притоків Дніпра). Від їхніх витоків і до м.Азов він мав проходити по р. Сіверський Донець. Також переглядалися міждержавні кордони на правобережних землях України, починаючи від Києва.

23 (12) квітня 1714 до А.м.д. було додано дві статті, за якими турецький султан дозволяв військам Речі Посполитої зайняти територію Правобережної України (з якої вже було виведено населення ліквідованих правобережних козацьких полків) у кордонах “від Случі до Дніпра”.

Літ.: Артамонов В.А. Россия и Речь Посполитая после Полтавской победы (1709–1714). – М., 1990; Чухліб Т.В. Правобережна Україна в міжнародних договорах у другій половині XVII – на початку XVIII ст. В кн.: Українська козацька держава: витоки та шляхи історичного розвитку. – К.–Черкаси, 1993, вип.3.

Т.В.Чухліб.

АДРІАНОПОЛЬСЬКИЙ МИРНИЙ ДОГОВІР 1829 – договір, укладений 14 вересня в Адріанополі (нині турецьке м. Едірне) між Російською і Османською імперіями. Завершив російсько-турецьку війну 1828-29. Складався з 16 статей і окремого пояснювального акту, за якими Росія одержала від переможеної Туреччини багатомільйонну компенсацію за збитки і втрати, заподіяні їй війною, та ряд територій: острови в гирлі Дунаю, кавказьке узбережжя від гирла Кубані до північного кордону Аджарії, фортеці Ахалкалакі й Ахалцих з прилеглими до них районами (Грузія). Натомість з європейської частини Порти виводилися російські війська. За А.м.д. Туреччина визнавала приєднання до Росії Грузії, яке відбулося на початку XIX ст., та переданих Іраном Єреванського (Вірменія) і Нахічеванського (Азербайджан) ханств. Відновлювалися порушені урядом султана автономія дунайських князівств (Молдови і Валахії), автономні права Сербії. Незалежною державою проголошувалася Греція, яка, проте, зобов'язувалася сплачувати Туреччині через п'ять років щорічну данину в 1,5 млн. піастрів.

Безпосередньо для українських, передусім приморських, земель, що входили до складу Російської імперії, особливої ваги мали статті договору, якими за нею закріплювалося право вільної торгівлі на всьому обширі Османської імперії, свобода комерційного судноплавства на Чорному морі й через протоки Босфор і Дарданелли та по Дунаю. Південна Україна, здобувала призупинений війною і карантинними запобіжними заходами морський вихід на ринки країн Близького Сходу і Середземномор'я. Вже 1830 товарообіг найбільшого в чорноморсько-азовському басейні міжнародного порту Одеси сягнув понад 42 млн. руб. проти 1,8 млн. попереднього року і продовжував стрімко зростати впродовж 1830-40-х рр.

Літ.: Смольянинов К. История Одессы. – Одесса, 1853; Юзефович Т. Договоры России с Востоком политические и торговые. – Спб, 1869; Восточный вопрос во внешней политике России. Конец XVIII – начало XIX в. – М., 1978.

М.М.Варварцев.

АЗЕРБАЙДЖАН, АЗЕРБАЙДЖАНСЬКА РЕСПУБЛІКА – держава, розташована у східній частині Закавказзя на березі Каспійського моря. На півдні має кордон з Іраном і Туреччиною, на півночі – Російською Федерацією, на північному заході – Грузією, на південному заході – Вірменією. До складу А. входять Нахічеванська автономна республіка (відділена територією Вірменії) та самопроголошена (1988) як незалежна республіка Нагірно-Карабахська область. Столиця – м. Баку. Площа 86,6 тис. км². Населення 8,6 млн осіб (2007). Переважна більшість населення за віросповіданням мусульмани-суніти.

А. – президентська республіка. Вищий орган законодавчої влади – постійно діючий парламент. Вищий орган виконавчої влади – Кабінет міністрів.

Найдавніше поселення на території А. Кюльтепе належить до часів енеоліту. Від 9 ст. до н.е. відома ранньорабовласницька держава Мана. Від 8 ст. до н.е. на сучасній території А. наймогутнішою державою була Мідія. В 6 ст. до н.е. її завоювали перси з династії Ахеменідів. Після розгрому персів Александром Македонським виникла держава Атропатена, від назви якої походить етимологія слова А., тобто “країна вогню”. На початку 3 ст. до н.е. цією територією заволоділа династія Сасанідів, які створили могутню державу в Ірані. На початку 6 ст. поширився сильний антиперський рух на чолі з Маздаком. У середині 7 ст. цю територію захопили араби, поширився іслам. В середині 11 ст. новими завойовниками стали турки-сельджуки. В 12 ст. зміцнилися держави Кесранідів та Ільдегізидів, які встановили торговельні зв’язки з Київською Руссю. Після монголо-татарського завоювання 13 ст. виникла держава Хулагуїдів. 16 ст. А. увійшов до складу держави Сефевідів, які вели боротьбу за гегемонію з османами. На початку 19 ст. в країні поширюється вплив Росії. За договорами 1813, 1828 з Іраном північні терени А. були приєднані до Російської імперії, південні терени А. залишилися в складі Ірану. Від 1901 почалася промислова розробка покладів нафти. 1918-21 північний А. був окупований німецькими, турецькими та англійськими військами, у березні 1922 А. увійшов до Закавказької Федерації, а в грудні 1922 в її складі – до СРСР. 1936 – 1991 А. – союзна республіка у складі СРСР. Від 1991 – незалежна держава. 1988-94 – перебувала у стані війни з Вірменією за Нагірний Карабах. 2002 з метою транспортування каспійської нафти на світовий ринок розпочато будівництво нафтопроводу Баку – Тбілісі (Грузія) – Джейхан (Туреччина). Експлуатація зазначеного нафтопроводу за проектною потужністю здійснюється з весни 2007. Серед країн СНД А. має особливі відносини з Грузією, Україною, Молдовою в рамках міждержавного регіонального об’єднання – ГУАМ. Україна та А. встановили дипломатичні відносини 8 лют. 1992, розвивають взаємини на основі взаємовигідного співробітництва. Україна та Азербайджан позитивно впливають на міжнародні відносини в чорноморсько-каспійському регіоні. Перспективним спільним проектом вважається розбудова нафтопроводу Одеса-Броди-Гданськ, яким має транспортуватися в Європу каспійська нафта.

Серед країн Закавказзя найбільш чисельною є українська громада, яка проживає в А. Формування українських поселень в А. розпочалося

наприкінці XIX ст. У 1920-1930-х рр. в А. переїхало чимало українських фахівців, які були задіяні в розбудові його індустрії, зокрема, розвивали нафтовидобуток. Багато українців переселилося до А. в роки Великої вітчизняної війни. За даними радянського перепису 1989 р. в А. проживали 32,2 тис. українців, а за даними азербайджанської статистики станом на 1 січня 2002 р. в країні проживало 29 тис. українців (восьма за чисельністю національна меншина в Азербайджані). Основна частина українців проживає в м.Баку.

А.Ю.Мартинов.

АЗЕРБАЙДЖАНЦІ В УКРАЇНІ. Переселення азербайджанців на територію України зумовлювалося переважно факторами економічного характеру. За переписом 1959, в Україні проживало 6,7 тис., 2001 – 45,2 тис. А., основна частина яких проживала у містах. Найбільше їх мешкає в Донецькій обл. – 8 тис., Харківській – 5,6 тис., Дніпропетровській – 5,6 тис. осіб. Зростання їх чисельності відбувалося найбільш швидко в 1960–1990 – у 5,5 рази.

26,7 тис. азербайджанців вважають рідною мову своєї національності, 9 тис. – російську, 2,3 тис. вільно володіють українською. Нині в 15 областях України діють їхні національно-культурні товариства, у 8 областях – недільні школи з вивчення азербайджанської мови і літератури. Від 1998 у Києві виходить часопис “Голос Азербайджану” (азербайджанською та українською мовами).

Літ.: Етнонаціональний розвиток України: Терміни, визначення, персоналії. – К., 1993; Рудницька Т.М. Етнічні спільноти України: тенденції соціальних змін. – К., 1998.

М.М.Вівчарик.

“АЗОВСЬКЕ СИДІННЯ” 1637-42 – оборона донськими і запорозькими козаками фортеці й міста Азов, захопленого ними у відповідь на спустошливі напади кримських і ногайських татар на російські та українські землі. Від початку облоги в Азові воювали близько тисячі запорожців. У пошуках матеріальної і військової підтримки козаки направили своїх послів до московського царя Михайла Федоровича, який, хоча й співчував учасникам “А.с.”, офіційно відмежувався від їхніх дій, аби уникнути воєнного зіткнення з Туреччиною. Тим часом султан Ібрагим I, дочекавшись завершення війни своєї імперії з Іраном, зосередив під Азовом 240-тисячну армію. Протягом кількох місяців захисники фортеці, кількість яких складала майже 5400 чоловіків (за іншими даними – 14 тис. чол.) й 800 жінок мужньо відбивали численні атаки, завдавши турецькому війську великих

втрата і примусивши його припинити штурм. Із звісткою про перемогу козаки вдруге звернулися до російського уряду, прохаючи прийняти Азов під його владу. Для обговорення цього питання цар скликав у січні 1642 в Москві земський собор, представники якого не змогли дійти одностайної згоди. Водночас від султана надходили погрози розпочати війну проти московського царства. Своє рішення Михайло Федорович висловив у грамоті до учасників “А.с.” – залишити Азов. 18 червня 1642 вони покинули фортецю, зруйнувавши її дощенту.

Літ.: Голобуцкий В.А. Запорожское козачество. – К., 1957; Попов М.Я. Азовское сиденье. – М., 1961; Панашенко В.В. Спільна боротьба запорозьких і донських козаків проти кримських і османських феодалів-завойовників //УІЖ, 1979, №4.

М.М.Варварцев.

АЗОВСЬКО-ДНІПРОВСЬКІ ПОХОДИ 1695-1696 – походи російських військ та українських козацьких полків на турецьку фортецю Азов і пониззя Дніпра під час російсько-турецької війни 1696-1699. З боку Російської держави воєнні дії проти турецько-татарських військ велися у пониззі Дону і Дніпра з метою відкриття виходу в Азовське море, а також, щоб пробитися до Чорного моря. Оскільки Україна постійно зазнавала нападів з боку Османської імперії й Кримського ханства, то українські козаки проявили велике завзяття в цих походах. Навесні 1695 кращі полки російської армії – Преображенський, Семенівський, Бутирський і Лефортові (всього бл. 35 тис. вояків) вирушили на Азов. Але похід виявився невдалим, облога Азова затяглася, і 2 жовтня війська відступили. Водночас 120-тис. російська армія під командуванням Б.Шереметєва та українські козацькі полки на чолі з гетьманом І.Мазепою виступили в пониззя Дніпра. До них приєдналися запорозькі козаки. У липні російські та українські полки успішно штурмували найбільшу нижньо-дніпровську фортецю Казікермен (нині м. Берислав), а запорожці взяли в облогу фортецю Тавань (Мустриткермен). Гарнізони противника змушені були капітулювати. Дві інші фортеці – Асланкермен (Арслан, Орслан) та Мубереккермен (Шагінкермен) – здалися без бою. Взяття укріплень було значною перемогою об'єднаних російсько-українських військ. 1696 Петро I призначив командувачем усіма військами О.Шейна. Головний удар знову спрямовувався на Азов, куди вирушили 10 тис. вояків, що брали участь у здобутті турецько-татарських фортець на пониззі Дніпра. 17 червня під Азов прибули українські козацькі полки – Чернігівський, Гадяцький, Лубенський, Прилуцький та два охотницькі (всього бл. 15 тис. вояків) під командуванням наказного гетьмана Я.Лизогуба. На успіхах військових дій цього року позначилася участь новозбудованого російського флоту, що блокував Азов з моря. В результаті штурму гарнізон турецької твердині в гирлі Дону капітулював. 19 липня в Азов вступили

російські й українські полки. 1696 воєнні дії в пониззі Дніпра велися в менших масштабах. Армія Б.Шереметева і козацькі полки І.Мазепи отаборилися на р. Берестова (притока Орелі, басейн Дніпра) й охороняли порубіжні землі від татарських нападів. Козаки Запорозької Січі здійснили низку морських і піших походів. Усе це значно сприяло успішним діям головних російсько-українських сил під Азовом. Здобуття Азова і турецько-татарських фортець у пониззі Дніпра було важливим етапом у боротьбі Росії й Гетьманщини проти Туреччини і Кримського ханства за Північне Причорномор'я.

Літ.: Дядиченко В.А. Участь українських козацьких полків в азово-дніпровських походах 1695-1696 рр. //Наук. зап. Інституту історії України АН УРСР, 1952, т.4.

В.В.Панашенко.

АКЕРМАНСЬКА КОНВЕНЦІЯ 1826 – угода між Росією і Туреччиною, вчинена 25 вересня в Акермані (нині м.Белгород-Дністровський, Україна). З російської сторони А.к. підписали новоросійський генерал-губернатор і повноважний намісник Бессарабської області М.С.Воронцов та посланник у Константинополі граф О.І.Рібоп'єр. Її укладенню передувала російський ультиматум до Порти від 17 березня 1826 з вимогою у шеститижневий термін направити до Російської імперії уповноважених для перемовин із спірних питань. У разі ухилення від них Росія погрожувала війною, до якої Османська імперія була не готова внаслідок нестабільного внутрішнього становища, розпочатої реорганізації своєї армії і тиску з боку Англії в питанні надання Греції автономії. У травні султан змушений був прийняти ультиматум і повністю погодитися із запропонованим Росією текстом конвенції. Вона складалася з 8 статей і двох окремих актів. А.к. підтвердила вимоги Бухарестського мирного договору 1812 про права та пільги Молдови і Валахії (Волощини) в управлінні, торгівлі та ін. Контроль за додержанням прав покладался на російських дипломатів, акредитованих в обох князівствах та в турецькій столиці. Султанський уряд також зобов'язувався вжити заходів у Сербії для забезпечення незалежності управління її внутрішніми справами, свободи віросповідання, торгівлі, застосування навчальних закладів, друкарень тощо.

А.к. закріплювала за Росією міста кавказького узбережжя – Анаклія, Сухум, Редут-кале та встановлювала запропоновану нею прикордонну лінію на Дунаї. Запровадження режиму свободи торгівлі та судноплавства в усій Османській імперії і зобов'язання її відкрити чорноморські протоки для торговельних суден нечорноморських країн мали особливо важливе значення для Південної України, економіка якої безпосередньо залежала від міжнародних морських сполучень. Порушення Портою А.к. у період після її підписання стали одним з приводів російсько-турецької війни 1828-29.

Літ.: Полное собрание законов Российской империи. – СПб., 1830, т.1; Внешняя политика России XIX и начала XX века. Документы Российского министерства иностранных дел. – М., 1985, т.6 (14).

М.М.Варварцев.

АКТ ЗЛУКИ 1919 – урочисте проголошення Директорією акта про об'єднання Української Народної Республіки й Західноукраїнської Народної Республіки в єдину незалежну державу 22 січня 1919 в Києві.

Внаслідок розвалу Австро-Угорщини на західноукраїнських землях 1 листопада 1918 постала нова держава – ЗУНР. Під тиском широких народних мас, що прагнули об'єднання з “Великою Україною”, в умовах розв'язаної поляками інтервенції Українська національна рада ЗУНР, її найвища законодавча влада, доручила своєму урядові – Державному секретаріату – вжити заходів для возз'єднання всіх українських земель в єдиній державі. Українська національна рада надіслала делегацію (О.Назарук, В.Шухевич та ін.) для переговорів з гетьманом П.Скоропадським. Та по прибутті переговори вже довелося вести з Директорією, яка стала на чолі протигетьманського повстання 1918. 1 грудня 1918 у Фастові було укладено “передвступний” договір між УНР і ЗУНР про наступну Злуку обох республік в одну велику державу. 3 січня 1919 Українська національна рада ЗУНР у Станіславі (нині м. Івано-Франківськ) затвердила “передвступний” договір між ЗУНР і УНР і прийняла ухвалу про злуку: “Українська Національна Рада... проголошує торжественно з'єднання... Західно-Української Народної Республіки з Українською Народною Республікою в одну, одноцілну, суверенну Народну Республіку”. Державному секретаріатові ЗУНР доручалося завершити офіційне укладення договору про злуку. До скликання Установчих зборів об'єднаної Республіки законодавча влада на території ЗУНР належала Українській національній раді, виконавчу здійснював Державний секретаріат. Для переговорів з урядом УНР була обрана делегація у складі 65 осіб (очолював Л.Бачинський) та окрема комісія. 22 січня 1919 Директорія УНР з приводу визначної події видала Універсал, яким оповістила про утворення єдиної незалежної УНР. В урочистій обстановці у цей день на Софійському майдані було проголошено А.З.: “Однині воедино зливаються століттями одірвані одна від одної частини єдиної України – Західно-Українська Народна Республіка (Галичина, Буковина і Угорська Русь) і Наддніпрянська Велика Україна. Здійснились віковічні мрії, якими жили і за які умирали кращі сини України. Однині є єдина незалежна Українська Народна Республіка”. А.З. одноставно схвалено 23 січня 1919 Трудовим конгресом України, що відкрився напередодні. Представники ЗУНР (48 делегатів) були введені до складу Трудового конгресу для негайного проведення в життя цього акта. До складу його президії обрано галицького соціал-демократа С.Вітика. Директорії УНР надавалося право верховної влади і покладалося зобов'язання вжити

всіх заходів до оборони держави. До її складу мали увійти представники Західної України. Назву ЗУНР було замінено на “Західна область Української Народної Республіки” (ЗОУНР), якій забезпечувалася територіальна автономія. Передбачалося скликати Установчі збори, що мали утворити єдину владу Республіки.

Літ.: Винниченко В. Відродження нації. – К.–Відень, 1920, ч.3; Левицький К. Історія визвольних змагань галицьких українців в часи світової війни. 1914-1918. – Львів, 1930-38, ч.1-3.; Лозинський М. Галичина в рр. 1918-1920. – Нью-Йорк, 1970; Конституційні акти України. 1917-1920. Невідомі Конституції України. – К.,1992.

О.Й.Щусь.

АКТ ПРОГОЛОШЕННЯ НЕЗАЛЕЖНОСТІ УКРАЇНИ – політико-правовий документ ВР України, прийнятий 24 серпня 1991, яким засвідчувався новий статус Української держави.

Цій події передувало прийняття ВР України 16 липня 1990 Декларації про державний суверенітет України 1990, якою проголошувалася самостійність, повнота і неподільність влади Української держави в межах її території та незалежність і рівноправність у зовнішніх відносинах.

Прийняття Акта відбувалося в умовах, коли під дією зовнішніх чинників суверенітет України опинився під реальною загрозою. Спроба державного перевороту в СРСР у серпні 1991 виявила повну залежність союзних республік-держав від розвитку подій у Москві, їх беззахисність. Тільки повний провал московського путчу зберіг Україну від втрати національного суверенітету та повернення її до тоталітарних часів. З огляду на це 24 серпня 1991 в Києві розпочала роботу позачергова сесія ВР УРСР. З доповіддю про політичну ситуацію в країні виступив Голова ВР України Л.Кравчук. Зі співдоповідями виступили народні депутати О.Мороз – від більшості та І.Юхновський – від опозиції.

У доповіді й співдоповідях висловлювалася єдина думка про необхідність вжити рішучих заходів щодо захисту суверенітету України. Було запропоновано визначити і створити всі структури суверенітету та механізм його практичної реалізації, надійну обороноздатну систему, прийняти закони про статус військ, розміщення на території України, вирішити питання про деполітизацію правоохоронних органів республіки, вжити заходів щодо забезпечення економічного суверенітету. Від імені Народної ради І.Юхновський запропонував проголосити акт, у якому мали бути зафіксовані незалежний статус України, абсолютне верховенство її Конституції, законів та урядових постанов. Проголошення цього акта пропонувалося підтвердити республіканським референдумом. Надвечір 24 серпня 1991 позачергова сесія ВР УРСР (392 депутати – “за”, 4 – “проти”) проголосила Акт незалежності України, в якому констатувалося: “Виходячи із смер-

тельної небезпеки, яка нависла була над Україною у зв'язку з державним переворотом в СРСР 19 серпня 1991 року,

- продовжуючи тисячолітню традицію державотворення в Україні,
- виходячи з права на самовизначення, передбаченого Статутом ООН та іншими міжнародно-правовими документами,
- здійснюючи Декларацію про державний суверенітет України, Верховна Рада Української Радянської Соціалістичної Республіки урочисто проголошує:

Незалежність України та створення самостійної української держави – України.

Територія України є неподільною і недоторканою.

Віднині на території України мають чинність виключно Конституція і закони України.

Цей акт набирає чинності з моменту його схвалення”.

Водночас ВР визнала за необхідне провести 1 грудня 1991 всеукраїнський референдум на підтвердження Акта незалежності та вибори Президента України.

ВР України прийняла також постанову про політичну обстановку і нагальні дії щодо створення умов для попередження нових спроб військового перевороту. Було визнано необхідним створення Ради оборони, ЗС України, Національної гвардії, прискорене формування Конституційного суду. Урядові доручалося організувати перехід у власність України підприємств союзного підпорядкування, ввести в обіг власну грошову одиницю та забезпечити її конвертування.

У зв'язку з постановою про проведення всеукраїнського референдуму 24 жовтня 1991 було опубліковано звернення ВР України до народу, в якому визначалася історична роль Акта про незалежність та підкреслювалася особлива відповідальність кожного при визначенні свого волевиявлення. “Акт проголошення незалежності України, – зазначалося у зверненні, – це не витвір політиків, депутатів чи партії... Це об'єктивна потреба... Незалежність України – єдина можливість зупинити зубожіння нашого народу і створити гідні наших людей такі ж умови життя, праці і відпочинку, якими відзначаються передові країни світу... Незалежність України – це право і обов'язок збудувати правову демократичну цивілізовану державу, де основними цінностями будуть реальність прав і суверенітет особистості, гарантованість розвитку і гідності кожного громадянина, представника будь-якої національності, всебічна повага до кожної етнічної меншини, що живе на українській землі...”.

1 грудня 1991 громадяни України взяли участь у всенародному референдумі. У бюлетень для таємного голосування було внесено Акт проголошення незалежності України, прийнятий ВР України 24 серпня 1991, і питання: “Чи підтверджуєте Ви Акт проголошення незалежності України?”

Всього у волевиявленні взяли участь 31891742 громадянина, або 84,18% від загальної кількості внесених до списків. Ствердну відповідь на питання бюлетеня – “Так, підтверджую” – дали 90,32% голосуючих (28804071

особа). Проти – “Ні, не підтверджую” – проголосувало 7,58%. Недійсними було визнано 2,10% бюлетенів.

Схваливши на всенародному референдумі 1 грудня 1991 Акт проголошення незалежності України, народ України надав цьому документові реальної сили та започаткував новий етап розвитку історії України.

В.М.Литвин.

АКТ ТРИДЦЯТОГО ЧЕРВНЯ 1941 – декларація про відновлення Української держави, проголошена Організацією українських націоналістів під проводом С.Бандери у Львові всупереч волі німців, котрі в ході бойових дій на той час окупували майже всю Західну Україну, але ще не встигли організувати в ній свою владу. Пункт 1-й А.т.ч. проголосив відновлення Української держави і закликав український народ боротися за її суверенну владу на всіх національних землях. У пункті 2-му йшлося про створення на західноукраїнських землях української влади, підпорядкованої майбутньому національному урядові в Києві. Пункт 3-й містив запевнення, що самостійна Українська держава буде тісно співпрацювати з Німеччиною. Далі було оголошено список членів державного правління (уряду) на чолі з Я.Стецьком. У наступні дні по всій Західній Україні активісти ОУН організували мітинги на підтримку А.т.ч., створювали органи української місцевої влади.

А.т.ч. застав окупантів зненацька. Через кілька днів, після консультацій з Берліном, нацистська служба безпеки (СД) заарештувала Я.Стецька та його колег. Бандеру гітлерівці тримали під домашнім арештом у м.Краків (Польща), вимагаючи відкликання акта. Бандера відхилив вимогу, і разом із Стецьком його відправили до Берліна. Обидва опинилися у концтаборі Заксенгаузен (за 30 км від Берліна). ОУН(б) пішла в підпілля і почала підготовку збройного повстання проти окупантів.

Літ.: Українське державотворення. Акт 30 червня 1941. Зб. док. і матеріалів. – Львів, Київ, 2001.

В.С. Коваль

АЛБАНЦІ – нація, основне населення Албанії. Проживають також в інших країнах Балканського півострова й Азії, в Італії. В Україні поселення А. виникли у період російсько-турецьких війн та піднесення національно-визвольних змагань народів Османської імперії у другій половині XVIII – на початку 19 ст. У 1770-х спільно з грецькими емігрантами в Керчі, Єнікале й Таганрозі вони склали “Албанське військо”, переформоване згодом у Грецький полк, який після приєднання Криму до Російської імперії переведений до Балаклави. 1784 для його поповнення з Молдови прибули 2353 А., які, проте, не всі погодилися стати військовиками. 1797 полк перейме-

нований на Балаклавський грецький батальйон, який виконував прикордонну службу на узбережжі від Севастополя до Феодосії і розміщувався у Балаклаві і селах Кадикої, Камара, Карань, Ласпі й Керменчик. Інше военізоване поселення з А. – учасників бойових дій проти турецького флоту на Середземному морі – утворено 1795 неподалік Одеси в районі містечка Олександрівка. На його базі сформували грецько-албанський дивізіон, перейменований після перетворення на Одеський грецький батальйон. В цей же час велика група А. (понад 200 чол.) взяли участь у заснуванні Одеси, де 1794-95 за сприяння “Комісії для поселення греків і албанців” забудовували своїми домівками вулиці Велику та Малу Арнаутську, названі від турецького слова “арнаут” (“албанець”). На початку 19 ст. групи албанських втікачів від турецького гноблення осіли на півдні Бессарабії й заснували с.Каракурт (нині Жовтневе Одеської обл.). 1818 вони отримали права і пільги колоністів, а їх основними заняттями стали тваринництво і землеробство. 1861 значна частина албанських поселенців мігрувала з південної Бессарабії до Бердянського повіту в Приазов'я й створили села Тююшки, Джандран і Таз.

Контакти і ознайомлення української громадськості з Албанією та її боротьба проти іноземного панування знайшли відображення у працях сучасників подій – філософа-просвітителя Я.Козельського, історика М.Маркевича, вихованця Харківського університету, автора історичної повісті “Господарювання албанців” А.Хиджеу та ін. У наступні десятиліття до албанської теми привертала увагу письменники Б.Федькович, С.Воробкевич, М.Старицький, І.Франко.

У сучасній Україні А., що є нащадками вихідців з південної Албанії, утворюють окрему етнічну групу на території Одеської та Запорізької областей. За переписом населення 1989, їх чисельність складала 3343 особи. Від 1992 головним центром плекання албанської мови і культури стало Жовтневе, де створено албанське культурно-просвітницьке товариство “Відродження”. А. України мають зв'язки й співпрацюють з Албанським національним університетом та іншими установами на батьківщині предків.

Літ.: Скальковский А. Опыт статистического описания Новороссийского края. – Одесса, 1850, ч.1; Попов П.М. Албанія в російській та українській літературах. – К., 1959; Наулко В. Етнічний склад населення України. – К., 1965; Исип Е. Формування діаспор балканських народів на Півдні України //Українська діаспора, 1993, ч.3.

М.М.Варварцев.

“АЛЕКСАНДРІЯ” – повість про життя і діяльність давньогрецького державного діяча Александра Македонського. Дата написання – 2-3 ст. Набула великої популярності в країнах Європи за доби середньовіччя як джерело відомостей з воєнної історії античного світу. Від 11 ст. переклад “А.” з грецької мови з'явився у давньоруській державі й відтоді поширювався в Україні аж до 20 ст. окремими списками та в оглядах всесвітньої історії – хронографах. Справила вплив на описи героїчних діянь у “Слові о полку Ігоревим”, творах літописання й усного народного епосу України.

Літ.: Гаєвський С. “Александрія” в давній українській літературі. – К., 1929.

М.М.Варварцев.

АЛМА-АТИНСЬКА ДЕКЛАРАЦІЯ 1991 – документ, що підтвердив припинення існування СРСР й разом з Угодою про створення Співдружності Незалежних Держав (Мінськ, 8 грудня 1991) визначив принципи взаємовідносин і співробітництва країн-членів СНД. Декларацію підписали 21 грудня 1991 на зустрічі в колишній столиці Казахстану Алма-Аті (нині – Алмати) президенти Азербайджану, Вірменії, Казахстану, Киргизстану, Молдови, Російської Федерації, Таджикистану, Туркменістану, Узбекистану, України та голова ВР Республіки Білорусь. Держави-учасниці СНД гарантують виконання міжнародних зобов'язань, які випливають з договорів і угод СРСР. У Декларації вказано, що СНД не є ні державою, ні наддержавним утворенням. Країни СНД взаємодіятимуть на засадах рівноправності, через координаційні інститути, які створюватимуться на паритетній основі. З метою досягнення міжнародної стратегічної стабільності й дотримання безпеки визнавалася необхідність збереження командування військово-стратегічними силами та єдиного контролю над ядерною зброєю. Сторони погодилися поважати наміри одна одної щодо здобуття статусу без'ядерної чи нейтральної держави. Підтверджено прагнення країн Співдружності до співпраці у формуванні та розвитку спільного економічного простору, загально-європейського та євразійського ринків.

Літ.: Моисеев Е.Г. Правовой статус Содружества Независимых Государств. – М., 1995.

І.М.Мельникова.

“АМЕРИКА” – перша українська газета в США. Виходила з 15 серпня 1886 до 22 лютого 1890 двічі на місяць, згодом щотижня. Постала на хвилі заробітчанської імміграції галицьких українців, допомагаючи їм адаптуватися до умов перебування і праці в американському суспільстві. Засновник і видавець – греко-католицький священик І.Волянський. 1887 редакторські обов'язки “А.” перебрав колишній студент права Львівського університету В.Сіменович, 1889 – парох К.Андрохович. Основний зміст газети становили хроніка з життя українських переселенців, а також белетристичні публікації.

Літ.: Бачинський Ю. Українська імміграція в З'єдинених Державах Америки. – Львів, 1914; Тернопольський Ю.Л. Українська преса з перспективи 150-ліття. – Джерсі-Сіті, 1974.

М.М.Варварцев.

АМЕРИКАНСЬКА АДМІНІСТРАЦІЯ ДОПОМОГИ 1919-1923, АРА (American Relief Administration, ARA) – добродійницька організація США, яка надавала гуманітарну допомогу європейським країнам, що потерпіли від Першої світової війни. Діяла під головуванням міністра торгівлі Г.Гувера. Об'єднувала добродійницькі комітети Сполучених Штатів Америки. В Україні (Катеринославській, Одеській, Київській, Харківській, Полтавській, Кременчуцькій губерніях, Області Війська Донського) працювала з 1922. Українські відділення АРА очолював проф. Гатчинсон.

АРА запропонувала свою допомогу голодуючим України в листопаді 1921, однак спочатку відмовилася від укладання окремої угоди щодо розгортання своєї діяльності на території України з урядом УСРР, вважаючи достатнім для цього договір, укладений 20 серпня 1921 з урядом РСФРР. Угода з урядом УСРР була підписана 10 січня 1922. Як і в Росії, основними видами допомоги мали бути речові та продовольчі пакунки, забезпечення харчування в спеціальних їдальнях та постачання ліками медичних установ.

Перешкодою своєчасному наданню допомоги стало рішення ЦКРКП(б) «не розширювати роботу АРА поза Поволжям». Українському уряду було заборонено проводити «підготовчі роботи для сприяння діяльності АРА на Україні». На поч. 1922 основним видом допомоги голодуючим УСРР були продовольчі та речові пакунки, які розподілялися добродійницьким комітетом «Джойнт» (найбагатшим в АРА) серед єврейського населення. Перші їдальні АРА, в яких харчувалися голодуючі незалежно від національної приналежності, почали діяти в Україні з квітня 1922. Від травня 1922 за сприяння уряду УСРР мережа цих їдалень почала розширюватися. До 15 серпня 1922 пайки АРА отримали 848 тис. дітей і 800 тис. дорослих, або 44 % голодуючих. Калорійність пайків складала 460 ккал на день.

У жовтні 1922 АРА підписала з урядом УСРР новий договір. Калорійність пайків було збільшено до 660 ккал. Однак кількість голодуючих, які отримали допомогу, зменшилася. Це було спричинено, зокрема, виходом із складу АРА більшості організацій, які раніше були її членами.

За весь час діяльності АРА видала 180,9 млн пайків, ліків на суму понад 3 млн дол., розподілила 400 тис. продовольчих посилок вартістю по 10 дол. та 11 тис. речових — вартістю по 20 дол. кожна. АРА відіграла важливу роль у врятуванні голодуючих УСРР. Розміри її продовольчої допомоги перевищували допомогу інших іноземних організацій та були більшими за допомогу уряду УСРР.

Літ.: Fisher, Harold H. *The Famine in Soviet Russia (1919–1923), the operation of the American Relief Administration.* – New York, 1927; American Relief Administration. *Documents of the American Relief Administration: Russian Operations. 1921–1923.* – Stanford University, California, 1931, vol. 8–9; Мовчан О.М. Іноземна допомога голодуючим України в 1921–1923 рр. // УІЖ, 1989, № 10; Сербин Р. Голод 1921–1923 і українська преса в Канаді. – Торонто–К., 1992; Голод 1921–1923 рр. в Україні: Зб. док. і матеріалів. – К., 1993; Веселова О.М. та ін. Голодомори в Україні. 1921–1923, 1932–1933, 1946–1947: Злочини проти народу. – К.–Нью-Йорк, 2000;

Кульчицький С.В., Мовчан О.М. Іноземна допомога голодуючим України. 1921–1923 // Політика і час, 2000, № 9–10.

О.М. Мовчан.

АМЕРИКАНСЬКА РУСЬКА НАРОДНА РАДА — організація закарпатських емігрантів у США (вихідців із Угорської Русі). Заснована 23 липня 1918 шляхом об'єднання у м. Гомстед (Хомстед, шт. Пенсільванія) двох організацій діаспори: «З'єднання греко-католицького руського братства» і «Зборів греко-католицького руського церковного братства». Очолив раду М.Чопей, секретарем призначено Ю.Гардоша. За своєю суттю була страховою організацією емігрантів. Від часу створення активно виражала й свою політичну позицію, особливо щодо визначення державно-правового статусу Закарпатської України після Першої світової війни. Політичну платформу сформульовано в меморандумі ради, складеному адвокатом Г.Жатковичем спеціально для вручення президенту США Т.В.Вільсону 21 жовтня 1918. Відповідно до меморандуму ставилася вимога, щоб «угорський народ визнали окремим і, якщо це буде можливо, цілком незалежним народом». У противному разі допускалось об'єднання з одним із сусідніх слов'янських народів на правах автономії. Якщо ж угорські кордони не змінюватимуться, то буде висунуто третій варіант — певна автономія у складі Угорщини. 26 жовтня 1918 рада вступила до «Центральноєвропейської демократичної унії» — союзу представників емігрантських осередків народів Центральної Європи на американському континенті. 12 листопада 1918 на своєму з'їзді у м. Скрантон (шт. Пенсільванія) вона висловилася за приєднання Закарпаття до щойно створеної Чехословаччини.

Літ.: Жаткович Г.И. Экспозе бывшего губернатора Подкарпатской Руси о Подкарпатской Руси. — Гомстед, 1921; Магочій П.Р. Формування національної самосвідомості: Підкарпатська Русь (1848–1948). — Ужгород, 1994; Нариси історії Закарпаття. — Ужгород, 1995, т. 2.

В.В. Лемак.

АНАБАПТИСТИ (від грец. ἀναβαπτίζω — знову хресту) — послідовники протестантської секти, які заперечували хрещення немовлят і виступали за свідоме обрання людиною християнської віри в дорослому віці. Сприймаючи передусім Новий Заповіт, вони розглядали Старий лише як доповнення до нього. Від 1519 рух А. розгорнувся у Швейцарії, звідки поширився на Західну та Центральну Європу. Під проводом Т. Мюнцера А. брали участь у Селянській війні в Німеччині 1524 – 25. Протягом 1534 – 35 А. утримували владу в м. Мюнстері (Північна Німеччина), де провели ряд зрівнювальних заходів, спрямованих на побудову в місті “небесного Єрусалиму”. Після розгрому Мюнстерської комуні в 1535 радикальний напрям руху А. пішов на спад, в А. общинах почали переважати пацифістські ідеї.

На запереченні войовничого характеру програми діяльності А. базувалися ідеї Менно Сімонса (Нідерланди), звідки пішла назва секти менонітів. Їх віровчення базувалось на принципах відмови від застосування сили у боротьбі зі злом, військової служби, майнового зрівняння. Унаслідок переслідувань меноніти переселялися до Північної Америки, Російської імперії. На півдні України вони з'явилися 1789 і заснували свої перші вісім колоній. Поселення менонітів динамічно розвивалися у Катеринославській, Херсонській, Таврійській губерніях, відіграючи важливу економічну й культурну роль у житті Південної України. Протягом 1924 – 1939 члени цієї секти масово емігрували з Радянського Союзу.

Літ.: Smith С.Н. The story of the mennonites. – Newton, 1950; Смирин М.М. Народная реформация Томаса Мюнцера и Великая крестьянская война. – М., 1955; Кулинич І.М., Кривець Н.В. Нариси з історії німецьких колоній в Україні. – К., 1995.

О.А. Іваненко.

АНГЛО-УКРАЇНСЬКІ КОМІТЕТИ, УКРАЇНСЬКО-БРИТАНСЬКІ КОМІТЕТИ – назва організацій різного політичного спрямування у Великій Британії 1910–30-х рр., які ставили за мету підтримувати і пропагувати ідеї українського руху.

Перший комітет (The Ukraine-British Committee) заснували у Лондоні в березні 1913 Дж.Раффалович, В.Степанківський, Ф.Барлетт і М.Меленевський. Він популяризував у Великій Британії досягнення української культури, а в Україні – англійської. Після виходу В.Степанківського зі складу комітету (літо 1913) керівництво очолив Дж. Раффалович. На початку Першої світової війни комітет прагнув забезпечити для українського руху симпатію й допомогу англомовних держав, хоча серед його членів існували розбіжності стосовно майбутнього України. Перестав існувати фактично після переїзду Дж. Раффаловича до США (листопад 1915).

1930 зусиллями прихильників П.Скоропадського В.Коростовця, Л.Тафнелла і М.Грегорі постав Англо-український комітет (Anglo-Ukrainian Committee) з метою збору коштів для підтримки гетьмана та ведення української монархістської пропаганди. Після реорганізації (26 квітня 1932) комітет очолив Л.Тафнелл. 1932–34 заходом комітету видавався часопис «Дослідник» («The Investigator»), у якому друкувалися статті прогетьманського спрямування. А.–у.к. розпався фактично у березні 1934 після звільнення Л.Тафнелла з посади керівника. Розслідування діяльності комітету в британському суді (8–9 жовтня 1935) виявило фінансові зловживання його керівництва.

У лютому 1935 група політиків і громадських діячів (С. Мелоун, Е. Лінкольн, Р. Сітон-Вотсон) створила новий Англо-український комітет, який орієнтувався на демократичний табір в українському русі. До нього уві-

йшли вчені-історики (Дж.Гуч, К.Макартні, В.Нейпір), депутати палати громад (Дж. Гілз, Дж. Мандер, Дж. Веджвуд). Від початку заснування комітету його діяльність спрямовувалася на проведення гучних політичних акцій, серед них: виступи в пресі на захист українського населення, подання петицій до уряду і парламенту, публікація політичних памфлетів, організація зустрічей з відомими українцями. У практичній роботі комітет тісно взаємодіяв з Українським бюро у Лондоні, яке очолював В.Кисілевський (1932–39). Припинив діяльність на початку Другої світової війни.

Літ.: Saunders D. Britain and the Ukrainian Question (1912–1920)//English Historical Review, 1988, № 406; Серета О. Англійські зв'язки львівських українців напередодні Першої світової війни. В кн.: Львів: місто – суспільство – культура. – Львів, 1999; Сирота Р. З історії одного судового процесу або гетьманська справа у міжвоєнній Великій Британії //Україна модерна, 2000, ч. 4.

Р.Б. Сирота.

АНДРУСІВСЬКИЙ ДОГОВІР (ПЕРЕМИР'Я) 1667 – договір між Російською державою і Річчю Посполитою про припинення війни 1654–67 за право володіння Україною. Підписаний 30 (20) січня 1667 терміном на 13,5 років у с. Андрусов біля Смоленська (нині місто в Російській Федерації). Укладений всупереч договорам, підписаним з царським урядом гетьманами Б.Хмельницьким, Ю.Хмельницьким та І.Брюховецьким. До миру з росіянами поляків змусив заколот Ю.Любомирського, що охопив значну територію Речі Посполитої. А.д.(п.) визначив місце Росії, Польщі та України в системі міжнародних відносин 60–70-х рр. 18 ст. Його статті встановлювали розподіл сфер впливу польського короля і московського царя на козацьку державу. Лівобережна Україна відходила до Росії, а Правобережна – до Речі Посполитої. Влада царя поширювалася на Смоленськ, Дорогобуж, Білу, Невель, Красний Веліж (нині міста Російської Федерації), а також Сіверщину. Київ повинен був відійти до Польщі 1669. Запорозька Січ потрапляла у спільне володіння обох держав. Царський уряд зобов'язувався виплатити Польщі як компенсацію за втрачені шляхтою землі на Лівобережній Україні 1 млн польських злотих (бл. 200 000 рублів). Укладання договору викликало велике невдоволення серед усіх верств українського народу. Проти А.д.(п.) рішуче виступали гетьманські уряди П.Дорошенка, І.Брюховецького, П.Суховієнка, а згодом і Д.Многогрішного та І.Самойловича, які протягом свого правління практично його не виконували. Порозуміння Росії й Польщі за рахунок поділу козацької держави спричинило зростання впливу в українському суспільстві старшини, яка спиралася на підтримку Османської імперії та Кримського ханства. Після 1667 поглибився внутрішньополітичний розкол в Україні. Внаслідок зайнятої гетьманськими урядами позиції більшість із статей А.д.(п.) не було виконано, а російсько-польські переговори щодо сфер впливу на

Українську козацьку державу відразу продовжилися укладанням додаткових до А.д.(п.) постанов — т.зв. Московських пунктів. Згідно з першими Московськими пунктами (14 (04) грудня 1667), Росія надавала Речі Посполитій військову допомогу для боротьби з П.Дорошенком. За другими Московськими пунктами (9 квітня (30 березня) 1672) передбачалося, зокрема, відкладення спірного питання про передачу Києва Польщі до 1674. Треті Московські пункти (13 (03) серпня 1678) передбачали продовжити А.д.(п.) ще на 13 років, починаючи з 1 червня 1680. Статті А.д.(п.) підтверджувалися і під час зустрічей («з'їздів») російських і польських дипломатів у Андрусові 17(07) березня 1670, 10 січня 1675 (31 груд. 1674).

А.д.(п.) був спрямований також проти військової могутності Османської імперії, відображав вимушений компроміс сторін і засвідчував наявність геополітичної рівноваги у Східній Європі. Уряд Туреччини негативно відреагував на укладений договір і розпочав підготовку до боротьби з обома учасниками перемир'я. А.д.(п.) започаткував процес поступової втрати козацькою державою статусу суб'єкта міжнародно-правових відносин, але не означав її зникнення з карти Європи; незважаючи на існування двох політичних центрів (Правобережного та Лівобережного) вона продовжувала існувати як єдиний державний організм.

Літ.: Савич О.А. Андрусівське перемир'я 1667 року. //Наук. зап. Інституту історії і археології АН УРСР, 1946, кн. 2; Wójcik Z. Traktat Andruszowski 1687 i jego geneza. – Warszawa, 1959; Галактионов Н.В. Из истории русско-польского сближения в 50–60-х годах XVIII в. (Андрусовское перемирие 1667 г.). – Саратов, 1960; Wójcik Z. Między traktatem Andruszowskim a wojną turecką: Stosunki polsko-rosyjskie 1667–1672. – Warszawa, 1968; Санин Г.А. Правобережная Украина и русско-польские переговоры 1667 г. в Москве //История СССР, 1970, № 1; Степанков В.С. Боротьба України і Польщі проти експансії Османської імперії у 1672–1676 рр. В кн.: Україна і Польща в період феодалізму. – К., 1991; Чухліб Т.В. Проблема поділу Української держави у світлі польсько-російських стосунків (1656–1667 рр.). В кн.: Богдан Хмельницький та його доба. – К., 1996; Смолій В., Степанков В. Українська національна революція середини XVII ст.: проблеми, пошуки, рішення. – К., 1999.

Т.В. Чухліб.

АНТАНТА (франц. entente – згода) – військово-політичне угруповання. Домінувало в міжнародних відносинах перших десятиліть 20 ст. Виникло у відповідь на створення 1882 і подовження 1891 Троїстого союзу Німеччини, Австро-Угорщини та Італії. Веде початок від франко-російського союзу 1891–93, оформилося як глобальна коаліція після вступу до союзу Великої Британії, яка 1904 врегулювала суперечності з Францією в Африці та 1907 – з Російською імперією в Азії. Колоніальна експансія та озброєння

Німеччини, її прагнення покінчити з пануванням Англії на морях спонукали Лондон відійти від попередньої політики «блискучої ізоляції», вступити у союзницькі взаємини з континентальними державами, зберігаючи провідну роль у світових міжнародних відносинах. У роки Першої світової війни блок Англії, Франції й Росії підтримало 25 держав, у т. ч. й США (не бажаючи розчинятися в А., останні проголосили себе «асоційованою країною» угруповання).

Назрівання глобального збройного конфлікту між військово-політичними блоками безпосередньо загрожувало Україні. Її землі перебували у складі держав, які належали до протилежних військово-політичних блоків, – Росії й Австро-Угорщини, що суперничали за першість у Південно-Східній Європі. Але на українські землі претендували й інші держави. Суттєвою причиною таємного приєднання Румунії до Троїстого союзу 7 жовтня 1883 було прагнення оволодіти Бессарабією. Від початку Першої світової війни українські землі перетворилися на арену жорстоких битв. В офіційно проголошених територіальних вимогах Росії йшлося про приєднання до Росії Східної Галичини, а також, не зовсім виразно, – Закарпаття. Північна Буковина поступово перетворилася на об'єкт активного торгу Росії з Румунією, при цьому союзники Росії по блоку підтримували, однак, Румунію.

Повалення царизму й розгортання українського національного руху спочатку не змінило ставлення А. до України. Франція й Англія продовжували розглядати українське питання як внутрішню справу Росії. Однак неспроможність останньої утримувати Східний фронт привернула увагу А. до України як до геополітичного партнера. А. надсилає місії та емісарів (французи Ж.Пелісьє, Ж.Табуї) для вивчення ситуації в Україні, активізує діяльність консулів у Києві й Одесі (ними були, відповідно, англійці Дуглас і П.Багге, американці Д.Дженкінс і Рей), військово-санітарних та інших організацій. Після Жовтневої революції 1917 і на початку роботи Раднаркому радянської Росії така діяльність розширилася, набуваючи більш інтенсивного й скоординованого характеру. Франція й Англія призначили представниками при уряді Української Народної Республіки Ж.Табуї та П.Багге. 23 грудня в Парижі вищі представники влади, армії й розвідки уклали англо-французьку угоду про розподіл сфер впливу в Росії 1917. Укладання Брестського мирного договору УНР з державами Четвертого союзу 9 лютого 1918 було засуджено А. і в майбутньому використовувалося сусідами України для політичних спекуляцій. Вступ і контроль австро-німецьких військ над територією України 1918 перервав роботу місій і представників А. в Україні. Після перемоги над ворожим угрупованням 1918 А. розпочала введення своїх військ у південні райони України. На Паризькій мирній конференції 1919–1920 глави А. і США диктували переможеним країнам умови повоєнного врегулювання, створивши Версальську систему міжнародних відносин. Питання, пов'язані з Україною та її землями, розглядалися в контексті або відновлення «єдиної та неподільної Росії», або створення «санітарного кордону» на західних рубежах Радянської країни. Початок функціонування Ліги Націй формально припинив діяльність А.

Літ.: Тэйлор А. Дж. П. Борьба за господство в Европе. 1848–1918. – М., 1958; Симоненко Р.Г. Імперіалістична політика Антанти і США щодо України в 1919 році. – К., 1962; История дипломатии. – М., 1965, т. 3.

Р.Г. Симоненко.

АНТИБІЛЬШОВИЦЬКИЙ БЛОК НАРОДІВ – об'єднання політичних організацій різних народів для боротьби з більшовиками. Створений 21–22 листопада 1943 з ініціативи Організації українських націоналістів на таємній 1-й Конференції поневолених народів Східної Європи і Азії в с. Будераж (тоді у складі генералкомісаріату «Волинь-Поділля» рейхскомісаріату «Україна»; нині село Здолбунівського району Рівнен. обл.). До складу АБН увійшли політичні організації народів, що перебували під владою СРСР. На установчому конгресі 16 квітня 1946 у Західній Німеччині АБН було реорганізовано. Президенти АБН: Я.Стецько (1946–1986) та його дружина Я.Стецько (1986–2003). Друкований орган «АБН-Кореспонденс» («ABN-Correspondence») виходив від 1949 німецькою, англійською і неперіодично французькою мовами. 1967 АБН став співзасновником Всесвітньої антикомуністичної ліги.

В.К. Мороз.

АРГЕНТИНА, АРГЕНТИНСЬКА РЕСПУБЛІКА (Argentina) – держава у Південній Америці. Розташована в південно-східній частині материка. Омивається водами Атлантичного океану. Площа 2,8 млн км². Населення – 39,4 млн осіб (2007). Столиця – м. Буенос-Айрес. Офіційна мова – іспанська. За формою державного устрою А. – федерація. Глава держави – президент. Законодавчу владу здійснює двопалатний парламент.

У доколумбову епоху корінне населення складали індіанці. 1536 іспанці заснували порт Буенос-Айрес. 1776 створено віце-королівство Ла-Плата. 1810 почалася збройна боротьба нащадків колонізаторів проти метрополії, її очолив генерал М.Бельграно. 9 липня 1816 проголошено незалежність Об'єднаних провінцій Ла-Плати. В грудні 1825 територіальні суперечки призвели до війни з Бразилією. В грудні 1826 А. стала республікою на чолі з президентом. У 2-й пол. 19 ст. інтенсивно розвивалося сільське господарство, збільшився приплив емігрантів з Європи. Це перетворило А. на найбільш «європеїзовану» країну Латинської Америки. У роки Першої та Другої світових війн А. дотримувалася нейтралітету. Лише у березні 1945, після приходу до влади Х.Перона, вона оголосила війну Німеччині та Японії. 1966–71 та 1976–83 при владі в А. були військові хунти. 1982 А. програла війну Великій Британії за Фолклендські острови (під назвою Мальвінські вони перебували під владою А. протягом 1820–33).

Від 1990-х рр. в А. здійснюються економічні реформи. 1995 А. ініціювала створення південно-американського спільного ринку (МЕРКОСУР).

1921 А. була однією з небагатьох країн світу і першою латиноамериканською державою, яка визнала Українську Народну Республіку. 5 грудня 1991 А. визнала незалежну Україну, 6 січня 1992 між обома державами встановлено дипломатичні відносини. Розвитку українсько-аргентинських відносин сприяє позиція української громади Аргентини.

Літ.: История Латинской Америки: Доколумбова эпоха – 70-е годы XIX в. – М., 1991; Альперович М.С., Слезкин Л.Ю. История Латинской Америки (с древнейших времен до начала XX в.). – М., 1991.

А.Ю.Мартинюк.

Українці в Аргентині. Перші 12 українських родин (69 осіб) в А. були зареєстровані 27 серпня 1897. Нині українська діаспора нараховує 350 тис. осіб. 100 тис. українців зосереджено у провінції Буенос-Айрес, 129 тис. – Місьйонес, 25 тис. – в Чако. Найбільша кількість їх проживає у містах Буенос-Айрес, Ла-Плата, Беріссо, Енсенада, Магдалена, Луан, Апостолес, Посадас. Разом з тим до 50% українців зайнято у сфері сільського господарства.

Важливу роль у становленні організованих форм їхнього співжиття відіграла церква. Єпископ І.Сенишин, призначений 1912 митрополитом А.Шептицьким, заснував українську читальню в Азарі, клуб «Україна» в Апостолесі та перший сільськогосподарський кооператив. Згодом І.Сенишин став мером Апостолеса. У лютому 1924 в Буенос-Айресі створено «Молоду громаду» (з серпня – «Просвіта»). Такі самі товариства, організовані в інших місцях поселення українців, стали філіями «Просвіти»: на початку 1940-х рр. було 24, на кінець 1980-х рр. – 16. При філіях діють «рідні школи», танцювальні ансамблі, хорові колективи, капели бандуристів. Активну роль у 1920–30-х рр. відігравав Робітничий союз (1928, з 1929 – Союз робітничих організацій, з 1932 – Союз українських і білоруських робітничих організацій). У цей час діяли Товариство взаємної допомоги (1926), Український національний клуб (1930), Добродійна спілка жінок (1931), Спілка інженерів (1931), Бюро опіки над українськими емігрантами (1932). 1933 постала Українська стрілецька громада, яка 1938 об'єдналася з товариством «Сокіл» і діяла під назвою «Організація державного відродження України» (з 1939 – «Відродження»), має 9 філій. Від 1943 діє Комітет українців в А. Низка нових організацій постає з прибуттям післявоєнної еміграції: Український клуб (1947), Союз українок (1948), Спілка українських науковців, митців і літераторів (1949), Український інформативно-видавничий інститут (1949), Спілка української молоді (1950), Братство українських січових стрільців (1950), Українське католицьке об'єднання (1951), Союз аргентинсько-українських студентів (1953). 1947 відбувся 1-й Конгрес українців в А., де було створено Українську центральну репрезентацію, яка об'єднала понад 20 організацій. У подальшому з'явилися Товариство українсько-аргентинських високошкільників, Товариство допомоги дітям Чорнобиля та ін.

Від 1928 в А. видавались і видаються українські часописи «Батьківщина», «Дзвін», «Життя», «Знання», «Клич», «Наш клич», «Пролетар», «Рідний край», «Світло», «Україна», «Українська робітничка газета», «Українське слово» та ін.

При більшості українських громад існують «рідні школи». Перша була відкрита 1910 на околиці Буенос-Айреса, де навчалося 30 учнів, які стали членами першого дитячого хору. В Буенос-Айресі міститься філія Римського українського католицького університету, при якій діє гімназія, існують хорові й танцювальні колективи, капели бандуристів. 1952 організовано театральну студію ім. Леся Курбаса. 1971 відкрито пам'ятник Т.Шевченкові в Буенос-Айресі, пізніше пам'ятники Кобзареві постали в м. Апостолес та Обера. Вулиці міст носять імена Т.Шевченка, І.Франка, М.Шашкевича, І.Сенишина, кн. Володимира Святославича.

У 60-80-ті рр. ХХ ст., коли в Аргентині панували військові хунти, політична активність українців, як і більшості аргентинських громадян, була низькою. У 90-ті рр. ХХ ст. за умов суспільно-політичної демократизації поживало суспільне та культурне життя українців Аргентини. Після проголошення незалежності України активізувалися зв'язки аргентинських українців з історичною батьківщиною. Економічна криза, яку Аргентина переживала наприкінці 90-х рр. ХХ ст. – на початку ХХІ ст., зменшила притік українських емігрантів до Аргентини, хоча місцеве законодавство щодо імміграції залишається одним із найбільш ліберальних у світі. Аргентинські українці підтримали ініціативу бразильських українців щодо створення у 2005 координаційної ради українських громад країн Латинської Америки. Відродженню історичною пам'яті місцевих українців сприяла активна просвітницька діяльність громади, спрямована на вшанування пам'яті жертв голодомору в Україні.

Літ.: Онацький Є. Українці в Південній Америці. Українці в Аргентині. В кн.: Українці у вільному світі. – Джерсі-Сіті, 1954; Пропам'ятна книга будови пам'ятника Тарасові Шевченкові в Буенос-Айресі. – Буенос-Айрес, 1971; Василик М. Українські поселення в Аргентині. – Мюнхен, 1982; Зберігаючи українську самобутність. – К., 1992; Українці в Аргентині. – К., 1999; Трощинський В.П., Шевченко А.А. Українці в світі. – К., 1999; Українці: Історико-етнографічна монографія. – Опішне, 1999, кн. 1.

О.О. Ковальчук.

АРИАНСТВО – течія у християнстві, що заперечує вчення про єдину сутність трійці. З'явилася у 4 ст. Її основні положення проголосив пресвітер Арій з м. Александрія. Вселенські собори християнської церкви 325 і 281 засудили А. як ересь. Проте значні прошарки населення міст, передовсім ремісники і торговці, підтримували А., яке у 336-381 посіло становище панівної релігії у Римській імперії. У 4-7 ст. найбільшу опору воно здобуло серед германських племен (готів, лангобардів тощо) під час їхньої християнізації. Відродження аріанського руху припадає на початок Реформації в Європі (16 ст.), де він прибирає назву соцініанства – від прізвища про-

повідників італійців Лелія і Фауста Социни, які виступали у Швейцарії. У цей період аріанські громади, до яких вступають заможні шляхтичі, постають на Слов'янщині, зокрема на українських землях Речі Посполитої. Їх діяльність сприяла поширенню західних тлумачень свободи совісті і думки людини, просвітництва. Важливими осередками популяризації цих ідей стали засновані аріанцями школи в Чернігові, Києві, Хмельнику, Гощі. В середині 17 ст. А. було розгромлено під тиском католицької церкви, а навчальні заклади закрито.

Літ.: Левицкий О. Социнианство в Польше и Юго-Западной Руси // Киевская старина, 1882, №5; Стельмашова А. Аріанство в давній Україні // Пам'ятки України, 1993, №1-6.

М.М.Варварцев.

АРМІЯ КРАЙОВА – польська підпільна військова організація, що діяла на окупованій гітлерівцями території Польщі та Західної України й Західної Білорусі в часи Другої світової війни. Створена 14 лютого 1942 шляхом об'єднання «Союзу збройної боротьби» з іншими конспіративними польськими формуваннями. Підпорядковувалася Верховному головнокомандувачеві та урядові Польщі на еміграції, що з липня 1941 перебував у Лондоні. Рішення щодо поточних дій приймалися у Варшаві головним комендантом АК, функції якого виконували Ст.Ровецький («Грот») – до 30 червня 1943, Т.Коморовський («Бур») – до 2 жовтня 1944, Л.Окулицький («Неджвядек») – до часу видання наказу про розформування АК 19 січня 1945. На відміну від партизанських боївок АК була єдиною силою, що формально могла вважатися продовжувачем традицій довоєнного Війська Польського.

Після нападу Німеччини на СРСР і вступу останнього до антигітлерівської коаліції польський емігрантський уряд, а потім і АК були змушені визнати СРСР – свого колишнього ворога – союзником. Офіційно Польща вела війну лише з гітлерівською Німеччиною. Навіть після розірвання Москвою в односторонньому порядку дипломатичних відносин з «лондонським» еміграційним урядом Польщі Радянський Союз залишався для поляків «союзником наших союзників». Командування АК найбільші зусилля зосереджувало на підготовці загально-державного антигітлерівського повстання, яке мало вибухнути в той момент, коли поразка Німеччини внаслідок ситуації на фронті або якихось інших причин стала б безсумнівною. Командувачі АК вважали, що передчасний виступ спровокував би лише дуже великі репресії з боку гітлерівських властей та послабив би і без того виснажене багаторічною окупацією польське суспільство. Через це тривалий час вони погоджувалися тільки на такі масштабні збройні дії, які мали характер самооборони. Так було під час масових переселень цивільної людності, здійснюваних гітлерівцями на Замойщині 1942–43, або

після розпочатої Організацією українських націоналістів (бандерівською) і командуванням Української повстанської армії антипольської акції на Волині та в Східній Галичині 1943–44. Окрім підготовки до повстання, солдати АК знищували німецьких агентів, особливо небезпечних гітлерівських службовців, колабораціоністів, збирали розвідматеріали, займалися інформаційно-пропагандистською діяльністю, інколи нападали на в'язниці та звільняли заарештованих. Від 1942 у лісовій місцевості діяли загони АК, в яких їм бійці здобували бойовий досвід.

1944 АК нараховувала до 350 тис. бійців. Командувач АК мав у своєму розпорядженні штаб, що складався з понад 30 відділів: керівництва диверсіями (Кедив), бюро інформації і пропаганди, розвідки, контррозвідки, зв'язку та ін. Організаційно-територіальна структура АК була поділена на кілька регіонів, які, у свою чергу, поділялися на округи, райони (районні інспекторати), повіти («обводи»), відділення («пляцувки»).

Навесні 1944, коли Червона армія вступила на землі Західної України, АК розпочала «посилену диверсійну акцію», план якої було затверджено наприкінці 1943. Згідно з цим планом, формування АК мали взяти активну участь у саботажно-диверсійній боротьбі проти гітлерівських військ під час відступу останніх з території Західної України, Західної Білорусі, Віленської обл. (Литва) та східних районів власне Польщі з тим, щоб заманіфестувати цим своє невід'ємне право на ці території. Пролита під час боїв польська кров повинна була стати важливим аргументом у справі післявоєнного врегулювання проблеми «східних кресів» Польщі на її користь. Втім, незважаючи на допомогу і заслуги загонів АК у боротьбі проти гітлерівських частин під час звільнення радянськими військами Ковеля, Львова, Вільнюса, Любліна (Польща) та інших населених пунктів, радянське військово-політичне керівництво поставилося до АК вороже. Ті з офіцерів та рядових АК, які не побажали скласти зброю та вступити до 1-ї Польської армії ген. З.Берлінга, підконтрольної СРСР, були заарештовані контррозвідкою «Смерш» та органами НКВС, а пізніше засуджені. Наприкінці війни в радянських в'язницях і таборах перебувало до 50 тис. поляків – учасників антигітлерівського руху Опору. Незважаючи на формальне розформування АК 1945, частина її колишніх членів продовжувала впродовж кількох повоєнних років діяльність, спрямовану на повернення країні самостійності, у підпільних організаціях «Не» (Незалежність), «ДСЗ» («Делегатура Сил збройних»), «ВіН» («Воля і незалежність») та ін.

Літ.: Armia Krajowa w dokumentach 1939–1945. – Londyn, 1970–89, t.1–6; Korboński S. Polskie Państwo Podziemne: Przewodnik po podziemiu z lat 1939–1945. Paryż, 1975; Lisiewicz P.-M. Plan «Burza»: Wysilek zbrojny Armii Krajowej 1944–1945. – Warszawa, 1990; АК і ВіН przed sądami specjalnymi. – Poznań, 1993; Luczak Cz. Polska i Polacy w drugiej wojnie światowej. – Poznań, 1993; Armia Krajowa: Dramatyczny epilog. – Warszawa, 1994; Garlinski J. Polska w drugiej wojnie światowej. – Warszawa, 1994; Armia Krajowa: Rozwój organizacyjny. – Warszawa, 1996; Motyka G., Wnuk R. Pany i rezuny: Współpraca АК-ВіН і UPA (1945–1947). – Warszawa, 1997; Armia

Krajowa: Szkice z dziejów Sił i Zbrojnych Polskiego Państwa Podziemnego. Warszawa, 1999; Ільюшин І.І. Протистояння УПА і АК (Армії Крайової) в роки Другої світової війни на тлі діяльності польського підпілля в Західній Україні. – К., 2001.

І.І. Ільюшин.

АРМІЯ ПОЛЬСЬКА В СРСР – армія, формування якої почалося у травні 1943 лівими силами польської еміграції, об'єднаними в Союз польських патріотів у СРСР, за підтримки й допомоги радянських властей у с. Сельце біля Рязані (нині місто Російської Федерації). Її 1-шу піхотну дивізію ім. Т.Косцюшка очолив полковник З.Берлінг. 10 серпня 1943 уряд СРСР дав згоду на входження дивізії у 1-й корпус польських збройних сил. Бойове хрещення дивізії ім. Т.Косцюшка відбулося в боях із гітлерівськими військами 12–13 жовтня 1943 біля с. Леніно Могильовської обл. в Білорусі. На початку 1944 корпус переміщено в Україну до м. Суми. Тут на його базі 18 березня 1944 почалося формування 1-ї Польської армії (командувач – ген. З.Берлінг), невдовзі передислокованої на Волинь – у район Житомира–Рівного–Ківерців (нині місто Волинської обл.). У квітні 1944 польські зенітники відзначилися, відбиваючи нальоти німецької авіації на Київ. На момент форсування Західного Бугу (притоки Вісли) і виходу з території УРСР 20 липня 1944 1-ша Польська армія нараховувала 104 тис. офіцерів і солдатів.

Літ.: Кундюба И.Д. Советско-польские отношения: 1939–1945. – К., 1963; Документы и материалы по истории советско-польских отношений. – М., 1973–74, т.7–8; Wojsko Polskie na ezonieie wschodnim 1943–1945: Wybór materiałów źródłowych. – Warszawa, 1974; Anders W. Bez ostatniego rozdziału: Wspomnienia z lat 1939–1946. – Londyn, 1989; Baluk S., Michalowski M. Polski eryn zbrojny 1939–1945. – Warszawa, 1989; Berling Z. Wspomnienia. – Warszawa, 1990–91, t. 1–3.; Armia Polska w ZSRR. 1941–42. – Warszawa, 1992.

І.Т. Лісевич.

АФГАНСЬКА ВІЙНА 1979-1989 – війна, яку вів Радянський Союз проти моджахедів на боці прорадянського уряду в Кабулі. Політична криза в Афганістані, зумовлена боротьбою за владу між місцевими традиціоналістами і модернізаторами й поглиблена присутністю сотисячного контингенту радянського війська під приводом подання інтернаціональної допомоги, переросла у зіткнення геополітичних інтересів між СРСР і США в центральньо-азійському регіоні. Військова та інша підтримка, пода-

на моджахедам протягом 1980-88 Сполученими Штатами та іншими державами становила 8,5 млрд.дол. За цей же період у бойових діях у Афганістані взяли участь загалом понад півмільйона радянських солдат і офіцерів, з них понад 14 тис. загинули. Водночас жертвами А.в. стали сотні тисяч афганців включно з мирним населенням. Війна обернулася тяжкими наслідками й для України: 3260 загиблих, 80 опинилися в полоні і пропали безвісти, десятки тисяч стали інвалідами. Багатьох учасників А.в. відзначено державними нагородами; 71, в тому числі 11 українцям, присвоєно звання Героя Радянського Союзу. 14 квітня 1988 СРСР, США, Пакистан і Афганістан підписали в Женеві угоди про поетапне мирне вирішення афганської проблеми, згідно з якими радянські війська покинули країну, але це не припинило в ній громадянської війни. Від 1996 фундаменталістський ісламський рух Талібан встановив контроль над більшою частиною Афганістану. Після теракту, вчиненому радикальними ісламістами 11 вересня 2001 у Нью-Йорку, США ініціювали створення міжнародної антитерористичної коаліції, дії якої поклали початок нової війни в Афганістані.

В Україні проживає 150 тис. учасників бойових дій в Афганістані, які об'єднані у Спільку ветеранів А.в.

Літ.: Ляховский А.А., Забродин В.М. Тайны афганской войны. – М., 1991; Афганистан: проблемы войны и мира. – М., 1996.

А.Ю.Мartiнов.

Б

БАЗАВЛУЦЬКА СІЧ – військовий і адміністративний центр запорозького козацтва в 1593-1638. Заснована на острові Базавлук у гирлі річок Чартомлика, Підпільної і Скарбної (нині Нікопольський район Дніпропетровської обл.). Як і попередня, перша на Запоріжжі, Томаківська Січ, служила заслоною проти наскоків татарської кінноти і турецького галерного флоту на навколишні українські поселення. Укріплений валами і гарматами, встановленими на вежах, острів перетворився на місце підготовки козацьких походів на Крим і османські фортеці Очаків, Ізмаїл, Кілія, а також човнових рейдів до чорноморських берегів Анатолійського півострова. Повз Базавлук проходили міжнародні маршрути купців країн Сходу і Заходу. Б.С. також приймала дипломатичні місії зарубіжних держав (Кримського ханства та ін.). Влітку 1594 тут вів перемовини від імені германського імператора Рудольфа II посол Еріх Лясота. Вирішальний вплив на політичне становище й саме існування Б.С. справляли взаємини з Польським королівством. На перетині 16-17 ст. її козаки брали участь у всіх виступах проти національного і соціального гноблення українців, очолювали народні повстання. 1638 на Запоріжжя вдерлася зібрана під командуванням коронного гетьмана М.Потоцького каральна експедиція, яка зруйнувала Б.С.

Літ.: Яворницький Д.І. Історія запорозьких козаків. – К., 1990, т.1; Щербак В.О. Базавлуцька Січ. У кн.: Козацькі січі. Нариси з історії українського козацтва XVI–XIX ст. – Запоріжжя, 1998.

М.М.Варварцев.

БАЛКАНИ – історичний регіон, де на перехресті трансконтинентальних комунікацій співіснують та взаємодіють регіональні системи Близького Сходу, Євразії та Європи. На Балканах взаємодіють релігійні системи православ'я, ісламу, католицизму. Балкани мають геостратегічне значення, завдяки якому дають можливість контролювати регіональні і світові комунікації, ринки промислових та сировинних товарів. Південно-Східний регіон Європи, до якого входять Албанія, Болгарія, Боснія і Герцеговина, Румунія, Сербія, Словенія, Чорногорія, Македонія, Хорватія. В історичній та політичній літературі точиться суперечка щодо належності до балканського регіону Греції. Одні науковці вважають, що принаймні до вступу в НАТО (1952) та вступу до Європейської Спільноти (1981) грецька історія, починаючи з доби середньовіччя, розвивалася у загальному балканському контексті. На території балканських держав принаймні 400 років володарювала Османська імперія, яка привнесла до регіону своєрідність куль-

турного і політичного розвитку. Крім того, турецьке панування сприяло етнічній строкатості земель регіону і неможливості чіткого національного розмежування. У всіх країнах (за винятком Албанії та Боснії) православ'я є домінуючою релігійною конфесією, що також вплинуло на національні традиції та політичну культуру. Всі країни регіону (за винятком Румунії, Албанії, частково Боснії) є слов'янськими за складом населення.

Балкани мають складну та суперечливу історію. Визначальною подією стало поширення Османського володарювання у ХІУ ст. з одночасною ісламізацією місцевого населення. У ХІХ ст. турки, намагаючись зберегти вплив на Балканах, розпалювали ворожнечу між місцевими народами. Водночас у Європі національно-визвольні рухи балканських народів сприймалися як небажаний фактор, що порушує стабільність. Балканська криза 1875-1878 рр. стала першим кроком, який привів світ до Першої світової війни. Українські народовольці брали активну участь у звільненні балканських народів від османського ярма. На Балканських землях, які входили до складу Австро-Угорської імперії, оселилися сотні тисяч етнічних русинів та українців, які також знайшли своє місце у мозаїці балканських народів.

Внаслідок боснійської кризи 1908-1909 рр. загострилися суперечності між Російською та Австро-Угорською імперіями. У роки Першої та Другої світових війн Балкани стали центром бойових дій. Однак створення Королівства Югославія (1929) не допомогло розв'язати етнічні суперечності. Історія повторилася зі створенням у 1945 р. соціалістичної Югославії (у 1963-1990 Соціалістична Федеративна Республіка Югославія).

У 1991 р. після проголошення незалежності Хорватії та Словенії прискорився процес розпаду Югославії. Україна, починаючи з червня 1992 р. бере участь у балканських миротворчих операціях. У 1992-1999 рр. українські миротворці докладали зусиль для стабілізації ситуації у Боснії та Герцеговині. За результатами косовської операції НАТО (березень – червень 1999 р.) на Балканах фактично було нейтралізовано російський вплив. Панславістська ідея, яка у ХІХ ст. стимулювала надії балканських народів на об'єднання слов'ян, вичерпала себе.

З червня 1999 р. Україна бере участь у миротворчій діяльності у Косово. У 2006 р. з проголошенням незалежності Чорногорії завершився кривавий процес розпаду Югославії. Водночас вступ 1 травня 2004 р. до Європейського Союзу Словенії відкрив європейську інтеграційну перспективу перед балканськими народами. Хорватія до 1 січня 2009 р. завершує переговори про вступ. Боснія та Герцеговина (з червня 2008 р.), Македонія (з 2003 р.), Чорногорія (з червня 2008 р.) підписали угоди про стабілізацію та асоціацію з Європейським Союзом. Підписання аналогічної угоди між Європейським Союзом та Сербією ускладнювалося внаслідок непоступливості Сербії щодо визнання незалежності Косово. Після формування у липні 2008 р. проєвропейського сербського уряду прискорився процес підготовки угоди про стабілізацію та асоціацію Сербії та Євросоюзу. Водночас стратегія балканського розширення Європейського Союзу, яка реалізується після вступу до ЄС 1 січня 2007 р. Болгарії та Румунії, викликає

суперечки в середовищі “старих” країн-членів Євросоюзу. Вони вважають, що прийняття до об’єднаної Європи вибуховонебезпечних Балкан може дестабілізувати наднаціональні засади процесу європейської інтеграції. Прихильники балканського розширення Європейського Союзу переконані, що в такому разі ЄС не лише приборкає балканський “конфлікт цивілізацій”, а й завдяки соціокультурній різноманітності своїх країн-членів підвищить рівень своєї конкурентної спроможності в умовах глобалізації.

З точки зору “старих європейців” проблема реалізації та захисту свобод особистості на Балканах не розв’язана. Однак і сама особистість на Балканах ще перебуває в історичних умовах самовизначення і значною мірою залежить від свого місця в ієрархії етнічних регіональних зв’язків. Крім того, балканське розширення ЄС стало причиною розробки Євросоюзом стратегії так званої “Європейської політики сусідства” щодо східноєвропейських країн – України, Білорусі, Молдови. На початку ХХІ ст. балканські народи роблять історичний вибір на користь євроатлантичної цивілізації. Поки що членом ЄС з балканських народів є Словенія. Натомість членами НАТО є Словенія, Болгарія, Румунія, Албанія, Хорватія (з 2008 р.). Кандидатура на вступ до ЄС та НАТО Македонії заблокована Грецією, яка вимагає від Македонії змінити назву країни, оскільки вона є тотожною до назви двох грецьких північних провінцій. Грецько-македонська суперечка свідчить, що балканські національні проблеми не долаються самою перспективою членства в об’єднаній Європі. Головне, аби Балкани більше не були зоною перманентного “зіткнення цивілізацій”.

Літ.: Гальчинський А.С. Україна на перехресті геополітичних інтересів. – К., 2002; А.Г.Задохин, А.Ю.Низовский. Балканские войны XX века. – М., 2000; Історія країн Центральної та Південно-Східної Європи. – Львів, 2001; Картунов О.В. Західні теорії етнічності, нації та націоналізму. – К., 2007.

А.Ю.Мартинов.

БАЛТІЙСЬКО-ЧОРНОМОРСЬКА ДУГА – історично сформований регіон, розташований між Балтійським і Чорним морями. Розпад СРСР поставив питання геополітичного самовизначення нових незалежних держав. У березні 1992 Українська республіканська партія закликала створити балтійсько-чорноморську зону інтенсивної економічної співпраці. Незабаром праві польські політичні сили висунули ідею Б.-Ч. д., до якої, крім Польщі, геополітично належать країни Прибалтики (Литва, Латвія, Естонія), Білорусь, Україна, Молдова, країни Закавказзя (Азербайджан, Вірменія, Грузія). У 2-й пол. 1990-х рр. цю ідею підтримали США, намагаючись створити “санітарний кордон” навколо Росії, але на перешкоді реалізації усіх цих планів став російсько-білоруський міждержавний союз, підписаний у травні 1997.

Україна є важливим геополітичним центром названого регіону, асоційованим учасником Балтійської ради, до якої належать скандинавські

країни, Росія, країни Прибалтики. Вона виступає за розвиток рівноправного взаємовигідного дво- та багатостороннього співробітництва з усіма державами регіону. Об'єктивна зацікавленість у розвитку транспортної інфраструктури між Балтійським та Чорним морями спонукала Грузію, Україну, Азербайджан, Молдову створити 1997 неформальне об'єднання ГУАМ (за першими літерами назв держав). У квітні 1999 до участі в названому угрупованні долучився Узбекистан (об'єднання стало називатись ГУУАМ), що мало перетворити Б.-Ч. д. на складову ланку відроджуваного Великого шовкового шляху. Відкрито транспортну переправу Поті (Грузія) – Іллічівськ (Одеська обл.) – Варна (Болгарія). 10-11 вересня 1999 у м. Ялта відбувся 1-й саміт країн балтійсько-чорноморського регіону, історична перспектива якого залежить від успішності розбудови т.зв. Великої Європи, уникнення нових розподільчих ліній в процесі розширення Європейського союзу та НАТО, залучення Росії до співробітництва.

Літ.: Кисельов Є.Л. Балто-Чорноморська дуга: кінець історії чи її початок? //Придніпровський науковий вісник, 1998; Україна між Росією та Заходом. Матеріали міжнародного круглого столу. – К., 2000; Ялта–2000. Роль Європи у XXI столітті: Матеріали міжнародної наукової конференції. – К., 2000.

А.Ю.Мартинов.

“БАРБАРОССА”, ПЛАН “БАРБАРОССА” – 1) загальна стратегічна концепція агресивної війни гітлерівської Німеччини проти СРСР, 2) оперативний план ведення воєнних дій на Сході, 3) наступальна операція на виконання плану “Б.” Умовною назвою агресії стало ім'я германського імператора 12 ст. Фрідріха I Барбаросси, за якого “Священна Римська імперія германської нації” розпочала наступ на схід Європи і завоювала землі полабських слов'ян.

1. Загальна стратегічна концепція містилася в директиві № 21 верховного командування Збройних сил Німеччини (ОКВ), розробленій за наказом А.Гітлера і затвердженій ним 18 грудня 1940. В її основі лежав геополітичний задум – приєднати до Німеччини щонайменше 5 млн. км² території Східної Європи, у т.ч. європейську частину СРСР (усю територію СРСР до Уралу), для перетворення її на життєвий простір німецької “раси панів”. Слов'яни та інші народи за генеральним планом “Ост” мали бути частково витіснені в Азію, частково знищені або перетворені на залежну від німецьких колоністів категорію населення.

Війна проти СРСР була головною частиною всієї гітлерівської воєнної політичної стратегії. Першим етапом її здійснення стала війна з Польщею (1939). Пропозицією поділити Польщу А.Гітлер приманив Й.Сталіна укласти 12 серпня 1939 пакт про взаємний ненапад. Це звільнило Німеччину від необхідності тримати половину своєї армії на східному кордоні

і принесло їй блискавичну перемогу над англо-французьким блоком, результатом чого став розгром Франції (1940).

Після розгрому Франції на заході залишилась незборена Велика Британія, керівництво якої рішуче відкинуло повторні мирові пропозиції Гітлера. Велику Британію підтримували нейтральні США, які ще не мали справжньої армії, що відповідала б тогочасним стандартам, але почали її розбудовувати. Для Німеччини тут крилася небезпека відновлення в наступні роки Західного фронту – вторгнення на континент з Британських островів. Гітлер був змушений поспішати з походом на схід, щоб швидше розгромити Радянський Союз, а тоді кинути всі сили проти Великої Британії і завоювати її, доки потенційна загроза на заході не стане реальністю. Тому директива № 21 ОКВ починалася з нагадування про Англію: “Німецькі збройні сили повинні бути підготовлені до того, щоб ще до закінчення війни проти Англії розбити Радянську Росію в ході однієї швидкої кампанії (справа “Барбаросса”)”. Далі вказувалось, що “основні сили російських сухопутних військ, розташовані в Західній Росії, повинні бути знищені сміливими операціями шляхом глибокого й швидкого просування танкових клинів”, які не допустять відходу противника вглиб його території. Наступ мали вести три групи армій: “Південь” – на Україну, “Центр” – на Москву, “Північ” – на Ленінград (нині Санкт-Петербург).

Детально в директиві № 21 ОКВ було розписано тільки дії на Україні: “Група армій, що діє на південь від Прип’ятських боліт, має концентричними ударами, з основними силами на флангах, знищити російські війська, розміщені в Україні, ще до їх відходу до Дніпра.

З цією метою головний удар завдається з району Любліна в загальному напрямі на Київ. Одночасно війська, розміщені в Румунії, форсують Прут у його нижній течії та здійснюють глибоке охоплення противника. На румунську армію припадає завдання скувати російські сили всередині утворюваних кліщів”.

2. На виконання директиви № 21 головнокомандування сухопутних сил (ОКГ), яке мало керувати воєнними діями проти СРСР, розробило директиву “Стратегічне зосередження та розгортання військ”. Саме ця оперативна директива, підписана 31 січня 1941, й була власне планом “Б.” У ній визначалися склад і групування сил вторгнення, конкретизувалися напрями наступальних дій не лише армійських груп, а й армій, форми їхніх операцій, лінії розмежування. Головна стратегічна ідея, покладена в основу плану “Б.”, полягала в тому, щоб у перші ж тижні боїв розчленувати, оточити і по частинах розбити Червону армію. Німецьке верховне командування вважало, що всі основні сили Червоної армії були розташовані між західним кордоном СРСР та лінією річок Дніпро – Західна Двіна, і тому розгром цих угруповань означатиме повну поразку Радянського Союзу.

17 березня 1941 А.Гітлер наказав докорінно змінити план наступу на Україні: замість двостороннього охоплення усього Правобережжя зустрічними танковими клинами через Західну Україну і Бессарабію – завдати серповидний удар усіма танковими силами групи армій “Південь”

від Західної України на Київ, а далі поворотом вздовж Дніпра до Чорного моря. Позбавлений танків південний, румунський, фланг німецької групи армій “Південь” отримав завдання наступати тільки через 10 днів після початку війни, усіяко стримуючи відхід радянських військ з Бессарабії, поки вістря танкового серпа заходить їм в тил з півночі. 21 березня ОКВ видало директиву з новим текстом української частини плану “Б.” на заміну першого варіанта своєї директиви № 21. Новий текст, внесений заднім числом і в директиву ОКГ від 31 січня 1941, став другим, остаточним варіантом плану “Б.” На Нюрнберзькому процесі 1945-46, однак, а далі й у всіх московських виданнях (і за кордоном) завжди помилково фігурував скасований перший варіант директиви № 21. Спершу напад на СРСР було призначено на 16 травня. Внаслідок війни на Балканах, що “вклинилася” у графік, Гітлер переніс виступ на 22 червня.

3. Напад гітлерівської Німеччини на СРСР розпочався між 04.05–04.30 за московським часом у неділю 22 червня 1941 на фронті від Балтики до Карпат. Агресор кинув у наступ 19 танкових, 15 моторизованих, 118 піхотних, 9 охоронних і 1 кавалерійську дивізії. За даними начальника німецького генштабу Ф.Гальдера, в них було 3,2 млн осіб (75% армії). Крім того, були ще 4 дивізії військ СС. Усі ці сили мали 2,8 тис. середніх і 912 легких танків, 47 260 гармат і важких мінометів, 3470 літаків, з них 1378 бомбардувальників і 1036 винищувачів.

Західні фронти (групи армій) Червоної армії на початок війни налічували 2 718 674 червоноармійці та командири і 153 608 військовослужбовців військ НКВС. На озброєнні фронтів військ було тоді 13 924 танки (з них 11 135 справних) із загального числа 25 784 танки Червоної армії; 8974 літаки (з них 7593 справних); 57041 гармата. Всього в Червоній армії (без авіації) було 4 605 321 особа, в авіації – 475 656 осіб. Разом з оголошеною мобілізацією це забезпечило негайний могутній потік підкріплень для фронту, чого не могло бути в німців.

Ліве, ударне, крило групи армій “Південь”, яке наступало на Україну з півдня Польщі, за планом “Б.” складала 1-ша танкова група, 6-та і 17-та польові (загально-військові) армії. Їхній склад: 5 танкових, 4 моторизовані, 24 піхотні дивізії (далі з резерву надійшло ще 10 піхотних дивізій). Праве крило, в Румунії, – 11-та польова армія – 7 піхотних дивізій, жодного танка. Усі сили групи армій “Південь” мали 887 тис. осіб, 600 середніх і 250 легких танків, 331 бомбардувальник, 352 винищувачі. За даними розпису бойових сил, на 27 червня до 11-ї німецької армії були додані Румунією 4 піхотні дивізії та 7 бригад, з них одна механізована.

Пізніше в групі армій “Південь” воювали 17 румунських, 3 італійських, 2^{1/2} угорських, 2^{1/2} словацьких дивізії. В них перебувало 507 тис. солдатів і офіцерів. Вони мали свої танки й авіацію (здебільшого застарілі). Усі сателітні війська А.Гітлер характеризував як нездатні вести наступальні дії.

Генеральний штаб Червоної армії з літа 1940 також проробив різні варіанти власного плану наступальної війни проти Німеччини. Найбільш обіцяючим вважався варіант, що був абсолютно подібний до гітлерівської схеми наступу на Україну, але націлений на захід: могутнім лівим крилом

завдати удар із Західної України у напрямі на м.Краків (Польща), а далі правим поворотом – до Балтійського моря, оточуючи все східне угруповання німецьких військ. Допоміжний удар – з білостоцького виступу на правому крилі наступу. Генштаб пропонував почати війну влітку 1941. Однак Й.Сталін волів краще приготуватись: у лютому 1941 він затвердив грандіозну програму випуску до літа 1942 16,5 тис. середніх і важких танків нових типів.

Відповідно до задумів майбутньої війни, здійснювалося групування радянських військ із зосередженням головних сил у Західній Україні. Наслідком цього заходу стало те, що коли німецька група армії “Північ”, за планом “Б.”, швидко просувалася вперед, а під ударами групи армії “Центр” Західний фронт Червоної армії у перші ж дні розвалився, відкривши ворогові шлях на Смоленськ (нині місто в Російській Федерації) – ворота Москви, то наступ групи армії “Південь” на Україні відразу загальмувався, зустрівши впертий опір несподівано великих сил радянських військ.

Відтинок кордону від р. Прип'ять до Карпат на шляху ударного крила німецької групи армії “Південь” обороняли 5-та, 6-та і 26-та армії радянського Південно-Західного фронту. Вздовж Карпат до р. Прут стояла 12-та армія. В них було 32 стрілецькі та 2 кавалерійські дивізії. Кожна армія була підсилена мехкорпусом. Ще 4 мехкорпуси були резервом фронту. Кожен з них мав 2 танкові та одну мехдивізію. Був ще 1 повітряно-десантний корпус. Молдавський відтинок по р. Прут від м. Ліпкани до моря обороняв Південний фронт, утворений на базі Одеського військового округу. Його складала три армії – 9-та, Приморська і 18-та (прибула з початком воєнних дій на Південно-Західному фронті). Обидва фронти мали 1,4 млн особового складу. На початку війни Південно-Західний фронт було повністю укомплектовано за штатом воєнного часу. Бракувало лише частини медиків і техперсоналу. Цей фронт мав 6998 танків. Південний фронт – 1071 танк. Кількість найновіших на той час танків Т-34 та КВ, яким не було рівних у світі, перевищувала в Західній Україні число всіх танків ворожої групи армії “Південь”. Обидва фронти мали 26,6 тис. гармат проти 16 тис. ворожих, 4,7 тис. літаків усіх типів проти 1,8 тис. німецьких і сателітних.

Матеріально СРСР був підготовлений до війни не гірше за Німеччину, але його офіцерський корпус втратив кращу частину командирів під час сталінських репресій. Крім того, моральний дух піхоти, основну масу якої складала селяни, було підірвано системою колгоспного кріпацтва. На мінському напрямі, наприклад, перебігли до ворога у полон 12-та, 89-та, 103-тя стрілецькі дивізії. Стара російська армія такого не знала. Саме ці фактори, а не несподіваний напад ворога, стали головною причиною катастрофічних поразок Червоної армії 1941 року.

Могутні танкові сили Південно-Західного фронту не спинили німців. У танковій битві в Західній Україні 1941 вони були розгромлені, лише на тиждень затримавши противника. 30 червня Південно-Західний фронт отримав наказ Ставки Верховного Головнокомандування з боями відступити на лінію укріплень старого (до 1939) кордону. Ударний клин німецьких військ (1-ша танкова група) осідлав вісь свого наступу – шосе

Рівне – Новоград-Волинський – Житомир – Київ. 8 липня після прориву північного сектору оборони, що проходив по лінії демонтованих перед війною старих укріплень, упав Новоград-Волинський, 9-го ворог зайняв Житомир. Шлях на Київ був відкритий, проте в ніч на 10 липня А.Гітлер видав директиву: “Другий ешелон 1-ї танкової групи повинен поставити заслон проти Києва, уникаючи при цьому штурму міста”. Танковій групі наказувалося від Житомира і Бердичева “негайно повернути на південь”. Затримка під Києвом могла зірвати передбачене планом “Б.” велетенське оточення усіх радянських військ на Правобережній Україні.

В ейфорії отриманих перемог начальник генштабу німецьких сухопутних сил генерал-полковник Ф.Гальдер вже 3 липня записав у службовому щоденнику, що “кампанію проти Росії виграно протягом 14 днів”. І далі: “Коли ми форсуємо Західну Двіну і Дніпро, то мова піде не так про розгром збройних сил противника, як про те, щоб забрати у противника його промислові регіони й не дати йому можливості, використовуючи велетенську потугу його індустрії та невичерпні людські резерви, створити нові збройні сили”. Головна оперативна ідея плану “Б.” залишалась незмінною: розгромом основних сил Червоної армії перед лінією Дніпро – Західна Двіна позбавити Радянський Союз здатності ефективно продовжувати боротьбу.

Тому на р.Ірпінь під Києвом танкова розвідка німців тільки навідалася і негайно забралася геть, бо завданням 1-ї танкової групи було чимдуж гнати на південь, вздовж Дніпра до моря, охоплюючи з тилу всі радянські війська в Правобережній Україні. Та саме на Правобережжі агресора чекав провал, який зламав план “Б.”

Перша непомітна для німецького генштабу тріщина була спричинена логікою самого плану. Групи армій “Центр” і “Південь” за цим планом мали обминати лісисто-болотистий басейн р.Прип’ять як незручний для швидкого наступу. Але радянський генштаб ще перед війною поставив на західному краю басейну сильну 5-ту армію з 22-м механізованим корпусом, що мав 712 танків. Тому, коли ударне крило німецької групи армій “Південь” після танкової битви в Західній Україні рушило на схід, 5-та армія залишилася поза периметром його оточувального маневру. Ближче до неї, на лівому фланзі 1-ї танкової групи, наступала потужна 6-та німецька армія, якій і довелося вести боротьбу з 5-ю армією. Це гальмувало німецьку піхоту, без якої танкове оточення було неефективним. Зайнявши оборону від Коростеня до Києва, 5-та армія не лише скувала значні сили 6-ї німецької армії, унеможлививши для неї серйозний наступ на Київ, а й завдала удар з півночі під Новоград-Волинським, перерізавши на деякий час головну артерію постачання 1-ї танкової групи. Наступ 1-ї танкової групи був зупинений фланговими ударами радянських військ під Житомиром, Бердичевим і Білою Церквою, далі її просування загальмувалося в районі Дніпропетровська.

Наслідком впертої боротьби радянських військ було те, що німецькі танки лише 18 серпня досягли моря біля Херсона, завершивши свій маневр оточення. Але оточити й знищити на Правобережжі, під Уманню, німцям

вдалося лише дві радянські армії – 6-ту і 12-ту. Решта перейшла на лівий берег Дніпра, в т.ч. 37-ма армія, утворена для оборони Києва, 9-та і 18-та армії Південного фронту, а його Приморська армія ще два місяці тримала оборону в оточеній Одесі, звідки евакуювалася до Криму.

Провал гітлерівського плану воєнних дій у Правобережній Україні, де було зосереджене найсильніше угруповання військ Червоної армії, означав провал всього плану “Б.”

Літ.: Коваль В.С. Перший і другий варіанти плану “Барбаросса” (українська частина)//Військово-історичний альманах, 2000, ч.1; Мельтюхов М.И. Упущенный шанс Сталина: Советский Союз и борьба за Европу: 1939-1941 (документы, факты, суждения). – М., 2000.

В.С. Коваль

БАРОКО – панівний напрям в європейській культурі кінця 16 – середини 18 ст. Його характерні риси – динамізм і емоційна напруга, дивосвіт метаморфоз і алегорій-символів, буяння кольорів і розкутість форм – пролизували різні сфери художнього і духовного життя. Витоки Б. вийшли з Італії, поряд з якою його головними центрами невдовзі стали Іспанія, Німеччина, Фландрія. Важливі особливості барокового стилю, відповідно до власних національних традицій, сприйняли Франція, Англія, Голландія, Чехія, Польща, Росія тощо. Формування й поширення Б. відбувалося в Європі в умовах посилення феодального абсолютизму й контрреформації та масових визвольних рухів, відходу від ренесансної системи цінностей до уявлень про нескінченну мінливість й вир контрастів і протиріччя до-вколишнього світу.

Найглибше бароковий стиль укорінився в образотворчому мистецтві, де у взаємодії з живописом і скульптурою його першорядним рушієм виступає архітектура. Її кращі зразки репрезентувала праця Л.Берніні (колонада св. Петра, королівські сходи у Ватикані, фонтан “Чотирьох річок”, Рим), Г. де Брейна (ансамбль Великої площі, Брюссель), Х.Врена (собор св. Павла, Лондон), Д.Пьоппельмана (перебудова Цвінгера у палацовий ансамбль, Дрезден), А.Шлютера (королівський палац і спорядження цейхауза у Берліні, палац Красінських у Варшаві) тощо. Культурне життя країн збагачували й твори видатних майстрів живопису і графіки – М.Караваджо, братів Караччі, А.Маньяско (Італія), Д.Веласкеса, Е.Мурільо, Х.Рібери (Іспанія), А.Ван-Дейка, Я.Йорданса, П.Рубенса, Ф.Снайдерса (Фландрія), Ф.Гальса, Х.Рембрандта (Голландія), С.Вуе, Ж.Калло, Ш.Лебрена (Франція) та ін. Вершинних здобутків Б. сягнули композитори Дж.Габріелі, А.Вівальді, К.Монтеверді в Італії, Й.Бах, Г.Гендель у Німеччині, іспанський драматург П.Кальдерон, фундатор італійської літературної течії – “марінізму” – Дж.Маріно, англійський поет Дж.Мільтон, німецький письменник Г.Гріммельсгаузен та багато інших діячів музики, театру, літератури.

В Україні Б. набирає розвитку на початку 17 ст. завдяки західним культурним впливам, що йшли переважно посередництвом Польщі. Проте запозичення ідейно-художніх засобів і принципів широко спиралося на місцеві джерела, формуючи власне обличчя українського Б., його парадно-пишні і народно-козацькі риси. Найважливішим осередком поширення ідей Б. виступає Києво-Могилянська академія з її орієнтаціями на латинську систему освіти, даючи імпульси не тільки українській, а й іншим слов'янським культурам – російській, сербській тощо.

У 17-18 ст. риси Б. знаходять виразне віддзеркалення у забудові міст Галичини, Придніпров'я, Слобожанщини. Серед його перших споруд – зведений 1610-1630 у Львові архітектором з Італії Дж.Бріано костюл Петра і Павла. У Києві протагоністами барокового стилю у монументальному мистецтві виступають І.Григорович-Барський, С.Ковнір, Б.Растреллі, І.Шедель та інші творці таких шедеврів архітектури, як академія на Подолі, дзвіниці на Дальніх печерах та Софійського собору, Георгіївський собор Видубицького монастиря, Андріївська церква та Маріїнський палац тощо. У Львові під впливом римського зодчества зводяться костюли – домініканський, Мартина та ін. 1746-1764 там же архітектор Б.Меретин буде одну з найбільших споруд міста – собор св. Юра. Творами барокових форм збагачуються також майдани і вулиці Батурина (будинок Кочубея), Бучача (ратуша), Козельця (собор Різдва Богородиці), Новгород-Сіверського (бурса), Переяслава (дзвіниця Вознесенського монастиря), Тернополя (костюл домініканців), Чернігова (полкова канцелярія, колегіум, Катерининська церква) тощо. Разом з тим розпочате у 17 ст. відновлення давньоруських храмів супроводжується оздобленням їх у нове, барочне “вбрання” – декорування фасадів, створення розмаїтих прибудов і надбудов.

Від другої половини 17 ст. стиль Б. проникає у малярське мистецтво України. Розквіту набуває портретний живопис. Одну з перших шкіл його нового напряму репрезентують митці львівської римсько-католицької кафедри, наслідуючи світобачення й прийоми Гальса, Ван-Дейка, Рембрандта та інших західних майстрів. На великий центр барокового живопису перетворюється м. Жовква, резиденція короля Яна Собеського, де працюють українські та іноземні майстри – М.Альгамонте, Ф.Кестлер, Г.Шимонович-Семігіновський, Шлютер. Саме тут засвоює засади західноєвропейського Б. І.Кондзелевич – найяскравіший представник українського барокового малярства, вершиною творчості якого став знаменитий іконостас для скита Манявського (1698-1705). У формах цієї доби пишуть ікони і портрети також живописці Києва (лаврська школа), Чернігова, Ніжина, Новгород-Сіверського, Ромен, Стародуба, Переяслава. 1637 в київському “Євангелії учительському” з'являється перший в Україні цикл гравюр стилю Б., сповнений драматичного образотворчого прочитання церковних текстів. Віху в розвії тогочасної графіки позначили алегоричні ілюстрації Л.Тарасевича до Києво-Печерського патерика (1702). Розмаїття притаманних епосі форм охоплює життєвий простір людини – від прапорів й гербів до меблів, посуду і ювелірних прикрас.

В українській музиці Б. здобуло популярності на ґрунті багатоголосого співу, до якого зверталися композитори, тісно пов'язані з італійською

традицією, створюючи у 1770-х рр. свої перші опери для театрів Венеції, Ліворно, Модени (М.Березовський, Д.Бортнянський). 1675 дух нових вінь у музичному мистецтві заманіфестував поширюваний у списках теоретичний трактат М.Ділецького “Грамматика мусікійська”. У Києві, Львові, Глухові та інших містах постають хорові капели, які виконують концерти, псалми, пісні А.Ведея, А.Рачинського та інших послідовників Б.

Якісних змін зазнавала українська художньо-публіцистична та історична література. Видана в Острозі 1598 “Книжиця” Івана Вишенського, насичена запальним пафосом, імпульсивністю, образними зворотами, визначила один з головних напрямів української барокової прози. У річищі нового напрямку з’являються ораторські твори: “Ключ розуміння” (1659) І.Полятовського, “Меч духовний” (1666) Л.Барановича, “Огородок Марії Богородиці” (1676) та “Венець Христов” (1688) А.Радивиловського. У поезії провідну роль відіграє І.Величковський, автор панегіриків, ліричних віршів, епіграм та збірки “Млеко од овци пастору нележне” (1691) – визначної пам’ятки естетичної і літературознавчої думки доби. До джерел барокової поезики звертаються також Ігнатій Максимович, Касіян Сакович, Григорій Сковорода, Стефан Яворський. Особливо широку аудиторію здобула драматургія. Її вершинні явища репрезентували вперше поставлена на сцені Київської академії трагікомедія “Іосиф патріарха” (1708) Лаврентія Горки, різдвяна драма “Комическое дѣйствие...” Митрофана Довгалевського (Київ, 1736), зіграна спочатку 1744 у Києві і видана наступного року у Львові драма Мануїла Козачинського “Благоутробіє Марка Аврелія Антоніна кесаря римського”. Великого поширення стиль Б. знайшов у вертепних драмах й інтермедіях, пов’язаних з фольклором, його сатиричними і гумористичними формами. У 18 ст. барокова система відтворення дійсності наклала відбиток й на історичне літописання Г.Грабянки, С.Величка та ін.

Від початку свого утвердження в Україні бароковий стиль взаємодіяв й переплітався з іншими західними і вітчизняними напрямами культури і наприкінці 18 ст. остаточно поступився новій загальноєвропейській течії – класицизму.

Літ.: Weisbach W. Die Kunst des Barock in Italien, Frankreich, Deutschland und Spanien. – Berlin, 1929; Степовик Д.В. Українська графіка XVI–XVIII століть. – К., 1982; Жолтовський П.М. Художнє життя на Україні в XVI–XVIII ст. – К., 1983; Українське літературне бароко. – К., 1987; Асеев Ю.С. Стили в архитектуре Украины. – К., 1989; Українське бароко та європейський контекст. Архітектура. Образотворче мистецтво. Театр і музика. – К., 1991; Макаров А. Світло українського бароко. – К., 1994.

М.М.Варварцев.

БАРСЬКА КОНФЕДЕРАЦІЯ 1768 – військово-політичний союз частини польської шляхти і магнатів, опозиційно налаштованих до офіційно-

го курсу короля Станіслава-Августа Понятовського на дотримання умов Варшавського договору 1768 та невдоволених політичним втручанням Російської імперії у внутрішні справи Речі Посполитої. Проголошений 29 лютого у м. Бар. Формальним приводом для його створення стала ратифікація сеймом 1767-68 Варшавського договору, яким передбачалося певне послаблення конфесійних суперечностей в Речі Посполитій та врегулювання проблеми дисидентів (віровідступників, що відійшли від догм панівної релігії). Розгорнувшись (під гаслами боротьби за католицьку віру та збереження традиційних привілеїв шляхти) на території Поділля та Брацлавщини, виступ конфедератів швидко поширився по всій Правобережній Україні та інших територіях Речі Посполитої. Додатковий драматизм у розвиток подій вніс національно-визвольний рух українців – Коліївщина (1768-69). Лідери конфедерації (А. та М.Красінські, М.Пац, І.Потоцький, Ю.Сапіга, Ю.Пуласький) вели інтенсивні дипломатичні переговори з урядами Османської імперії, Франції, Австрії та деяких інших держав з метою нейтралізації політичного тиску з боку Російської імперії. Разом з тим Б.к. засвідчила розкол в середовищі польської панівної верстви. Відсутність єдності в таборі опозиціонерів, слабкість дисципліни та організаційних засад у війську конфедератів, високі контрибуції і податки на місцеве населення, що вело до підриву економіки краю, спричинили поразку руху. Незважаючи на підтримку з боку Франції, військові сили опозиції в середині 1772 були розгромлені російськими та австрійськими підрозділами, а також частинами вірного Станіславу-Августу Понятовському королівського війська. Тисячі конфедератів загинули на полі бою, багатьох з них було заслано до Сибіру, частина керівництва емігрувала за межі королівства. Найвідчутнішим політичним наслідком Б.к. став 1-й поділ Польщі 1772.

Літ.: Radom i Bar. 1767-1768. – Poznań, 1874; Konopczynski W. Konfederacja Barska. – Warszawa, 1936, t.1.; Historia Polska. – Warszawa, 1958, t.2.; Cegielski T. Das alte Reich und die erste Teilung Polens, 1768-1774. – Warszawa–Stuttgart, 1988; Cegielski T., Kadziela L. Rozbiory Polski 1772-1793-1795. – Warszawa, 1990; Брязгунов Ю. Барська конфедерація: сигнал із минулого // Неопалима купина, 1995, №5-6.

В.А.Смолій.

“БАТАЛЬЙОН РІББЕНТРОПА” 1941-1944 – батальйон особливо-го призначення військ СС, створений при МЗС Німеччини з ініціативи рейхсміністра Й.Ріббентропа, який був його шефом. Командир батальйону – штурмбанфюрер СС Кюнсберг. Завданням “Б.Р.” було після окупації великих міст захоплювати культурні та історичні цінності, бібліотеки, документацію наукових установ, архівні фонди тощо і відправляти їх як “трофеї” до Німеччини. На території України діяла 4-та рота “Б.Р.”

Найбільших збитків зазнав Київ, де було пограбовано бібліотеку АН УРСР, Києво-Печерську лавру, музеї Українського образотворчого мистецтва, Російського мистецтва, Західного і Східного мистецтва, Центральний музей Т.Шевченка, вивезено унікальні древні хроніки Сходу, руські літописи, першодруки І.Федорова, грамоти російських царів та універсали українських гетьманів, нумізматичні колекції, колекції старовинної зброї, твори І.Рєпіна, В.Верещагіна, М.Ге, І.Айвазовського, І.Шишкіна та ін. У Харкові з картинної галереї вивезено кілька сотень картин і творів скульптури, а з бібліотеки ім.В.Короленка – багатотисячний фонд цінної літератури. Багато цінностей привласнювалося службовцями “Б.Р.”, а також чиновниками окупаційної адміністрації, офіцерами й солдатами вермахту.

М.В.Коваль.

БАТОЗЬКА БИТВА 1652 – битва, яка завершилася перемогою українського війська під керівництвом Б.Хмельницького над польським у ході Визвольної війни. Відбулася 22-23 травня (1-2 червня) під горою Батіг біля с.Четвертинівки (тепер Тростянецького району Вінницької області). Їй передувала невдала загалом для Української держави воєнна кампанія 1651, яка призвела до важкого Білоцерківського договору, досягнуті у попередні роки здобутки під час війни за незалежність України опинилися під загрозою. Річ Посполита прагнула ліквідувати Гетьманщину і реставрувати на її землях старий колоніальний режим. Зручну нагоду для цього польське командування побачило навесні 1652, коли до Молдови вирушив загін Тимоша Хмельницького, сина гетьмана. Метою цього походу було добитися від молдовського правителя Василя Лупула виконання умов українсько-молдавського договору і насамперед укласти династичний шлюб між Т.Хмельницьким і Розандою, дочкою господаря.

Поблизу Батога на березі Південного Бугу польський гетьман коронний Мартин Калиновський влаштував на шляху Т.Хмельницького табір із 20-тисячним військом. Але ініціативу поляків перехопив Б.Хмельницький, який із великим українсько-татарським військом вирушив слідом за загonom сина. 31 травня (за новим стилем) союзні війська почали обхідний маневр, а 1 червня змусили польську армію залишити поле битви і сховатися в таборі. З підходом головних сил української армії, представлених Чигиринським, Черкаським, Корсунським і Переяславським полками, розпочався генеральний штурм табору (ранок 2 червня). Під тиском козаків військо Речі Посполитої охопила паніка, Калиновський навіть дав наказ стріляти по втікачах. Полякам вдалося ще трохи протриматися, але після прориву їхньої оборони козаками Івана Богуна доля битви була вирішена. Армія Речі Посполитої була розгромлена вщент, сам Калиновський був забитий ординарцем. Загинули й командувач артилерією Пшиємський, брат

майбутнього короля Яна Собеського Марек та ін. Довідавшись про катастрофу під Батогом, польські воєначальники, які поспішали на допомогу Калиновському, повернули назад.

Б.б. сучасники порівнювали зі славетною перемогою Ганнібала під Каннами у 216 до н.е. Вона засвідчила геній Б.Хмельницького як полководця і високий рівень мистецтва української армії. Поляки мушили спішно покинути територію Гетьманщини, де їхні гарнізони стояли за умовами Білоцерківського миру; кордон знову проліг по р.Случі, як і за умовами Зборівського договору 1649. В результаті Б.б. зміцнилися українсько-молдовські зв'язки. Відбувся шлюб між Т.Хмельницьким і Розандою Лупул, Молдова стала союзницею України.

Літ.: Грушевський М. Історія України-Руси. – К., 1996, т.ХІ, кн. 1; Смолій В.А., Степанков В.С. Богдан Хмельницький. – К., 1993; Стороженко І.С. Богдан Хмельницький і воєнне мистецтво у Визвольній війні українського народу XVII століття. – Дніпропетровськ, 1996.

Ю.А.Мицик.

БАТУРИНСЬКІ СТАТТІ 1663 – п'ять умов, що їх уклав 17 грудня в Батурині гетьман І.Брюховецький з представниками царського уряду дяками Башмаковим і Фроловим як додаток до основних Переяславських статей 1659. Б.с. наклали на українську сторону зобов'язання: утримувати коштом місцевого населення російське військо, введене в Україну для її захисту від ворогів, а також військові залоги при воєводах (1-й пункт); вертати в Росію втікачів, причому під загрозою смертної кари тим, хто буде приймати їх чи допомагати їм переховуватися (2-й пункт); упорядкувати козацький реєстр, визначений попередніми договорами (3-й пункт); заборонити українським купцям вивозити збіжжя на продаж у Правобережну Україну, або принаймні зобов'язати їх робити це з метою агітації на користь російського царя (4-й пункт), а також заборонити їм “вивозити горілку й тютюн в російські міста”, щоб не порушувалася державна горілчана й тютюнова монополія в Росії (5-й пункт). Після тривалих дискусій уряд Брюховецького змушений був погодитися на умови російської сторони, але при цьому залишив за собою право апелювати до царя з приводу скасування 2-го і 3-го пунктів договору. Пункт 1-й також не був реалізований на практиці, проте створював прецедент, який був використаний царським урядом при укладенні Московських статей 1665.

Літ.: Яковлів А. Українсько-московські договори в XVII–XVIII віках // УІЖ, 1994, №1.

В.М.Горобець.

БАХЧИСАРАЙСЬКИЙ ДОГОВІР 1648 – українсько-кримський договір про військово-політичний союз, укладений в березні між Б.Хмельницьким та кримським ханом Іслам-Гіреєм III. Готуючи збройне повстання проти Речі Посполитої, Хмельницький восени 1647 почав налагоджувати стосунки з кримською верхівкою. У 2-й половині січня 1648 він направив посольство Я.Клиші до Бахчисарая з проханням надіслати військову допомогу проти Речі Посполитої. Зважаючи на давню ворожнечу з Військом Запорозьким, Іслам-Гірей III відповів відмовою. У другій декаді лютого Б.Хмельницький відрядив нове посольство до Бахчисарая, яке домоглося укладення договору. Його умови передбачали: встановлення дружніх відносин Війська Запорозького і Кримського ханства; надання взаємної військової допомоги; заборону татарам спустошувати українські землі й брати ясир; оплату українською стороною послуг татарського війська грошима, продовольством, фуражем, а також частиною військової здобичі. Умови Б.д. визначили характер українсько-кримських відносин у середині 17 ст. Він відіграв важливу роль у боротьбі України проти Речі Посполитої впродовж 1648-53, зокрема в здобутті українцями перемог у битвах – Жовтоводській 1648, Корсунській 1648, Пилявецькій 1648, Зборівській 1649, Батозькій 1652.

Літ.: Крип'якевич І.П. Богдан Хмельницький. – Львів, 1990; Мицик Ю.А., Стороженко І.С. Засвіт встали козаченьки: Нариси. – Дніпропетровськ, 1990; Смолій В.А., Степанков В.С. Богдан Хмельницький: Соціально-політичний портрет. – К., 1995; Грушевський М.С. Історія України-Руси. – К., 1995, т.8, ч.2.

В.С.Степанков.

БАХЧИСАРАЙСЬКИЙ МИР 1681 – мирний договір між Османською імперією та Кримським ханством з Російською державою, підписаний 13 січня 1681 у м. Бахчисарай про 20-річне перемир'я. За дорученням турецького султана Мегмеда IV його підписав кримський хан Мюрад-Гірей, від імені російського царя Олексія Михайловича – стольник В.Тяпкін, дяк Н.Зотов та український канцелярист (писар) С.Ракович. За Б.м. припинялася війна, що розпочалася 1676 між Османською імперією та Кримським ханством, з одного боку, та Російською державою і Українською козацькою державою – з іншого. Згідно з договором, султан визнавав зверхність російського царя над Лівобережною Україною, а також Києвом, Васильковом, Трипіллям і Дідівщиною (входять нині до Київської обл.) та Радомишлем, що на правому березі Дніпра. Влада царя поширювалася також на Запорозьку Січ. Під зверхністю Туреччини залишалися Поділля і Південна Київщина, а татари зберігали право кочувати та полювати у південно-українських степах. Кордон між державами відновлювався по Дніпру. На вимогу представника України султан зобов'язувався не заселяти “ко-

зацькі землі” між Південним Бугом і Дніпром, а також, як і російський цар, не брати українських городових козаків під свою протекцію. Росія зобов’язувалася щорічно сплачувати хану данину. Українці могли вільно ловити рибу в Дніпрі та його притоках, добувати сіль у лиманах, плавати по Дніпру до Чорного моря. Було домовлено про періодичний обмін полоненими. Відразу після укладення миру Мегмед IV почав зміцнювати свою владу на Правобережній Україні, віддавши її молдовському господареві Г.Дуці (1681-83), який, всупереч договору, дозволив оселятися тут новим поселенцям. Остаточний варіант договору ратифіковано султаном у квітні 1682 в Стамбулі. У ньому вже не згадувалося про те, що частина правобережних земель України мала залишатися незаселеною. Проти цих умов Б.м. виступила Річ Посполита, яка продовжувала боротьбу за Правобережжя. З боку Османської імперії укладення цього договору було спробою тиску на Польщу, щоб змусити її до поступок під час турецько-польських переговорів. У свою чергу, російсько-турецькі домовленості 1681-82 посилювали позиції царського уряду на Лівобережній Україні. Невдоволення договором виявляв гетьман Лівобережної України І.Самойлович, адже Б.М. розчленував Україну між сусідніми державами.

Літ.: Смирнов В.Д. Крымское ханство под верховенством Оттоманской Порты до начала XVIII века. – СПб., 1887; Заруба В.Н. Украинское казацкое войско в борьбе с турецко-татарской агрессией (Последняя четверть XVII в.). – Х., 1993; Гуржій О.І., Чухліб Т.В. Гетьманська Україна. – К., 1999.

Т.В.Чухліб.

БЕЛЬГІЯ, КОРОЛІВСТВО БЕЛЬГІЯ (Belgique, Royaume de Belgique, België, Koninkrijk België) – держава в Західній Європі. Територія 30,5 тис. км². Населення – 10,6 млн. осіб (2007): фламандці, валлони, французи, італійці, німці та ін. Б. – парламентарна монархія. Територіально поділена на 9 провінцій. Столиця – Брюссель.

У ранньому середньовіччі територія Б. належала франкській державі Каролінгів. Внаслідок її розподілу у 843 західна частина (Фландрія) відійшла до Франції, східна – до Лотарингії. 11 ст. з-поміж розрізнених феодалних володінь виокремилася графство Фландрія з міцним централізованим управлінням, номінально підпорядковане французьким королям. У 12 ст. країна посіла місце найбільш розвинутого промислового регіону на європейському континенті. 1300 була приєднана до Франції. У першій половині 15 ст. бельгійські князівства перейшли під владу герцогів Бургундії, а від 1477 – германської імперії Габсбургів. Знаходячись у складі Нідерландів, Б. потрапляє 1516 під управління іспанської монархії й перетворюється на арену війн, внаслідок яких позбавилася деяких областей, переданих мадридським двором суперникам як сплату за свої політичні і воєнні поразки. У ході війни за іспанську спадщину 1701-1714 Б. окупували французи,

яких у подальшому заступила Австрійська імперія. Можливість звільнитися Б. від іноземного панування і проголосити Сполучені Штати Б. відкрила Французька революція 1789. Проте 1791 боротьбу за право володіти країною відновили між собою Австрія і Франція, яка й здобула перемогу 1897. Після повалення наполеонівської імперії Віденський конгрес 1815 своїм рішенням об'єднав Б. з Голландією в єдине королівство – Нідерланди. Бельгійська революція 1830 зруйнувала нав'язану країні конструкцію політичного устрою: Б. стала окремою державою. У наступні десятиліття вона перетворюється на одну з лідируючих в Європі країн за концентрацією виробництва і капіталів. Наприкінці 19 ст. набуває у Центральній Африці колонію – “Бельгійське Конго”. Під час Першої світової війни Б., незважаючи на її нейтральний статус, окупували німецькі війська. За Версальським мирним договором 1919-20 вона одержала два німецькі округи Ейпен і Мальмеді, а також мандат на управління частиною колишніх колоній Німеччини у Східній Африці. У ході Другої світової війни Б. знову зазнала німецької агресії (1940) і була визволена у вересні 1944 англо-американськими військами. 1945 Б. стала членом (і засновником) ООН. У післявоєнний період позбулася своїх колоніальних володінь; брала участь у створенні Європейського об'єднання вугілля і сталі (1951), Європейського економічного співтовариства (від 1993 – Європейського Союзу). У Брюсселі розміщено штаб-квартиру НАТО, членом якого Б. є від 1949.

Корені стосунків Б. з Україною сягають середньовіччя, коли між Фландрією і Київською Руссю розгорнулася жвава торгівля сукном, міхами, воском. Фламандець В.Рубрук, прямуючи 1253 з дипломатичною місією французького короля Людовика IX до Монголії, перший серед західних подорожників познайомився і подав письмові відомості про діяльність руських купців та життя населення Криму й приазовських степів. У 17 ст. завдяки звіткам брюссельських газет увагу фламандців і валлонів привертала подія національно-визвольної війни в Україні під проводом запорозьких козаків. За доби Відродження на навчання до Б. прибуває українська молодь, осередком якої стає Лювенський університет.

Від другої половини 19 ст. Б. – активна співучасниця розбудови індустріально-транспортного потенціалу України. 1859 на Дніпрі та його притоках починають курсувати пасажирські і буксирні пароплави, споруджені в Антверпені. Понад мільярд бельгійських франків було вкладено у розвій гірничної промисловості, машинобудування та цементних заводів Донецького і Криворізького басейнів. Від 90-х рр. 19 ст. бельгійські компанії займалися впровадженням в українських містах електричного транспорту – трамвая. Водночас у Брюсселі на міжнародних виставках і конгресах демонструються й відзначаються золотими і срібними медалями творчі досягнення винахідників, підприємців, освітян з різних районів України.

1918 з ініціативи Української Народної Республіки розпочалися дипломатичні переговори її представників з офіційним Брюсселем. До 1923 у бельгійській столиці діяла дипломатична місія УНР, очолювана проф. А. Яковлівим і генералом О.Осецьким. У цей час у Б. знаходять притулок колишні вояки української армії і політичні біженці, поповнюючи започатко-

вану ще перед Першою світовою війною закарпатцями трудову еміграцію. 1920 у містах країни з великим успіхом гастролює Українська республіканська капела О.Кошиця. Друга світова війна спричинила нову хвилю іммігрантів: 1947 їх кількість досягла 10 тис. осіб, серед яких майже 2 тисячі жінок – “остарбайтерів”. Після подальшого масового переїзду біженців за океан чисельність українців у Б. скоротилася до 2,5 тис. осіб, які проживають переважно у Брюсселі, Льєжі, Лювені, провінціях Ено і Лімбург. Сфера їх професійних занять пов’язана з роботою на вугільних шахтах, промислових підприємствах, у закладах сервісу й освіти. Із створених емігрантами культурно-освітніх, професійних та громадських організацій найбільшими є Союз українців у Б., Спілка українських робітників Б., Спілка української молоді. Релігійне життя поселенців зосереджено у парафіях Української автокефальної православної та Української греко-католицької церков.

Від другої половини 19 ст. відбувається розширення культурних зв’язків. Бельгійське мистецтво в Україні репрезентують відомі діячі – віолончеліст й композитор А.Серве (1852, 1866), оперна співачка Д. Арто (1875-76, 1879), скрипаль С.Томсон (1892) та ін. Працюючи у Київському музичному училищі 1890-97, багато співаків виховав знаний в Європі вокальний педагог К.Еверарді. До здобутків бельгійської літератури привертають увагу українців “Киевская старина”, “Зоря”, Записки НТШ та інші часописи. Популяризаторами письменства Б. виступають І.Франко, О.Кобилянська, Л.Українка, П.Грабовський, В.Стефаник, О.Маковей, М.Вороний, П.Тичина, М.Рильський тощо. У Б. перші уявлення про українську культуру дають переклади фольклору і творів Т.Шевченка та М.Гоголя (“Катерина” і “Сорочинський ярмарок”), які поширював у брюссельських виданнях знавець української філології проф. Е.Енс. На початку і в другій половині 20 ст. в Україні друкуються переклади бельгійської класики – М.Метерлінка, Е.Верхарна, Ш.Де Костера (роман “Уленшпігель”), Ж.Роденбаха, на театральних сценах Києва, Харкова, Миколаєва та інших міст йдуть п’єси бельгійських драматургів. Здійснені 1925 і 1928 поїздки в Україну груп бельгійських педагогів і науковців мали широкий відгомін: журнал “La Nervie” видав три спеціальні випуски, присвячені літературі, малярству й музиці України, у педагогічних виданнях з’явилися розповіді про українське шкільництво. Окремими виданнями у Брюсселі вийшли праці Р.Моргана “Шевченко, життя і творчість” (1928), поема “Мойсей” (1969) і збірка поезій (1970) І.Франка. 1987 і 1990 проводилися Дні України в Бельгії та Дні Бельгії в Україні.

10 березня 1992 між Б. і Україною встановлено дипломатичні відносини. Відтоді розпочалося створення на державному рівні договірно-правової бази взаємин. Розгортанню двостороннього співробітництва сприяли бельгійські інвестиції у харчову, машинобудівну та металообробну галузі української промисловості. На початку 21 ст. у торгівлі з Україною Б. посіла четверте місце серед держав-членів Європейського Союзу.

Літ.: Лозинский С.Г. История Бельгии и Голландии в новое время. – СПб, 1898; Pirenne H. Histoire de Belgique. – Bruxelles, 1948-1949, v. 1-7; Кравець Я.І. Українсько-бельгійські літературні взаємини. В кн.:

Українська література в загальнослов'янському і світовому літературному контексті. – К., 1988, т.3; Самборська Я. Українці в Бельгії: проблеми соціальної адаптації// Українська діаспора, 1995, ч.8.

М.М.Варварцев.

БЕНЕДИКТИНЦІ – ченці католицького ордену, які дотримуються статуту, розробленого бл. 530 Бенедиктом Нурсійським у Монте-Кассінському монастирі (Італія). Існує жіноче відгалуження бенедиктинок. На початковому етапі своєї історії монастирі Б. не мали централізованого орденського управління. Статут св. Бенедикта диктував заборону відлучатися з монастиря, обов'язкове виконання будь-якої фізичної праці, а згодом – й інтелектуальні заняття тощо. Від раннього середньовіччя в Європі постає мережа бенедиктинських монастирів. 597 – виникає перший осередок Б. в Англії, звідки їх вплив поширився на Німеччину, Ісландію, скандинавські країни. У 9 ст. статут св. Бенедикта став провідною нормою організації західноєвропейських монастирів. Заходами Б. набуло розвитку шкільництво, просвітницька діяльність (школи в Корвейському та Новокорвейському монастирях, Фульдї, Рейхенау, Санкт-Галлені). Б. протегував франкський король (у 800 – 814 імператор) Карл Великий. Близько 910 було засновано Клюнійське абатство (Франція), яке стало центром, під управління якого перейшло понад 200 монастирів. У 11 ст. абат Гуго заклав підвалини клюнійської конгрегації, що означало запровадження серед Б. орденської організації. 1621 засновано конгрегацію св. Мавра, яку представляли вчені Мабільон, Монфокон, Сен-Март, Мартен, Д'Ашері, Дюран, Дюканж та ін. За часів Реформації Б. зазнали переслідувань; до 1538 лише в Англії було ліквідовано 62 бенедиктинські абатства. Обмеження їхньої діяльності спричинили події Французької революції 1789. Зазнаючи втрат в Європі, члени ордену почали засновувати свої громади в Америці. З ініціативи папи Лева XIII 1893 створено конфедерацію Б.

У Східній Європі Б. були одними з перших місіонерів, які налагодили відносини з Давньоруською державою. 961 німецький король (згодом імператор) Оттон I у відповідь на прохання княгині Ольги надіслав до Києва місію на чолі з Б. Адальбертом, який прагнув заснувати єпископство на Русі. Від 12 ст. до монгольської навали в Києві діяв заснований ірландськими бенедиктинцями монастир св. Марії, підпорядкований настоятелю у Відні. Посиленню зв'язків Б. з греко-католицькою церквою сприяло заснування в 1922-24 митрополитом А. Шептицьким східної гілки ордену в Бельгії. Нині діяльність Б. охоплює країни Європи та Америки, де вони мають свої періодичні видання, навчальні заклади.

Літ.: Полонська-Василенко Н. Історія України. – К., 1992, т.1; Монашеские ордена / Сост. А.Р. Андреев. – М. – К., 2003.

О.А. Іваненко.

БЕРДЯНСЬК – місто Запорізької області. Розташоване на північно-західному узбережжі Азовського моря. Населення 123 тис. осіб (2001). Промислово-транспортний центр на півдні України. Грязьовий і кліматичний курорт.

Заснування – 1827 – датується спорудженням неподалік від поселення Берди пристані, яка 1836 прийняла перше іноземне судно. 1841 Берди перейменовано на Б. з наданням йому наступного року статусу повітового міста Таврійської губернії. Від тих пір стрижнем розвитку Б. стали торговельні зв'язки з багатьма портами Західної Європи та Леванту. Масштаби цих стосунків визначало збіжжя, яке постачали на іноземні ринки господарства Приазов'я і Придніпров'я. Через Б. на продаж за кордоном відправляли також сало, вовну, необроблені шкіри. Неухильно зростаючи протягом другої половини ХІХ та початку ХХ ст., експорт міста в кілька разів переважав імпорт. 1900 тут відвантажено 20 млн. пудів зерна проти 6,7 млн. пудів у 1866. У Б. складалася відповідна схема його транспортування: від селян і чумаків, які привозили продукцію на фурах, до скуповувачів-оптовиків і через них до негоціантів-судновласників. Інтеграція Б. в систему міжнародної торгівлі перетворила його на один з найбільших центрів морського експорту в Європу, що в березні 1852 призвело до передачі управління містом адміністрації порту. У цей період Б. налічував 200 магазинів-складів, 70 купецьких крамниць, у ньому діяли три щорічні ярмарки. У вивізній торгівлі порядкували поряд з вітчизняними зарубіжні фірми і банки. На сторожі інтересів останніх стояли акредитовані у Б. консульства і віце-консульства Італії, Франції, Австро-Угорщини, Німеччини, Греції, Бельгії, Великої Британії, Іспанії, Данії, Швеції та ін. Дипломати водночас займалися власними обладнаннями на хлібному ринку, відкриваючи в місті торговельні контори і підприємства.

Паузу у зовнішньоекономічній діяльності Б. спричинила Кримська війна, в ході якої 1855 англо-французька ескадра блокувала морські комунікації до міста і спробувала захопити його з допомогою десанту, скинутого, проте, в море захисниками – азовськими козаками.

Від 1870-х років у Б. набувала прискореного розвитку фабрично-заводська промисловість за активною участю іноземних капіталів. 1876 англійська фірма “Клейтон” відкрила майстерні при складі сільськогосподарських машин і знарядь. У ті ж роки заводи сільськогосподарської техніки побудували іноземці Шрейдер і Матіас. 1900 з'явився “Російсько-американський завод”. Тоді ж нового імпульсу розвитку порту додали механічні майстерні, влаштовані Петербурзьким адміралтейством. 1907 Б. стає й осередком літакобудування, представленого аеропланним заводом французько-бельгійського акціонерного товариства.

Економічне зростання міста супроводжувалося у 70-80-х роках ХІХ ст. відкриттям перших гімназій – чоловічої і жіночої, народних училищ й спеціалізованого навчального закладу – морських класів.

Багатоетнічна людність Б., значну частину якої сформували вихідці з інших країн – німці, болгары, греки тощо, впливала на його зв'язки й в громадсько-політичній сфері. 1860 місцева італійська громада, переважно

купці й морські капітани, збирали і відправили грошові складки до Генуї у фонд підтримки визвольної армії Дж.Гарібальді. 1903, після ознайомлення у Франції, Німеччині та Швейцарії з діяльністю робітничих партій, у місті постала перша нелегальна соціал-демократична група.

Перша світова війна й іноземна інтервенція в Україні завдали великої шкоди традиційним торговельним зносином Б., їх головному рушію – порту який зазнав руйнації. У квітні 1918 місто зайняли армійські частини кайзерівської Німеччини. Наприкінці березня 1919 на рейді Б. з'явилися військові кораблі Антанти – англійців і французів, які піддали бомбардуванню місто і зробили безуспішно висадку десанту. Перервані судноплавні зносини Б. було відновлено частково лише 1924 – з Італією, Грецією, Францією. 1941-1943 під час гітлерівської окупації основні підприємства міста перейшли у власність німецьких капіталістів, в тому числі Круппу – найбільший у Б. Першотравневий завод, а на примусові роботи до третього рейху було вивезено близько трьох тисяч бердянців.

Після Другої світової війни відбувалося відновлення зруйнованих і будівництво нових підприємств; в номенклатурі експорту Б. головне місце посіла продукція місцевих підприємств – кабель, жниварки, скрепери, вина та ін. Одержувачами її стали Польща, Румунія, Угорщина, Сирія, Індія, Пакистан, Туреччина, Куба, Гана тощо. Зазнав модернізації порт, де 1946 на базі майстерень зведено завод портового устаткування. Від 1964 Б. встановив прямі вантажні лінії до Варни і Бургаса (Болгарія), Олександрії (Єгипет), Салоніків (Греція), Неаполя (Італія). На рубежі ХХ–ХХІ ст. вони охопили порти і міста багатьох інших країн Європи, Азії, Африки.

Літ.: О народном образовании в Бердянском уезде Таврической губернии в 1866-1876 гг. – Бердянск, 1877; Бердянск. – Днепропетровск, 1967; Історія міст і сіл УРСР: Запорізька область. – К., 1970; Варварцев М.М. Громадськість України у русі допомоги італійській визвольній боротьбі (1860 р.)// Міжнародні зв'язки України: наукові пошуки і знахідки. – К., 1997, вип.6.

М.М.Варварцев.

БЕРЕЗНЕВІ СТАТТІ 1654 – усталена в історіографії назва комплексу документів, якими було юридично оформлено українсько-російський договір 1654. Вони називалися ще “Переяславським договором”, “Договором Богдана Хмельницького” тощо. Оригінали документів договору не збереглися. Відомі тільки їхні копії та чернетки. Українські Б.с. складаються з кількох документів: ухвалених російським царем Олексієм Михайловичем “Статей Богдана Хмельницького” від 2 квітня (23 березня), “Жалуваної грамоти” царя гетьманові й Війську Запорозькому від 6 квітня (27 березня) й “Жалуваної грамоти” шляхті від 6 квітня (27 березня). Українська сторона подала свої умови у формі прохань-чолобитних до царя. Акти царського уряду мали форму “пожалувань” з боку царя.

Після ухвали Переяславською радою 1654 рішення прийняти протекцію російського царя український уряд розробив проект майбутнього договору з Росією – “Прохання” (“Просительні статті”) з 23 пунктів (статей). 27 (17) лютого посольство, очолюване генеральним суддею С.Богдановичем – Зарудним і переяславським полковником П.Тетерею, виїхало з Чигирин до Москви, куди прибуло 22 (12) березня. Переговори тривали з 23 (13) березня до 5 квітня (26 березня) і відбувалися в гострих дискусіях. 31 (21) березня українські послы подали нову редакцію проекту договору з 11 статей (не було внесено 7 статей першого варіанта, 5 статей було об’єднано в 3, а ще 3 статті – в одну), що дістала назву “Статті Богдана Хмельницького”. З деякими поправками вони, за винятком статті про утримання залог у фортеці Кодак і на Запорозькій Січі, були затверджені російською стороною. Статті першого варіанта проекту договору (“Прохання” з 23 статей), які не увійшли до проекту з 11 статей, з деякими поправками були підтверджені царськими грамотами. 6 квітня (27 березня) українському посольству вручили “Статті Богдана Хмельницького”, “Жалувану грамоту” Б.Хмельницькому та Війську Запорозькому, “Жалувану грамоту” шляхті та інші документи.

За Б.с. передбачалося збереження в Україні форми урядування й устрою Української козацької держави, її територіального, адміністративно-територіального устрою, суду й судочинства, фінансової та фіскальної систем, а також соціальної структури суспільства і соціально-економічних відносин, що склалися в ході національної революції. Підтверджувалися всі права й привілеї козацтва, шляхти, духівництва і міщан та незалежність українського уряду щодо проведення внутрішньої політики. У Києві мав бути російський воєвода з кількатисячним підрозділом з метою надання українській стороні допомоги в боротьбі проти зовнішнього ворога. Чисельність козацького реєстру встановлювалася у 60 тис. осіб, визначалися розміри платні козакам і старшині. За Б.с. Російська держава зобов’язувалася вступити у війну проти Речі Посполитої й надати козацькій Україні допомогу при відбитті нападу військових загонів Кримського ханства. Зі свого боку, український уряд визнав протекцію царя, погодився виплачувати кожного року певну суму податків до російської скарбниці, втратив право на самостійні дипломатичні відносини з Річчю Посполитою й Османською імперією, а також повинен був інформувати царський уряд про зміст переговорів із посольствами інших держав, які прибували б до українського уряду.

Правова невизначеність у Б.с. відносин між Українською козацькою й Російською державами спричинила різні оцінки цих статей з боку дослідників. Одні з них вбачали у цьому договорі унію, другі – військовий союз, треті – протекторат, четверті – васалітет, п’яті – неповне включення до складу Російської держави, шості – приєднання України до Росії, сьомі – “воз’єднання” України з Росією. Найвірогідніше, договір (за формальними правовими ознаками) передбачав встановлення відносин номінальної васальної залежності чи протекторату. Його значення полягало в тому, що він у юридичній формі зафіксував акт відокремлення й

незалежності козацької України від Речі Посполитої, засвідчив визнання України як окремої держави з боку Росії, а також відкрив перспективу урядові Б.Хмельницького разом із Росією довести до переможного кінця війну проти Речі Посполитої. Однак царський уряд став на шлях порушення умов Б.с., намагаючись обмежити внутрішній суверенітет Української козацької держави. Тому українсько-російський договір проіснував 4,5 року і був розірваний гетьманом І.Виговським у зв'язку з укладанням Гадяцького договору 1658 з Річчю Посполитою.

Літ.: Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России. – СПб., 1878, т.10.; Яковлів А. Українсько-московські договори в XVII–XVIII віках. – Варшава, 1934; Брайчевський М. Приєднання чи возз'єднання? (Критичні замітки з приводу однієї концепції) //Україна, 1991, №16-17; Грушевський М. Переяславська умова України з Москвою 1654 року. Статті й тексти. В кн.: Грушевський М. Хто такі українці і чого вони хочуть. – К., 1991; Липинський В. Україна на переломі 1657–1659. Замітки до історії українського державного будівництва в XVII–ім столітті. – Філадельфія, 1991; Мицик Ю. Полин-корінь (Скільки діяв українсько-російський договір 1654 року?) //Старожитності, 1991, №1; Цибульський В. Переяславська угода 1654 року у зарубіжній історіографії. – Рівне, 1993; Апанович О.М. Українсько-російський договір 1654 р.: Міфи і реальність. – К., 1994; Смолій В.А., Степанков В.С. Богдан Хмельницький: Соціально-політичний портрет. – К., 1995; Українсько-російський договір 1654 р.: нові підходи до історії міждержавних стосунків. – К., 1995.

В.С.Степанков.

БЕРЕСТЕЙСЬКА ЦЕРКОВНА УНІЯ 1596 – церковно-історична подія, внаслідок якої більшість ієрархів Київської митрополії перейшла з-під юрисдикційного підпорядкування Константинопольського патріархату під верховенство Римського престолу, зберігаючи візантійсько-слов'янську обрядовість, власні ієрархічно-адміністративні структури, канонічний правопорядок та духовно-культурну спадщину.

Головною причиною унії був глибокий занепад православного церковного життя на українсько-білоруських землях у складі католицької Речі Посполитої. Основними безпосередніми чинниками кризи були втрата національної освіченої еліти та полонізація знаті; залежність ієрархії й духовенства від волі світських патронів, корумпованість і деморалізація кліру; занепад загальної освіти і богословських наук; занехаяння традиційної соборної практики управління, втрата зв'язків з іншими центрами східного християнства та відсутність підтримки від Константинопольської церкви, яка під османським правлінням після падіння Константинополя (1453) сама опинилася на межі виживання. Обезсилювали Руську православну церкву в Речі Посполитій також протестантські течії, що з'явилися

у Польщі та Литві (вони зачепили не лише панівну католицьку, а й, частково, православну церкву), і реакція на них католицизму, який, почасти стримавши наступ протестантизму, спрямував вістря богословської полеміки на викриття вад руського православ'я, пропонуючи як порятунок перехід під папську юрисдикцію. Це відображено у творах таких католицьких полемістів, як С.Гозій, Б.Гербест, А.Поссевіно та, особливо, у трактаті "Про єдність Церкви Божої під одним пастирем та про грецьке від тої єдності відступлення" (1577) єзуїта П.Скарги.

Загроза протестантизму, закиди і відверті утиски з боку католиків, усвідомлення кризовості власного церковного життя на фоні змін у сусідів були тими рушіями, які вивели православних з інерції застою. Опинившись перед викликом християн Заходу, деякі церковні діячі поступово стали вбачати там готові моделі й засоби для проведення реформ у Київській митрополії. Ініціативу в русі за духовно-культурне відродження виявили насамперед миряни, нечисленні, але досить заможні та тоді ще впливові православні магнати (як Г.Ходкевич або кн. В.-К. Острозький) і міщани, об'єднані у братства, які, долаючи байдужість, а то й відвертий спротив єпископату, взялися за розвиток книгодрукування, освіти, в т.ч. богословської полеміки, сприяючи кращому усвідомленню власної релігійної ідентичності та особливого місця у ній візантійської спадщини.

Східні ієрархи, не маючи змоги істотно оновити Церкву на власних землях, почали виявляти зацікавлення духовною боротьбою в Україні й Білорусі, хоча їхні відвідини українсько-білоруських земель, як правило, були пов'язані з подорожами до Москви за милостинею. Однак навіть така побічна увага сприяла поліпшенню справ у Церкві. Перебування патріархів Йоакима Александрійського (1585-86) та Єремії II Константинопольського (1588-89) започаткувало низку радикальних реформ у Київській митрополії, спрямованих на подолання негараздів та відновлення канонічного правопорядку й авторитету церковної влади. Так, Єремія II усунув правлячого малодіяльного митрополита Онисифора Дівочку і за згодою польського короля Сигізмунда III Ваза висвятив на його місце Михайла Рогозу. Невдовзі він призначив луцького єпископа К.Терлецького своїм екзархом, уповноваживши його наглядати за діяльністю всіх руських владик, включно з митрополитом. Саме останнє породило відносини неприязні у православній верхівці. Патріарх надав широкі привілеї братствам мирян, зокрема у Львові та Вільно (нині Вільнюс), виводячи їх з-під влади місцевих єпископів та даруючи їм право контролювати поведінку ієрархів і духовенства. Реформаторська діяльність Єремії II у Київській митрополії сприяла зростанню усвідомлення серед її єпископату потреби в змінах та стала водночас опорою для діяльності мирських лідерів, хоча запроваджені патріархом нововведення радше внесли дезорганізацію в існуючі структури управління і захитали традиційні підвалини східно-християнського церковного устрою.

Невдовзі після від'їзду патріарха Єремії II з України у липні (червні) 1590 владики Київської церкви зібралися на перший після довгої перерви собор у Бересті. Проведення соборів у наступних роках стало регулярним

і засвідчило про серйозність намірів ієрархії відновити свій авторитет та перебрати під свій нагляд реформування Церкви на традиційних еклезіологічних засадах. З цією соборною зустріччю пов'язана перша конкретна ініціатива єпископів щодо унії з Римом. Владика К.Терлецький з Луцька, Леонтій Пельчицький з Пінська (нині місто Брестської обл., Білорусь), Діонісій Збируйський з Холма (нині Хелм, Польща) та Г.Балабан зі Львова підписали 3 липня (24 червня) 1590 декларацію, в якій висловили готовність визнати зверхність Риму, наполягаючи на збереженні традиційних обрядів і устрою своєї Церкви та домагаючись від Сигізмунда III гарантій юридичної рівності з латинниками. Протягом наступних років ініціатори поширили й деталізували свої вимоги у нових документах аж до вироблення остаточних “Артикулів, які відносяться до з'єднання з Римською Церквою” 10 (01) червня 1595, узгоджуючи їх з латинськими ієрархами і представниками цивільної влади Речі Посполитої та заручившись підтримкою київського митрополита Михайла Рогози й усіх інших єпископів. “Артикули...” відображають усвідомлення ієрархією еклезіальної гідності та церковної помісності, їхнє щире бажання досягти такого поєднання з Римським престолом, яке не порушувало б обрядових традицій християн Сходу та забезпечувало б їм однакові права й привілеї з римо-католиками, оберігаючи життєздатність їхньої власної, утискуваної Церкви.

Особливу роль у формулюванні позиції єпископату відігравали патріарший екзарх К.Терлецький та І.Потій, який, на прохання кн. В.-К. Острозького, покинув берестейське каштелянство і сенаторське крісло та прийняв від короля призначення на Володимирське єпископство, щоб втілити в життя наміри князя щодо унії з Римом, про які той ще у 1580-х рр. заявляв представникам папи і які виклав у вигляді конкретних пропозицій у листі до Іпатія від 15 (6) червня 1593. В.-К. Острозький вважав, що Київська митрополія повинна домовитися зі східними патріархами, Московським патріархатом і Молдавською православною церквою про спільну участь у порозумінні з Латинською (тобто Римською) Церквою.

Єпископи тримали свої приготування у таємниці й практично виключили з переговорів ширші кола мирян, що й стало однією з головних причин зростання спротиву планам ієрархії. Це, однак, не перешкодило усім єпископам на соборі 21 (12) червня 1595 прийняти остаточне рішення про унію та делегувати двох своїх представників – Іпатія й Кирила – для її укладення в Римі. Там після докладного перегляду “Артикулів...” і визнання віри, яке було складено посланцями від імені всієї ієрархії за формулою, виробленою Тридентським собором, 23 грудня 1595 папа Климент VIII прийняв руських владик з їх духовенством і вірними в лоно католицької Церкви, про що офіційно оголошувалося у виданій того ж дня апостольській конституції *Magnus Dominus et laudabilis nimis*. Рим, хоч прямо й не покликаючись на “Артикули...”, гарантував дотримання практично всіх домагань єпископату та врегулював юрисдикційний статус Київської митрополії в буллі *Deset Romanum Pontificem*, а також доклав великих зусиль, щоб забезпечити прийняття унії, звернувшись з листами до короля та провідних світських і церковних діячів Речі Посполитої.

Папські документи свідчать, що відповідно до посттридентської еклезіології, поширеної у Римській курії, ця унія не розглядалася як об'єднання двох окремих Церков, а як “примирення і навернення руських єпископів до Католицької Церкви” після “засудження й відкинення єресей, помилок і схизм”. Тобто Руська церква не вважалася помісною Церквою, а, радше, сукупністю окремих єпископів та вірних, приєднаних до Римської церкви, зі спеціальним церковним та дисциплінарним статутом, наданим папою з огляду на етнічні та історичні особливості. Ця обставина також неабияк спричинилася до зміцнення опозиції супроти такої унії.

Після повернення Іпатія й Кирила у Бересті в кафедральній церкві св. Миколая 15 (06) – 19 (10) жовтня 1596 під керівництвом митрополита й за участі більшості єпископів, представників папи й короля відбувся черговий собор, на якому було затверджено унійний акт двох руських представників у Римі.

Водночас опозиція під проводом кн. В.-К. Острозького та представника константинопольського патріархату Никифора і двох українських владик Г.Балабана й Михайла Копистенського, які раніше належали до ініціаторів унійних заходів, а протягом останнього року перейшли до табору її супротивників, провела у тому ж місті свій собор, на якому відкинула проголошену унію.

Після невдалих спроб досягти порозуміння два собори себе взаємно викляли, поклавши початок болісному поділові Київської митрополії на унійну і православну частини, що спричинило до тривалої релігійної полеміки та міжконфесійного протистояння, яке відобразилося на розбіжності оцінок Б.ц.у. у пізнішій історіографії та позначилося на міжцерковних взаєминах в Україні.

Літ.: Documenta Unionis Berestensis eiusque auctorum (1590-1600). – Romae, 1970; Основні документи Берестейської унії. – Львів, 1996; Дмитриев М.В. и др. Брестская уния 1596 г. и общественно-политическая борьба на Украине и в Белоруссии в конце XVI – начале XVII в. – М., 1996, ч.1.; Halecki O. Od unii florenckiej do unii breskiej. – Lublin, 1997, t. 1-2; Гудзяк Б. Криза і реформа: Київська митрополія, Царгородський патріархат і генеза Берестейської унії. – Львів, 2000.

Б.О.Гудзяк, О.Ю.Турій.

БЕРЕСТЕЦЬКА БИТВА 1651 – відбулася 28 (18) червня – 10 липня (30 червня) 1651 неподалік від м. Берестечко між українським військом на чолі з Б.Хмельницьким і польським військом під проводом короля Яна II Казимира Ваза. Напередодні, 22-26 (12-16) червня, польське військо (100-120 тис. жовнірів і шляхтичів та 120 тис. слуг і обозних) переправилося через р.Стир (притока Прип'яті) і розташувалося табором на її правому березі навпроти Берестечка. 25 (15) червня Б.Хмельницький, дочекавшись підходу 40 тис. татар під проводом хана Іслам-Гірея III, вирушив назустріч польському

війську на чолі 100-110-тисячній армії при 120 гарматах з Колодинського поля, прямуючи через околиці м. Кременець до містечка Козин (нині село Радивилівського р-ну Рівненської обл.) на р. Пляшівка (притока Стиру).

Вночі проти 28 (18) червня авангард українсько-татарської кінноти переправився під Козином через р. Пляшівку. Ранком татарські підрозділи зав'язали сутички з польськими силами. Це стало початком Б.б. У її розвитку вирізняють три етапи: перший охоплює бої 28-29 (18-19) червня; другий – 30 (20) червня; третій – 1-10 липня (21-30 червня). В 2-й половині дня 28 (18) червня близько 5-7 тис. татар і козаків атакували праве крило польського війська, а згодом – ліве. Близько 17-ї години польська кіннота перейшла у контрнаступ і завдала їм поразки. Вночі підійшли основні сили українсько-татарської кінноти. Ранком 29 (19) червня король вивів у поле лише кінноту. Близько 12-ї години українсько-татарські підрозділи (козаків і татар було порівну) атакували ліве крило поляків, а пізніше завдали поразки жовнірам правого крила. Вночі прибув, подолавши шлях від Козина до с.Острів (нині село Радивилівського р-ну Рівненської обл.), український табір з піхотою та артилерією. Тим часом Іслам-Гірей III розпочав таємні переговори з польським королем. Хан був не зацікавлений у розгромі Польщі і у виборенні Україною незалежності. На світанку 30 (20) червня Б.Хмельницький почав шикувати військо до бою. У центрі було розташовано чотири табори: основний, захищений десятьма рядами возів, і три менші: зліва від основного – один, справа – два. На правому крилі гетьман розмістив кінноту, ліве зайняли татари. Лінія фронту українсько-татарського війська простягалася на 9 км. Ян II Казимир Ваза наказав знищити мости через р.Стир. Польське військо вишикувалося за “головним зразком”, кіннота була посилена підрозділами піхоти. Наперед, у центр, було висунуто артилерію, трохи позаду розташувалася піхота, а за ними – підрозділи кінноти, драгунів і рейтарів. Командував центром особисто король. На правому фланзі, яким командував великий коронний гетьман М.Потоцький, розташувалися полки кінноти й майже половина посполитого рушення шляхти. Лівим флангом (де також перебували полки кінноти й решта посполитого рушення) командував польний гетьман М.Калиновський. Лінія фронту простягалася на 9,5 км. З 10-ї години ранку, коли почав розсіюватися густий туман, українсько-татарські підрозділи розпочали перші атаки. О 12-й годині Іслам-Гірей III імітував наступ на праве крило поляків. Через годину польська артилерія відкрила вогонь по українсько-татарських позиціях, і хан відвів за пагорб більшість свого війська.

Близько 16-ї години коронний гетьман Я.Вишневецький розпочав атаку кіннотою лівого крила польської армії. Козаки та окремі підрозділи татар у жорстокому бою змусили жовнірів відступити. Щоб врятувати їх від розгрому, король перекинув сюди німецьку піхоту та кінні полки. У цей критичний момент долю битви могла легко вирішити атака татар. Проте хан не мав наміру наступати. Скориставшись цим, Ян II Казимир повів у наступ підрозділи центру польської армії. По ставці Іслам-Гірея III було зроблено постріл з гармати, і хан разом зі своїм військом почав відступ у напрямку містечка Лешнів (нині село Бродівського р-ну Львівської обл.), Ян

II Казимир кинув усі сили проти українців. Б.Хмельницький організував відступ свого війська в долину р.Пляшівка. Після цього гетьман кинувся навздогін за ханом, сподіваючись повернути його назад. Проте Іслам-Гірей III продовжив відхід на південь України. Він насильно затримав при собі і Б.Хмельницького. Вночі проти 1 липня (21 червня) король наказав убити всіх полонених українців, більшість яких становили тяжкопоранені.

Розпочалася облога українського табору, центр якого перебував над р.Плісня (рукав Пляшівки, нині це суха долинка в центрі с.Острів). Протягом 2-9 липня (22-29 червня) наказними гетьманами обиралися Ф.Джалалій, М.Гладкий та І.Богун. За відсутності Б.Хмельницького старшина не спромоглася встановити тверду дисципліну і розробити чіткий план оборонних дій. Водночас у боях 2-4 липня (22-24 червня) українці засвідчили велику мужність. Вони здійснювали сміливі вилазки і відхилили вимогу короля капітулювати. Все ж серед обложених розпочався розбрат. На бік ворога перейшов полковник М.Криса. Від 8 липня (28 червня) під керівництвом І.Богуну розпочалася підготовка трьох переправ через р.Пляшівка для виходу з оточення. Внаслідок поганої організації відступ 10 липня (30 червня) перетворився на втечу, під час якої загинуло близько 4-8 тис. козаків. Однак основні сили українського війська вирвалися з оточення. Вдалося врятувати також більшість гармат. Невмирущою славою вкрили себе воїни (бл. 300 козаків), які героїчно загинули, прикриваючи відступ. Поразка під Берестечком перекреслила наміри Б.Хмельницького довести до переможного кінця війну з Річчю Посполитою, засвідчила ненадійність військово-політичного союзу з Кримським ханством, різко погіршила становище Української козацької держави, яка змушена була погодитися на укладання Білоцерківського договору 1651.

Літ.: Костомаров Н.И. Богдан Хмельницький. – СПб., 1884, т.2.; Kubala L. Bitwa pod Beresteczkiem. – Warszawa, 1909; Каманин И.М. Битва казаков с поляками под м.Берестечком в июне 1651 г. – К., 1910; Widacki J. Kniaż Jarema. Katowice, 1984; Крип'якевич І.П. Богдан Хмельницький. – Львів, 1990; Берестецька битва в історії України. Матеріали і тези I–VIII республіканських науково-теоретичних конференцій. – Рівне, 1990-97; Тис-Крохмалюк Ю. Бої Хмельницького. Військово-історична студія. – Львів, 1994; Грушевський М. Історія України-Руси. – К., 1996, т.9, ч.1.; Стороженко І.С. Богдан Хмельницький і воєнне мистецтво у Визвольній війні українського народу середини XVII століття. – Дніпропетровськ, 1996, т.1.; Смолій В.А., Степанков В.С. Українська національна революція XVII ст. (1648-1676 рр.): Україна кризь віки. – К., 1999, т.7.

В.С.Степанков.

БЕРЛІНСЬКИЙ КОНГРЕС 1878 – конгрес, скликаний на вимогу Англії й Австро-Угорщини для перегляду умов Сан-Стефанського мирного

договору, укладеного між Росією і Туреччиною після російсько-турецької війни 1877-78. Розпочався 1(13) червня і завершився 1(13) липня підписанням трактату з 64 статей. В його засіданнях взяли участь делегації Австро-Угорщини, Англії, Італії, Німеччини, Росії, Туреччини і Франції. До Берліна були запрошені представники балканських країн, але учасниками конгресу вони не стали. Берлінський трактат визнав незалежними від Османської імперії Сербію, Чорногорію і Румунію. Болгарія наділялася статусом автономної держави з правом обирати собі князя й наступним затвердженням його турецьким урядом і за згодою великих держав, тоді як у Боснії і Герцоговині запроваджувався окупаційний режим Австро-Угорщини. Б.К. займався перерозподілом національних територій. Населені болгарами області на півдні від Балканського хребта залишалися під назвою Східна Румелія у складі османських володінь, діставши адміністративну автономію. За Туреччиною закріплювалися усі території до адриатичного узбережжя на заході та Егейського моря на півдні. На Кавказі до Росії приєднувалися Батум, Карс і Ардаган з прилеглими до них округами; з свого боку Порта повертала їй Алашкертську долину і м.Баязид.

Б.К. обмежив здобуті за договором у Сан-Стефано права Росії й створював ґрунт для загострення протиріч на Балканах. Разом з тим для південноукраїнських земель берлінський трактат, за яким до Російської імперії поверталася придунайська ділянка Бессарабії з портовим містом Ізмаїл та встановлювалася свобода плавання по Дунаю від Залізних Воріт до Чорного моря, розширювали можливості їх торговельно-економічних зв'язків на Балканах. Майже всі положення трактату, схваленого в Берліні, зберігали свою силу до балканських війн 1912-13.

Літ.: Мартенс Ф.Собрание трактатов и конвенций, заключенных Россией с иностранными державами. – СПб, 1888, т.8.

М.М.Варварцев.

БЕРЛІНСЬКИЙ УНІВЕРСИТЕТ – один з найбільших закладів вищої освіти у Німеччині. Заснований 1809. З його діяльністю пов'язана праця філософів Г.Гегеля, Й.Фіхте, філологів Якоба і Вільгельма Грімм, історика Т.Моммзена, фізиків Г.Гельмгольца, А.Ейнштейна, М.Планка, медиків А.Грефе, Р.Коха, Р.Вірхова та ін. З 1946 має ім'я видатних учених Александра і Вільгельма Гумбольдтів. На його 26 факультетах готують магістрів та бакалаврів за спеціальностями: право, економіка, соціальні дисципліни, культурологія, медицина, комплексу природничих наук. Нині в Б.у. навчається понад 30 тис. студентів з багатьох країн світу, у тому числі з України.

Традиція української молоді здобувати знання в Б.у. склалася ще у ХІХ столітті. 1836 на юридичний факультет вступив М.Д.Іванишев, в майбутньому один з фундаторів української історичної науки ХІХ ст., який формував свої наукові погляди під керівництвом Ф.Савіньї – засновника історичної школи права, Е.Ганса – історика права, учня Гегеля, Ф.Раумера,

Л. Ранке та ін. 1844 у Б.у. стажувався і слухав лекції мінералога Х. Вейса, географа К. Ріттера – членів Берлінської академії наук кандидат філософії Київського університету св. Володимира О. Рогович, пізніше професор цього університету і директор Ботанічного саду. Після Першої світової війни студентами Б.у. було чимало українських емігрантів, зокрема, історик Б. Крупницький, журналісти М. Добрянський–Демкович, З. Пеленський. В Б.у. читали лекції, виступали з науковими доповідями С. Смаль-Стоцький, Д. Чижевський, Б. Матюшенко, В. Кубійович, І. Лоський, В. Леонтович, З. Кузеля. У Фonetичному інституті університету Я. Рудницький на запрошення професора Д. Вестермана опрацював українські діалектичні тексти. У листопаді 1926 заходами П. Скоропадського та за підтримки німецького уряду був заснований як філіал Б.у. Український науковий інститут, очолений істориком Д. Дорошенком, де діяли чотири кафедри: української історії, української державності, духовної культури і релігійних відносин, історії матеріальної культури. В інституті працювали В. Липинський, І. Мірчук, В. Залозецький, Б. Крупницький, М. Антонович, Д. Оляничин, І. Лоський, які видавали праці про Україну українською та німецькою мовами.

Літ.: Берлін – столиця ГДР. – Дрезден, 1980; Яріш В., Сулима М. Українці в Берліні, 1918-1945 рр. – Торонто, 1996; З історії міжнародних зв'язків України: наука, освіта (XIX – 30-ті роки ХХ ст.). Документи і матеріали. – К., 1999; Fischer Weltalmanach. – München, 1999; Киян О.І. М.Д. Іванишев як історик й організатор історичної науки // УІЖ, 2002, №2.

Н.В.Кривець.

БЕРНАРДИНЦІ – члени католицької чернечої організації, що виникла у результаті реорганізації абатом Бернаром Клервоським ордену цистерціан, заснованого 1098 у Франції. 1119 папою був затверджений статут Б. У 13-14 ст. орден перетворився на один із найвпливовіших у Європі. Його представники брали участь у підготовці другого хрестового походу 1147-49. Поміж інших католицьких чернечих братств Б. вирізнялись визнанням таїнств православної церкви. Їх монастирі діяли у Франції, Італії, Іспанії, Австрії та інших країнах. Під впливом проповідницької діяльності Іоанна Капістрана, який 1453 прибув до Кракова, тут було засновано монастир Б. Наступного року княгинею Анною Мазовецькою побудовано бернардинський монастир у Варшаві. Від 1468 члени ордену діяли у Литві. З другої половини 15 ст. діяльність Б. розгорнулася на західноукраїнських землях, 1460 їх монастир засновано у Львові. В Україні монастирі ордену існували у Луцьку, Дубно, Житомирі, Бережанах та інших містах. Протягом 18-19 ст. більшість з них було ліквідовано австрійським та російським урядами.

Літ.: Kantak K. Bernardyni Polscy. – Lwów, 1933, т.1; Ульяновський В.І. Історія церкви та релігійної думки на Україні. – К., 1994, кн.2.

О.А.Іваненко.

БЕССАРАБСЬКИЙ ПРОТОКОЛ 1920 – широковживана назва договору між державами Антанти й Румунією щодо Бессарабії, підписаного 28 жовтня 1920. Підготовлено на конференції послів держав Антанти, на яку поклали завдання оформити розв’язання невирішених Паризькою мирною конференцією 1919-1920 питань повоєнного устрою. Майбутнє Бессарабії цілком залежало від подій 1918-20 в Україні та Росії. Воліючи віддати Бессарабію Румунії, керівники Антанти рахувалися й з інтересами свого союзника – “білої” Росії. Після поразки генерала А.Денікіна засідання Паризької мирної конференції 20 січня 1920 підтримало одностайно рекомендацію комісії в румунських справах віддати Бессарабію Румунії. 3 березня 1920 Д.Ллойд-Джордж повідомив: рішення відкладено до виведення військ Румунії з Угорщини. Велика Британія й Франція прагнули також задовольнити власні інтереси у судноплаванні на Дунаї, фінансах та нафтовидобутку, вимагали компенсаційних виплат за майно своїх громадян у Бессарабії. Конференція послів зобов’язувала Бухарест підписати Договір про охорону прав національних меншин. США зайняли окрему позицію, відмовившись підписувати “Б.п.” як такий, що суперечить міжнародному праву. “Уряд, – наголосив 12 червня 1920 державний секретар США Б.Колбі, – в жодному разі не може бути учасником міжнародного договору, що передбачає розчленування Росії”. Його рішуче підтримав президент США Т.В.Вільсон. Задовольнивши власні інтереси, Англія восени 1920 активно лобювала підписання “Б.п.” Вона не погодилася із пропозицією Франції, а саме: зачекати зміни позиції США або домовленості Румунії з Москвою чи П.Врангелем. При цьому інтереси України взагалі не бралися до уваги. 4 жовтня текст “Б.п.” разом із вимогою підписати територіальну й економічну угоди, що становили частину Севрського мирного договору 1920, передано Румунії, яка 14 жовтня дала на це згоду. В ході переговорів міністра закордонних справ Румунії Т.Іонеску в Лондоні й Парижі текст “Б.п.” було остаточно відпрацьовано. 28 жовтня 1920 на конференції послів його підписали представники Англії, Франції й Італії та Т.Іонеску. Пізніше це зробив і посол Японії. Ст. 1 “Б.п.” проголошувала, що сторони “визнають цим суверенітет Румунії над територією Бессарабії, розташованою між існуючим кордоном Румунії, Чорним морем, течією Дністра від його гирла до точки, де він зустрічає старий кордон Буковини з Бессарабією, і далі цим кордоном”. Передаючи Бессарабію Румунії, Антанта не зачиняла двері для майбутньої домовленості із Росією, “як тільки буде створено уряд, ними визнаний” (ст.9). 1 листопада 1920 уряд УСРР разом із урядом РСФРР висловив рішучий протест урядам Франції, Італії, Англії та Румунії з приводу укладання “Б.п.”, заявивши, що не визнає “скільки-небудь правосильною угоду, яка стосується Бессарабії”.

Літ: Советские Россия–Украина и Румыния: Сборник дипломатических документов и исторических материалов. – Х.,1921; Симоненко Р.Г. Вічно зелені гілки України: Північна Буковина і Південна Бессарабія. – К., 1992.

Р.Г.Симоненко.

БИТВА ЗА ДНІПРО 1943 – наступальні операції Червоної армії, здійснені із серпня по грудень силами Центрального фронту, Воронежського фронту, Степового фронту, Південно-Західного та Південного фронту (з 20 жовтня 1943 відповідно – Білоруський фронт, Другий Український фронт, Третій Український фронт, Четвертий Український фронт) і проведені з метою визволення Лівобережної України, Донбасу, форсування Дніпра та виходу на Правобережну Україну. Загалом війська цих фронтів налічували 2633 тис. осіб, понад 51 200 гармат і мінометів, 2400 танків і самохідних артилерійських установок, 2850 літаків. Зазнавши поразки у битві під Курськом 1943, коли стратегічна ініціатива остаточно перейшла до радянських військ, німецьке командування вирішило організувати стабільну оборону Подніпров'я, аби зберегти за собою найважливіші в економічному відношенні райони України. Проте план збудувати прискореними методами оборонну лінію (“Східний вал”), що була розрекламована міністром освіти і пропаганди нацистської Німеччини Й. Геббельсом як нездоланний рубіж стратегічної оборони, залишився переважно на папері. А.Гітлер боявся, що його генерали прагнутимуть відсиджуватися в обороні. Не вживаючи належних заходів для будівництва “Східного валу”, він вважав, що р. Дніпро сама по собі стане нездоланим рубежем для радянських військ, твердиною захисту “німецької домівки”. Та головною перешкодою в спорудженні “Східного валу” став успішний наступ Червоної армії. Їй протистояло німецьке угруповання – 1240 тис. солдатів та офіцерів, 12,6 тис. гармат і мінометів, 2,1 тис. танків та штурмових гармат і 2,1 тис. літаків.

На першому етапі битви (серпень–вересень 1943) частини Центрального фронту провели Чернігівсько-Прип'ятську наступальну операцію 1943, вийшовши до Дніпра і захопивши плацдарми на правому березі. Водночас війська Воронежського фронту, розвиваючи наступ на київському напрямку, утворили Букринський плацдарм 1943 поблизу с. Великий Букрин (нині село Миронівського району Київської обл.). Війська Степового фронту наприкінці вересня 1943 форсували Дніпро в районі м. Кременчук. Тоді ж війська Південно-Західного та Південного фронтів протягом серпня–вересня визволили Донбас і також вийшли до Дніпра. Опинившись перед перспективою гігантського “котла”, війська групи армій “Південь”, згідно з наказом командування вермахту від 15 вересня, відступили на заздалегідь підготовлені позиції на Правобережжі. Згідно з директивою Ставки радянського Верховного Головнокомандування від 9 вересня 1943, почалися готування до форсування Дніпра на усьому 750-кілометровому фронті, від селища Лоїв (нині місто Гомельської обл., Білорусь) до Запоріжжя, притому з ходу, “на плечах” противника, який відступав. Ці завдання наступаючим військам доводилося вирішувати без належної підготовки і до того ж за браком переправних засобів. Переправлялися спочатку без важкої техніки і через погодні умови без прикриття з повітря. Як могло, радянським частинам допомагало населення придніпровських сіл. Партизани, виконуючи завдання командування Червоної армії, захопили, утримали й обладнали 25 переправ через Дніпро та його притоки – Десну і Прип'ять.

На другому етапі операції (жовтень–грудень 1943) розгорнулася боротьба за плацдарми з одночасною ліквідацією німецьких передмостових укріплень. Із 12 плацдармів, захоплених радянськими військами на правому березі Дніпра, особливі надії покладалися на Букринський плацдарм, з якого намічалось повести наступ на Київ. Але від цього наміру довелося відмовитися: надто міцною тут була німецька оборона, що спиралася на високий берег Дніпра. Наступ на Київ було здійснено з Лютизького плацдарму. 6 листопада 1943 війська 1-го Українського фронту визволили столицю України. У той час війська 2-го, 3-го і 4-го Українських фронтів брали участь у битві за Дніпро на півдні. У ході тримісячних боїв армії 2-го і 3-го Українського фронтів, ліквідувавши запорозький плацдарм противника і визволивши Запоріжжя та Дніпропетровськ, створили на Дніпрі другий великий плацдарм стратегічного значення. Білоруський фронт захопив обширний плацдарм на південь від м. Жлобин (Білорусь). Війська 4-го Українського фронту, провівши Мелітопольську наступальну операцію 1943, очистили від гітлерівців пониззя Дніпра.

У ході битви радянські війська завдали тяжких поразок німецьким угрупованням “Південь” і “Центр”, розгромивши 60 дивізій. Було визволено понад 38 тис. населених пунктів, у т.ч. 160 міст. Успішна операція на Дніпрі, ставши кульмінацією битви за Україну, відкрила перед Червоною армією нові стратегічні перспективи. Було створено умови для визволення Правобережжя та Південної України. Радянські війська збагатилися цінним досвідом форсування великих водних перепон, який став їм у пригоді надалі. За масовий героїзм та відвагу 2438 солдатів, офіцерів та генералів 30 національностей, усіх родів військ були удостоєні звання Героя Радянського Союзу. Десятки частин і з'єднань дістали почесні найменування за назвами міст, які вони визволяли. Битва за Дніпро стала завершенням корінного перелому в ході Великої вітчизняної війни Радянського Союзу 1941-1945 й усієї Другої світової війни.

Літ.: Украинская ССР в Великой Отечественной войне Советского Союза, 1941–1945 гг. – К., 1975, т. 1–3.; Василевский А.М. Дело всей жизни. – М., 1983; Днепр – река героев. – К., 1983; Історія України: Нове бачення. – К., 1996, т.2.

М.В.Коваль

БІЖЕНЦІ ТА ПЕРЕМІЩЕНІ ОСОБИ – категорії осіб, які після подій Другої світової війни були спеціально саме так визначені документами Організації Об'єднаних Націй. “Біженець” – це особа, яка покинула країну, громадянином якої вона є, чи попереднє звичне місце свого проживання, або особа, яка перебуває поза межами своєї країни чи звичного місця свого проживання і яка, незалежно від того, зберегла вона своє громадянство чи ні, стала жертвою нацистського чи інших режимів, що брали участь у

Другій світовій війні на боці гітлерівців, чи жертвою режимів, які допомагали Німеччині та її сателітам.

Проблема біженців існувала і до Другої світової війни, однак статус біженця не був юридично оформленим. Біженцями вважалися і вважаються нині також особи, які опинилися поза межами країн походження чи постійного місця проживання з причин расового, релігійного або етнічного характеру чи внаслідок політичних переконань.

“Переміщені особи” – це ті, хто заходами нацистського режиму були вислані з країн свого громадянства або попереднього місця проживання з расових, релігійних чи політичних мотивів або вивезені з метою використання їх як дешевої робочої сили. Окрім дорослих, певну частину осіб, які опинилися поза межами своїх країн, склали діти-сироти, які також формально вважалися біженцями. Особи з території України склали значну частину контингенту переміщених осіб – понад 200 тис. осіб.

Справами Б. та п.о. спочатку відала створена 1943 Адміністрація допомоги і відбудови Об'єднаних Націй, 1948 її замінила Міжнародна організація у справах біженців. Від 1951 й понині функціонує Управління Верховного комісара ООН у справах біженців. Розв'язання проблем біженців регулюється принципами й нормами гуманітарного права, спрямованими, з одного боку, на обмеження засобів і методів ведення війни, а з іншого – на захист прав людини в умовах збройних конфліктів, а також нормами, що передбачають кримінальну відповідальність за порушення законів і звичаїв ведення війни.

Літ.: Павленко М.І. “Біженці” та “переміщені особи” в політиці імперіалістичних держав: (1945-1949 рр.). – К., 1979.

М.І.Павленко.

БІЛОВЕЗЬКА УГОДА ПРО СТВОРЕННЯ СНД 1991. Підписана 8 грудня 1991 у Біловезькій Пущі (Білорусь) за Республіку Білорусь – головою ВР С. Шушкевичем та головою РМ В. Кебічем, за РСФСР – президентом Б. Єльциним та держ. секретарем Г. Бурбулісом, за Україну – президентом Л. Кравчуком та прем'єр-міністром В. Фокінім. Договірні сторони констатували, що СРСР як суб'єкт міжнародного права та геополітична реальність припиняє своє існування. В угоді наголошувалось, що Республіка Білорусь, Російська Федерація та Україна розвиватимуть свої відносини на основі взаємного визнання та поважання державного суверенітету, невід'ємного права на самовизначення, принципів рівноправності, невтручання до внутрішніх справ, відмови від застосування сили, економічних чи будь-яких інших методів тиску, врегулювання спірних проблем узгоджувальними засобами. Договірні сторони підтвердили свій намір дотримуватись Статуту ООН, Гельсінського Заключного акту (1975) та інших міжнародних зобов'язань.

У ст.1 угоди проголошувалося створення Співдружності Незалежних Держав. Сторони зобов'язалися захищати інтереси національних меншин, поважати територіальну цілісність одна одної та недоторканність кордонів, існуючих у рамках СНД, гарантувати свободу пересування громадян. Наголошувалось, що країни-члени Співдружності співпрацюватимуть у забезпеченні міжнародного миру та безпеки, прагнутимуть до ліквідації всіх ядерних озброєнь, загального й цілковитого роззброєння під суворим міжнародним контролем. За допомогою координуючих інститутів СНД мають здійснюватися узгодження зовнішньополітичної діяльності, співробітництво у формуванні й розвитку спільного економічного простору, загальноєвропейського та євразійського ринків, у сфері транспорту, зв'язку, охорони навколишнього середовища, міграційної політики, боротьби з організованою злочинністю. Договірні сторони зобов'язалися співпрацювати у справі подолання наслідків Чорнобильської катастрофи 1986. Угода проголошувалась відкритою для приєднання всіх держав, що поділяють її принципи. Мінськ було визначено офіційним центром перебування координаційних органів для регулювання відносин між державами СНД. 10 грудня 1991 Верховна Рада України ухвалила документ “Про ратифікацію Угоди про створення СНД”.

Дж.: Угода про створення Співдружності Незалежних Держав // Голос України, 1991, 10 грудня; Про ратифікацію Угоди про створення Співдружності Незалежних Держав: Постанова Верховної Ради України // Голос України, 1991, 13 грудня; Угода про Співдружність Незалежних Держав із змінами та доповненнями Верховної Ради України // Голос України, 1991, 13 грудня.

Літ.: Содружество Независимых Государств. Портрет на фоне времен. – Минск, 1996; Матвієнко В.М. Співдружність Незалежних Держав: історія створення та розвитку // Вісник Київського університету, 1997, вип.6.

О.А.Іваненко.

БІЛОРУСИ В УКРАЇНІ. Займають третє місце за чисельністю (після українців і росіян) – 275,8 тис. осіб (дані перепису 2001, у 1989 – 440 тис.), що становить 0,6 % населення країни (1989 – 0,9%). Серед них: у Донецькій – 44525 осіб (16%), Дніпропетровській – 29528 (10%), Луганській – 20587 (7%), Автономній республіці Крим 29285 (10%), м.Києві – 16549 (6%). Концентрація у місцях компактного розселення Б. є найбільшою в урбанізованих регіонах. В областях, суміжних із Білоруссю (Волинській, Житомирській, Київській), кількість Б. значно менша. За рідну білоруську мову вважають 54573 Б. (19,7%), українську – 48202 (17,4%), російську – 172251 (62,4%). За показниками рівня освіти білоруська етнічна група посідає четверте місце серед етнічних спільнот України (1989).

Перша згадка про поселення білорусів на етнічній українській території сягає раннього середньовіччя. В історичних джерелах занотовано імена

багатьох майстрів – вихідців з Полоцької, Туровської, Мозирської земель, які жили й працювали в Києві. Значна кількість Б. замешкала в 16–17 ст. переважно в містах: Києві, Черкасах, Каневі, Звенигородці, Луцьку. В степовому Придніпров'ї осідали відхідники з білоруських земель, що займалися рибальством і мисливством.

Під час визвольної війни українського народу 1648–1657 велика кількість Б. рятувалися від терору шляхти на українських землях. У 2-й половині 17 – 1-й половині 18 ст. міграція Б. в Україну значно збільшилася. Вони поселялися на спустошених війнами Придніпров'ї, Волині. Чимало білоруських сіл виникло на Рівненщині, Слобожанщині, у верхів'ях р. Сули. У 2-й половині 18 ст. зростало відхідництво Б. на Чернігівщину, пов'язане з добуванням солі та ремісництвом, а також в міста Київ, Кременчук, Катеринослав, Херсон. У цей період виникали військові поселення з Б. у зв'язку з необхідністю захисту південних земель від турецько-татарських нападів (села Бармашове Жовтневого району та Явкіне Баштанського району Миколаївської області).

Упродовж 19 ст. міграційний рух з Білорусі в Україну продовжував посилюватися. За переписом 1897, лише в Київській губернії налічувалося 6395 Б. Від 2-ї половини 19 ст. характер та спрямування міграційних процесів дещо змінюється. У зв'язку з вичерпанням фонду вільних земель на півдні України більшість білоруських переселенців ставали робітниками на промислових підприємствах Поділля, Донбасу й Придніпров'я. Індустріальна праця й міський спосіб життя значно прискорили процеси асиміляції білоруського населення України. Цьому значно сприяли близькість мов та спорідненість культур східнослов'янських народів, що мали також чимало спільних рис у господарському житті й побуті. Нині для Б. характерним є, як правило, дисперсне розселення по всій території України.

З кінця 20 ст. Б. створили свої національні товариства – Всеукраїнську спілку білорусів з осередком у Києві, Білоруське культурно-просвітницьке товариство у Сімферополі, обласне земляцтво білорусів у Вінниці, Волинське товариство білорусів у Луцьку, Закарпатське обласне товариство білорусів “Сябри” в Ужгороді, Товариство білорусів “Мінськ” у Запоріжжі, Білоруську громаду Львівської області, Рівненське обласне управління “Білорусь”, “Культурно-просвітнє товариство білорусів “Німан” у Донецьку.

Літ.: Етнонаціональний розвиток України: Терміни, визначення, персоналії. – К., 1993; Пономарьов А.П. Українська етнографія. – К., 1994; Наулко В.І. Хто і відколи живе в Україні. – К., 1998; Рудницька Т.М. Етнічні спільноти України: тенденції соціальних змін. – К., 1998; Етнонаціональна структура українського суспільства. Довідник //В.Б.Євтух, В.П.Трошинський, К.Ю.Галушко, К.О.Чернова. – К., 2004; Національні меншини України: історія та сучасність. /Упоряд. Р.Маценюк, І.Винниченко. – К., 2006.

БІЛОРУСЬ, РЕСПУБЛІКА БІЛОРУСЬ (Беларусь) – держава, розташована в Східній Європі. Територія 207,6 тис. км². Межує на північному заході з Литвою, на півночі з Латвією, на північному сході і сході з Росією, на півдні з Україною, на заході з Польщею. Населення 9,7 тис. чол. (2007). За переписом 1999, 81,2 % жителів Б. становили білоруси, 11,4 % – росіяни, 3,9 % – поляки, 2,4 % – українці. Адміністративно-територіальний поділ: 6 областей – Брестська, Вітебська, Гомельська, Гродненська, Мінська, Могильовська, 118 сільських районів, 111 міст, 97 селищ міського типу, 23973 сільських населених пунктів. Столиця – м. Мінськ. Державні мови – білоруська і російська. Основна релігія – християнство (православ'я і католицизм). Національне свято – День незалежності Республіки Білорусь (День Республіки; 3 липня). Грошова одиниця – білоруський рубель.

Б. – член ООН (1945) і СНД (1991). У травні 1997 підписала договір про союз з Російською Федерацією. Дипломатичні відносини між Україною і Б. встановлено 27 грудня 1991. Б. – одна з трьох колишніх республік СРСР (БРСР, РРФСР і УРСР), керівники яких підписали Біловезьку угоду про створення СНД 1991. Українсько-білоруські відносини регламентуються Договором між Україною і Б. про дружбу, добросусідство та співробітництво від 17 липня 1995 (набрав чинності 6 серпня 1997). Між Україною і Б. підтримуються широкі торговельно-економічні зв'язки. Б. традиційно постачає в Україну трактори, сільгоспмашини, синтетичне волокно, калійні добрива. Україна направляє в Б. соняшникову олію, складну техніку, трансформатори та ін.

На території Б. проживає 240,5 тис. українців. Найбільш компактно вони розселені в Гомельській (68 тис.) та Брестській (60 тис.) областях. Динаміка чисельності українців у Б. у 2-й половині 20 ст. була такою: 1959 – 131,1 тис. (1,6 % від усього населення), 1970 – 190,8 тис. (2,1%), 1979 – 231 тис. (2,4 %), 1989 – 290 тис. (2,8 %), 1999 – 240,5 тис. (2,4%). Близько половини українців (45,5 %) вважають українську мову своєю рідною. Ще 16,4 % українців в Б. вільно володіють українською. За своїм соціальним складом 95% українців Б. мають вищу, середню та незакінчену середню освіту.

Південно-західна частина території сучасної Б., що розташована між річками Західний Буг, Прип'ять, Ясельда та Нарев і відома як Берестейська земля, є, на думку деяких дослідників, продовженням української етнічної території. Це Малоритський, Кам'янецький, Брестський, Жабинковський, Березовський, Дрогобінський, Івановський, Пінський, Столінський, а також частково Пружанський, Ганцевіцький, Івацевіцький, Ляховицький і Лунінецький райони Брестської області. Проте питання українсько-білоруського етнічно-територіального розмежування в південно-західній і південній частинах Б. є складним. Внаслідок того, що населення Берестейщини в одних переписах уважалось як українці, а в інших – як білоруси, дані щодо чисельності української діаспори в Білорусі непевні. Так, за переписом населення 1897 більшість населення Берестейщини була віднесена до українців (407 тис.). Етнографи того часу констатували, що й частину населення деяких інших регіонів Б. за мовою можна зарахувати до українців. Московська діалектологічна комісія Петербурзької АН 1914 відносила берестейський мовний масив до північно-українських мовних говірок.

Згідно з Брестським мирним договором УНР з державами Четверного союзу 9 лютого 1918, Берестейщина входила до складу Української Народної Республіки. Однак у пізніших переписах більшість жителів Берестейщини реєструвалася як білоруси.

У 1920-х на Берестейщині діяло товариство “Просвіта”, яке, зокрема, організувало культурно-освітні курси, де слухачі вивчали українську мову, історію та географію. В часи польського панування (до 1939), влада, прагнучи ополячити місцеве населення, не визнавала його належності до українського етносу й називала “поліщуками”. Від 1939, коли ця територія ввійшла до складу Білоруської РСР, місцеве населення стало вважатися білорусами. Однак 1939 в Бересті (Бресті) ще працювала українська бібліотека, а в сільській місцевості – 127 хат-читалень “Просвіти”; 1939/40 навчального року діяло 49 українських шкіл. У подальші роки діяльність українських закладів у Б. була згорнута.

Ситуація почала змінюватися в 90-х роках 20 ст., коли відновився рух за національно-культурне відродження українців Б. Найпомітніше ці процеси відчувалися на Берестейщині. 1990 в Бресті засноване Українське громадсько-культурне об’єднання Брестської області “Берестейщина”. Головною метою об’єднання є збереження та подальший розвиток української мови, культури, традицій, вивчення історії Берестейщини. Під егідою об’єднання працює Український народний університет культури, з квітня 1991 виходить газета “Голос Берестейщини”. 1994 в Бресті розпочала роботу українська бібліотека, яка фактично виконує функції українського культурно-інформаційного центру. На вимогу української громади українська мова вивчається в кількох школах Кобринського і Дрогичинського районів.

У Б. зареєстровано 5 українських об’єднань, які представляють 10 громад і являють собою центри впливу на розвиток української самобутності в Б. – “Берегиня” Брестська обл., міське просвітницько-культурне товариство “Барвінок” у Гродно, Центр української культури “Січ”, культурно-просвітницьке товариство “Заповіт” (Мінськ), Білоруське громадське об’єднання українців “Ватра”. До складу останнього входять також осередки “Краяни”, “Обрій” (Мінська обл.), “Верховина” (Гомель), “Дніпро” (Могильов), “Родослав” (Вітебськ). Існують також незареєстровані земляцтва в Слуцьку, в Бобринському районі Брестської області. Таким чином, українські громадські товариства працюють на території всіх областей Б. Робота українських громад проводиться у відповідності до законодавчих актів, що діють на території РБ щодо задоволення потреб національних меншин – Закону Республіки Б. про національні меншини в Республіці Б. (1992) та міждержавної угоди між Україною і Б. про співробітництво в забезпеченні прав осіб, які належать до національних меншин (1999).

Літ.: Дністрянський М.С. Кордони України. – Львів, 1992; Скоптенко О. Берестейщина //Розбудова держави, 1995, № 11; Трощинський В.П., Шевченко А.А. Українці в світі. – К., 1999; Пашков Г.П. Республіка Білорусь. – Минск, 2005, т.1;

О.Я.Видаш, М.М.Вівчарик

БІЛОРУСЬКА КАМПАНІЯ УКРАЇНСЬКОЇ АРМІЇ 1654-1655 – наступальні операції 20-тисячної української армії під командуванням наказного гетьмана І.Золотаренка проти Речі Посполитої на території Білорусі та частково Литви. Український контингент склали козаки Ніжинського, Чернігівського і Стародубського полків. План кампанії розроблявся і здійснювався у взаємодії з російським командуванням. Наступ розвивався вздовж р.Дніпро та його притоки р.Сож у напрямку Гомель – Пропойськ (нині м.Славгород) – Старий Бихів (нині м.Бихов Могильовської обл.) – Могильов. Військовим результатом кампанії було оволодіння значними територіями білоруського Подніпров'я та Посожжя, взяття Гомеля, Речиці, Жлобіна, Рогачова (нині міста Гомельської обл.), Нового Бихова (тепер село Могильовської обл.), Пропойська, Горваля (село Гомельської обл.), а також разом із російськими військами – литовської столиці Вільно (Вільнюс). У політичному відношенні Б.к. сприяла активізації соціальних рухів у південно-східній Білорусі, масовому покозаченню місцевого населення. Це започаткувало процес становлення на білоруських землях полково-сотенного устрою, козацького суду, а також елементів соціальних відносин, які були притаманні для України. Зважаючи на етнічну й культурну спорідненість українців і білорусів, належність їх до Київської православної митрополії, а також на важливе стратегічне значення цього регіону для держави, гетьманський уряд Б.Хмельницького всіляко заохочував перехід білоруської шляхти під гетьманську протекцію та покозачення білоруського населення, прагнучи закріпити цей регіон за Українською козацькою державою. Відвойовані в Речі Посполитої землі південно-східної Білорусі стали базою для формування Білоруського полку. Політика українського уряду щодо Білорусі зустріла протидію з боку російського царя Олексія Михайловича, який хотів приєднати відвойовані землі до Російської держави, а тому вимагав припинення практики покозачення білоруського населення, ліквідації полково-сотенного устрою, обмеження прерогатив козацької старшини суто військовими функціями та виведення українських залог з місць, куди було введено російські війська на чолі з воєводами. Внаслідок цього на білоруських землях виник перший гострий українсько-російський конфлікт.

Літ.: Акты Московского государства. – СПб., 1894, т.2.; Терлецький О.Козаки на Білій Русі в р.1654-1656 //Зап. НТШ, 1896, т.14; Сборник статей и материалов по истории Юго-Западной России. – К., 1911, т.1; Белоруссия в эпоху феодализма: Сборник документов и материалов. – Минск, 1960, т.2.; Документы Богдана Хмельницкого (1648–1657). – К., 1961. Мальцев А.Н. Россия и Белоруссия в середине XVII века. – М., 1974; Саганович Г. Невядомая вайна: 1654-1657. – Минск, 1995; Горобець В.М. Білорусь козацька: Полковник Іван Нечай та українські змагання за Південно-Східну Білорусь (1655-1659). – К., 1998.

В.М.Горобець.

БЛИЗЬКОСХІДНИЙ ІНСТИТУТ (відомий ще як “Інститут східних мов”). Заснований з метою підготовки дипломатичних кадрів незалежної України у Києві навесні 1918 заходами професорів Є.Сташевського, П.Богаєвського та І.Бабата (вони ж були, послідовно, його ректорами). Мав у своєму складі консульський і комерційний факультети. Програмою передбачалось опанування студентами мов, історії та культури близько- і середньосхідних та балканських країн. Арабську і турецьку мови викладав Т.Кезма, перську – М.Джафар та П.Лозієв, історію – А.Кримський. 1920 Б.і. реорганізовано в Інститут зовнішніх зносин з навчальними циклами: близько-східним, англосаксонським, германським, романським, слов'янським. У подальшому інститут перетворено на Торговельно-промисловий технікум, при якому з 1924 функціонував Вищий семінар сходознавства ім. Н.Наріманова, де читалися лекції, доповіді, захищалися дипломні роботи. Доробок семінару – видання “Востоковедение. Etudes orientales” (1925), що містило матеріали Л.Левитського, Б.Курца, І.Фальковича та інших сходознавців. 1925 семінар об'єднався з аналогічним семінаром, що діяв при Київському інституті народного господарства, після чого цей центр орієнталістики став філіалом утвореної 1926 в Харкові Всеукраїнської наукової асоціації сходознавства.

Літ.: Алексеев В. О состоянии востоковедения в Киеве //Восток, 1923, кн.2; Фалькович И.М. К истории советского востоковедения на Украине //Народы Азии и Африки, 1966, № 4; Гурницкий К.И. Агатангел Ефимович Крымский. – М., 1980.

І.Ф.Черніков.

БОЛГАРІЯ, РЕСПУБЛІКА БОЛГАРІЯ (България, Республика България) – республіка, розташована у південно-східній частині Європи, на сході Балканського півострова. Площа – 110 тис. 994 км². Межує: на півночі – з Румунією, на півдні – з Грецією, на південному сході – з Туреччиною, на заході – з Македонією, Сербією та Чорногорією. Східна частина країни має вихід до Чорного моря. Столиця – місто Софія. Офіційна мова – болгарська. Населення – 7,7 млн. чол. (2007).

Територія сучасної Б. була заселена з часів палеоліту. Безпосередньо початок саме болгарської історії сягає 1 тис. до н. е. В цей час землі Б. населяли індоєвропейські племена, які грецькі джерела 8–6 ст. до н. е. називають фракійцями. Починаючи з 7 ст. до н. е. тут створюються давньогрецькі колонії – Аполонія (тепер Созопол), Одесос (Варна), Месембрія (Несебир) та ін. На початку 5 ст. до н. е. виникає перша держава – Одриське царство. У 1 ст. н. е. болгарські території були завойовані Римом і, як наслідок, утворено дві провінції – Мьозія (близько 15 р.) та Фракія (46 р.), які після розпаду Римської імперії (395 р.) на Західну та Східну увійшли до складу Візантії.

З 6 ст. на Балканах починає змінюватися етнічна ситуація, що було спричинено заселенням болгарських земель прийшлими із-за Дунаю землеробськими слов'янськими племенами, які асимілювали частину фракійських племен, а іншу частину (волохи, албанці) разом із деякими іллірійськими племенами було витіснено на захід півострова. Результатом цих процесів стало створення у другій половині 7 ст. союзу семи слов'янських племен - першого слов'янського державного утворення на Балканському півострові. У другій половині 7 ст. на цих землях також оселяється витіснений хазарами з пониззя Дунаю (південна Бессарабія) тюркомовний народ – протоболгари і утворюється слов'янсько-болгарська держава на чолі з ханом Аспарухом - так зване Перше Болгарське царство (681 – 1018) зі столицею – м. Пліска. Новоутворена держава займала території між Дунаєм (на півночі) та горами Стара-Планина (на півдні). Від 9 ст. народ, що жив у Першому Болгарському царстві, став широко відомий під назвою «болгари». 865 у Б. було впроваджено християнство. У 9–10 ст. Б. відіграє роль культурного центру слов'янського світу.

У 11 ст. Перше Болгарське царство завоювала Візантія, але вже у 12 ст. тирновські бояри - брати Асен і Петро очолили повстання проти Візантії і заснували Друге Болгарське царство (1186 – 1396) зі столицею в м. Тирново. У 14 ст. Друге Болгарське царство завоювали турки-османи. Починаючи з цього часу і протягом наступних п'яти століть болгарські землі перебувають під турецькою владою.

Лише 1878, за умовами Сан-Стефанської мирної угоди, що поклала кінець російсько-турецькій війні, створено автономне князівство Б. Проте того ж 1878 умови даної угоди переглянув Берлінський конгрес, внаслідок чого Б. розчленували: її південна частина стає турецькою провінцією під назвою Східна Румелія, північна – васальним від Туреччини князівством під назвою Б. 1908, після буржуазної революції у Туреччині, Б. оголошує відмову від васальної залежності і стає незалежною державою. 1923 в країні відбувся державний переворот, а уряд, що прийшов до влади, в подальшому орієнтувався на гітлерівську Німеччину і був повалений у ході Вересневого збройного повстання 1944, організованого Болгарською комуністичною партією (БКП). 15 вересня 1946 Б. проголошено народною республікою. 1989 владу БКП було скинуто – Б. стала багатопартійною демократичною державою.

Перебіг подій болгарської історії тісно пов'язаний з Україною. Початок цих взаємин сягає часів Першого Болгарського царства та Київської Русі, коли важливою сполучною ланкою розвитку контактів політичного, економічного та культурного змісту стало християнство. Культурні зв'язки відбувалися, передусім, на рівні просвітницької діяльності, результатом якої стало розповсюдження слов'янської абетки (завдяки зусиллям Кирила і Мефодія). На Русі значного поширення набувають твори болгарських авторів («Златоустрій» та «Ізборник Святослава», пов'язані з іменем царя Сімеона, «Шестиднев» Іоанна Екзарха, «О письменах» Чорноризця Храбра, хроніки Георгія Амартола, Іоанна Малали, Костянтина Преславського та ін.), а у Б. - життя руських святих (Ольги, Бориса і Гліба, Феодосія Печерського та ін.). Серед викладачів створених князем Володимиром

шкіл для дітей бояр з'являються болгарські ченці. Схожість давніх елементів руської та болгарської монументальної культової архітектури засвідчує, що і в цьому напрямку відбувався обмін основними досягненнями.

У 7 – 9 ст. між Руською та Болгарською державами мали місце активні торговельні зв'язки, які здійснювалися у напрямі «Із Варяг у Греки». Руські князі та купці, щороку протягом весни – осені відвідували порти Варну, Конопу, Месемврію та інші болгарські населені пункти.

Політичні відносини між Давньою Руссю та Болгарським царством набули цілком добросусідського характеру, передусім з причини створення спільних військових альянсів у боротьбі проти Візантії, а також - міждинастичних шлюбів. У цьому контексті цікавим є факт, коли руський князь Святослав, здійснивши за домовленістю з візантійським імператором 965 свій перший похід на Б. і в результаті оволодівши 80 містами на Дунаї, обклав даниною не болгар, а місцевих греків. Водночас, під час другого походу 968 війська Святослава вже разом з болгарами билися проти греків і, як наслідок, руський князь завоював усю Східну Б. Проте руський князь не позбавив Бориса II царського титулу, не поставився до нього як до полоненого, не зачепив царської резиденції з її скарбами.

Широкі контакти між Б. і Руссю 12 – 14 ст. сприяли вирішенню важливого для обох країн питання незалежності церков від константинопольського патріарха. 1352 вперше київським митрополитом став слов'янський чернець Феодорит, а в подальшому це місце посідали уродженці Б. – Кіпріан і Цамблак (по черзі з незначними перервами з 1375 по 1419).

Важливе місце в українсько-болгарських відносинах періоду раннього середньовіччя посідали міждинастичні шлюби. «Повість временних літ» повідомляє, що матір'ю синів київського князя Володимира – Бориса і Гліба, вбитих Святополком, була болгарка. Достеменно відомо, що донька Ростислава Михайловича - сина чернігівського князя Михайла Всеволодовича – стала дружиною болгарського царя Михайла Асена. На користь болгарського походження княгині Ольги свідчить уривок із давнього літопису, вміщеного у історичній збірці другої половини 15 ст., знайденої і оприлюдненої церковним істориком - архімандритом Леонідом 1888: «Игоря же жени въ Болгарахъ, поняъ за него княжну именемъ Олгу». Проте інші джерела пропонують такі версії появи Ольги: із Пскова («Повість временних літ»), із Плескова (Іпатіївський та Новгородський перший літопис). Щодо цього М. Н. Тихомиров зауважує: «з точки зору історичної вірогідності, привод дружини до Ігоря із болгарського міста Пліскова більш зрозумілий, ніж поява Ольги із Пскова».

У світлі русько-болгарських взаємин також цікавими є факти обіймання важливих державних посад в Болгарському царстві вихідцями із Русі: Іван Русин – державний діяч та полководець (здійснив успішний похід на Константинополь), Яків Святослав - самостійний правитель області північно-західної Болгарії, карбував власні монети тощо.

У кінці 14 – на початку 15 ст. як українські, так і болгарські землі потрапляють у залежність від іноземних загарбників, а отже для обох народів починається період національно-визвольних війн, спільних дій проти

Османської імперії. Українські козаки двічі 1604 та 1620 захоплювали Варну – одну із турецьких фортець на болгарських землях, 1629 – розбили турецькі гарнізони знову ж таки у Варні та у Балчику – іншій турецькій фортеці. Місцеве населення радо вітало ці події. Болгари неодноразово організовували втечі українських козаків та їхніх родин із турецького полону. Чимало болгар перебувало у лавах українського козацтва. Так, у реєстрі Війська Запорізького, складеному 1649, присутні імена і прізвища, що вказують на болгарське походження осіб, яким вони належали. Непоодинокими були і відвідування України представниками тогочасної болгарської еліти – діячами культури та політиками. 1657 упродовж двох місяців тривало перебування у резиденції Богдана Хмельницького відомого діяча болгарського Відродження Петра Парчевича, під час якого представники обох сторін обговорювали спільні дії у боротьбі з турками.

У цей період зростає активність болгарських купців, які, користуючись привілеями, наданими гетьманським універсалом 1657, вели в Україні жваву торгівлю, а також перевозили транзитом товари до Москви за маршрутом Київ – Ніжин – Новгород-Сіверський – Путивль. Чимало болгарських купців осідали в містах і містечках, розташованих на цьому транзитному шляху, входили до складу місцевих грецьких громад. У створеному в середині 17 ст. Ніжинському грецькому братстві (згодом реорганізувалося у магістрат, що діяв до 1873), частка болгар була доволі суттєвою.

В другій половині 18 ст. мало місце масове переселення болгар на українські землі, яке тривало до кінця 60-х років 19 ст. Здебільшого вони селилися на півдні України компактними групами - колоніями. Діяльність болгарських переселенців мала велике значення не тільки для економічного і культурного розвитку українських земель, але й стимулювала освітній та національно-визвольний рух в Б. Перші роки після звільнення Б. від османського панування характеризуються поживленням її торговельних взаємин з півднем України, що стало наслідком російсько-болгарської торговельної угоди 1881, за умовами якої представникам болгарських торговельних організацій дозволявся безкоштовний проїзд за маршрутом Варна – Одеса – Варна. У першій половині 19 ст. одним із центрів суспільного і культурного руху, відомого як «болгарське відродження», стає м. Одеса, зокрема, завдяки діяльності українського вченого Ю. І. Венеліна. В цей час чимало болгар здобувають освіту в навчальних закладах України.

В останній чверті 19 ст. – на початку 20 ст. праця вчених в Одесі (Ф. Успенський, М. Попруженко та ін.), Києві (М. Драгоманов, О. Соболевський, Т. Флоринський та ін.) та Харкові (М. Сумцов, М. Дринов, І. Платонов, О. Потебня, Д. Багалій та ін.) сприяє створенню тамтешніх університетських осередків славістичних досліджень і культурних зв'язків з Б. та іншими слов'янськими країнами.

У 90-і роки 19 ст. налагоджуються тісні контакти між представниками української і болгарської соціал-демократії, які найбільшій активності набувають 1917 в період лютневої і жовтневої революцій та громадянської війни. Проте, основна маса болгар України стояла осторонь революційних подій та політичної боротьби, а певна їх частина, з огляду на нестабільну

обстановку і, зокрема, голод 1921 – 1923, залишила обжиті місця і повернулася до Б. Драматичними подіями у відносинах двох народів був наповнений період Другої світової війни. Приєднання Б. до блоку з фашистською Німеччиною (1 березня 1941) унеможливило її офіційні стосунки з СРСР і спричинило репресивні заходи з боку радянської влади щодо українських болгар, в тому числі і депортацію їх за національною ознакою.

Період після Другої світової війни характеризується активною співпрацею в галузі економіки та культури, основи якої були закладені 1948 угодою про дружбу, співробітництво і взаємну допомогу між СРСР і Народною Республікою Болгарією (НРБ). Щороку, близько 200 підприємств України забезпечували сировиною, обладнанням і матеріалами господарські об'єкти НРБ. Близько 90% вугілля, сталі, коксу і залізної руди, необхідних НРБ для задоволення власних потреб надходили саме з України. Частка України у товарообороті СРСР з НРБ складала понад 20%. Розвитку набули обміни у сфері підготовки спеціалістів виробничої галузі. Зокрема, протягом 1966 – 1970 до Б. були відряджені понад 500 українських фахівців, а з Б. до України – 2 300. Загальна кількість болгар, які протягом 1946 - 1981 здобули в Україні середню спеціальну освіту, закінчили аспірантуру, а також курси підвищення кваліфікації, склала близько 3 тис. осіб. У межах культурного співробітництва, в Україні і Б. регулярно проводилися дні, фестивалі і декади кіно, а також були втілені спільні кінопроекти («Шлях до Софії», «Карастоянови» та «Попередження»).

Після подій 1989, коли у Б. було скинуто владу БКП, та 1991 року, коли Верховна Рада України проголосила Акт незалежності – двостороннє співробітництво набуло нових імпульсів. 5 грудня 1991 Б. визнала незалежність України, а 13 грудня того ж 1991 встановлено українсько-болгарські дипломатичні відносини. Результатом офіційного візиту Президента України Л. Кравчука до Б. 9 жовтня 1992 стало підписання Договору про дружні відносини та співробітництво між Україною та Болгарією, а також угод про торгівельно-економічне співробітництво, у галузі культури, науки, освіти, у військовій сфері тощо. Під час офіційного візиту до України Президента Республіки Болгарії Ж. Желева (8 – 10 грудня 1994) були підписані угоди про військово-технічне співробітництво, сприяння і взаємний захист інвестицій, декларація про принципи і основні напрями торгівельного співробітництва, конвенція про співробітництво у галузі ветеринарної медицини та карантинного захисту рослин, а також угоди про автомобільне перевезення вантажів та пасажирів, повітряне та автомобільне сполучення тощо. Зазначені угоди закріпили основні принципи і напрями співробітництва між Б. та незалежною Україною. Обидві країни здійснюють двостороннє співробітництво в міжнародних організаціях, в т.ч. в Організації Чорноморського економічного співробітництва.

Нині в Б. проживає близько 1 тис. громадян українського походження, а болгарська діаспора в Україні налічує близько 233 тис. 800 осіб.

Літ.: Сохань П. С. Очерки истории украинско-болгарских связей. – К., 1976; Павленко В. В. Участь Української РСР у радянсько-болгарському

співробітництві. – К., 1985; Краткая история Болгарии: с древнейших времен до наших дней. – М., 1987; Национальный состав населения СССР: по данным Всесоюзной переписи населения 1989 года Госкомстат СССР. – М., 1991; Павленко В. В. Українсько-болгарські взаємини. 1918 – 1939. – К., 1995; Зовнішня політика України в умовах глобалізації: Анотована історична хроніка міжнародних відносин (1991 – 2003). – К., 2004.

В. В. Піскіжова.

БОЛОНСЬКИЙ УНІВЕРСИТЕТ. Найстаріший в Європі вищий навчальний заклад, заснований 1088. Початок бере від Школи вільних мистецтв, де основними предметами навчання були граматики, красне писемство, складання юридичних документів. Першим відомим законодавчим актом, який гарантував університетові автономію і привілеї, стала хартія, видана 1158 імператором Священної Римської імперії Фрідріхом I Барбароссою. За прикладом і зразком Б.у. невдовзі почали відкриватися університети в інших містах Італії та за її межами.

У середині віки Б.у. перетворився на найбільший центр вивчення права, медицини, філософії, астрономії, мистецтв. Вже у 13 ст. кількість його студентів сягнула 10 тис. Поряд з італійцями на студії у Болонью масово приїздила молодь з багатьох країн, в тому числі з українських земель Великого князівства Литовського та Польщі. В університетських студентських списках 14–17 ст. імена українців часто позначалися з додаванням слів “Ruthenus”, “Roxolanus”, “Rossicus”. Після повернення з навчання на батьківщину вони обіймали посади у шкільництві, адміністративному апараті, війську.

У різні часи в Б.у. здобували освіту Т.Тассо, А.Дюрер, М.Коперник, К.Гольдони, інші європейські світила художньої літератури, мистецтва й науки. Тут проводили виклади й дослідження фундатор практичної медицини А.Парацельс, феноменальний знавець численних мов, кардинал Дж. Меццофанті, поет, один з перших нобелівських лауреатів Дж.Кардуччі. У Б.у. одержав звання доктора філософії і медицини українець Юрій Дрогобич (Котермак), який 1478–1482 там же читав лекції з астрономії, готував наукові праці, а 1481–1482 був обраний ректором. Чимало українських вихованців болонської “Альма матер” підтримували зв’язки з провідними діячами італійського наукового світу, зокрема з Г.Галілеєм, який певний час викладав у Б.у.

У 20 і 21 ст. університет продовжив традиційні стосунки з освітньо-науковими інституціями України (Києва, Харкова та ін.). 1971 пов’язана з Б.у. болонська Академія наук обрала своїм членом-кореспондентом визначного математика, академіка АН України Ю.О.Митропольського. Нині на факультетах університету набувають знання з різних галузей природничих та суспільно-гуманітарних наук близько 70 тис. студентів.

Літ.: Bersohn M. Polacy na Uniwersytecie Bolonskim w XVI i XVII w. – Kraków, 1890–1894, t. 1–2.; Голенищев–Кутузов И.Н. Гуманізм у восточных

славян (Україна и Белоруссия). – М., 1963; Нудьга Г. Перші магістри і доктори. Українські студенти в університетах Європи XIV – XVIII століть //Жовтень, 1982, №3; Pessina Longo H. Jurij Drogobyč, Georgius di Russia, rettore a Bologna nel XV secolo. – Bologna, 1988; Cazzola P. Russia–Bologna. Tre secoli di rapporti, incontri e viaggi. – Bologna, 1990; Ісаєвич Я.Д. Юрій Дрогобич. В кн.: Аксіоми для нащадків. Українські імена у світовій науці. – Львів, 1992.

М.М.Варварцев.

БОСНІЯ І ГЕРЦЕГОВИНА, РЕСПУБЛІКА БОСНІЯ І ГЕРЦЕГОВИНА (Bosna i Hercegovina) – держава у південно-східній Європі (північно-західна частина Балканського півострова). Територія – 51,1 тис. км². Населення 3,8 млн осіб (2007): боснійці – 43,6 %, серби – 31,4 %, хорвати – 17,3 %. Найбільшою після перерахованих національних груп у Б. і Г. є боснійські українці (8,2 тис. осіб). Офіційні мови – боснійська, сербська, хорватська. Столиця – Сараєво. Грошова одиниця – динар.

У 6-7 ст. територія Б. і Г. була заселена слов'янами. У 12 ст. створено Боснійське князівство, до якого згодом увійшла територія Герцеговини. 1463 Боснію, а 1482 Герцеговину завоювала Османська імперія. Після герцеговинсько-боснійського національно-визвольного повстання 1875–78 та поразки Туреччини в російсько-турецькій війні 1877-1878 за рішенням Берлінського конгресу 1878 Австро-Угорщина отримала мандат на управління Б. і Г., а 1908 анексувала підмандатну територію. Під час колонізаційних заходів Австро-Угорщини 1890-1913 на територію Боснії переселили українців (бл. 10 тис. осіб), переважно із Галичини і в незначній кількості – із Закарпатської України. 1918 Б. і Г. увійшла до Королівства сербів, хорватів і словенців (з 1929 – Королівство Югославія). У роки Другої світової війни територію Б. і Г. 1941 захоплено гітлерівськими військами і включено до складу “Незалежної держави Хорватія”.

Під час війни багатьом українцям Б. і Г. довелося покинути країну через репресії за участь в українському легіоні при хорватській армії та боротьбу проти сербських “четників” і партизанів Й.-Б. Тіто. 1945-92 Б. і Г. входила до складу СФРЮ. Діяльність українців у Боснії координували Українська народна рада (1946), Союз українських товариств (1951), Регіональна українська рада у м. Баня-Лука (1965–68) і Регіональна рада народностей боснійської країни у Баня-Луці (1968-80), комітети при обцинних організаціях Соціалістичного союзу трудового народу Б. і Г. (1980-85), Координаційний комітет з питань міжнаціональних відносин при Міжобцинній конференції Соціалістичного союзу трудового народу в Баня-Луці (1989).

У квітні 1992 парламент Б. і Г., спираючись на результати референдуму (29 лютого – 1 березня 1992), проголосив її незалежність, однак серби Б. і Г., проігнорувавши референдум, зі свого боку проголосили Сербську республіку Боснія і Герцеговина у складі Югославії. У липні 1992 у Б. і Г. ство-

рено автономний район Хорватська співдружність Герцег–Босна. Кровопролиття між боснійцями, сербами і хорватами врешті вдалося зупинити завдяки зусиллям міжнародних організацій (ООН, ОБСЄ, ЄС) та деяких країн (США, Великої Британії, Франції, Німеччини, Росії). 1992-99 український військовий контингент брав участь у міжнародній миротворчій місії в Б. і Г. У березні 1994 боснійці й хорвати уклали угоду про створення мусульмансько-хорватської федерації. 21 листопада 1995 представники Б. і Г., Хорватії і Югославії парафували Дейтонську угоду 1995 про мир у Б. і Г., а 14 грудня 1995 підписали її на мирній конференції у Парижі.

Дипломатичні відносини України з Б. і Г. встановлено 20 грудня 1995.

Літ.: Заставний Ф.Д. Українська діаспора: розселення українців у зарубіжних країнах. – Львів, 1991; Страны мира сегодня. – М., 1998, т. 1.; Україна на міжнародній арені: Збірник документів і матеріалів (1991-1995 рр.). – К., 1998, кн. 1–2.

А.В.Шилова.

БРАЗИЛІЯ, ФЕДЕРАТИВНА РЕСПУБЛІКА БРАЗИЛІЯ (Brasil) – держава в Південній Америці. Площа 8,5 млн км². Населення 189,3 млн осіб (2007). Столиця – м.Бразилія. Територія Б. поділяється на 25 штатів, федеральний (столичний) округ і 3 федеральні території. Державна мова – португальська. Б. – президентська республіка. За формою державного устрою – федерація. Глава держави й уряду – президент. Законодавчий орган – двопалатний Національний конгрес у складі палати депутатів і федерального сенату.

У доколумбову епоху Б. населяли індіанські племена. 1500 узбережжя Б. відкрив португальський мореплавець П.Кабрал. Від того часу Б. була колонією Португалії. Від 30-х рр. 16 ст. для роботи на плантаціях почали завозити негрів (рабів) із Африки. 1808, під час наполеонівських війн, король Португалії Жуан VI опинився в Б., де перебував з двором до 1821. Від 1815 Б. отримала статус королівства як складова частина “Об’єднаного королівства Португалії, Бразилії і Алгарві”, формально припинила бути колонією. 1822 син Жуана VI Педру I (з 1821 – регент) проголосив Б. незалежною державою. 1825 Португалія визнала незалежність Б. 1825-28 Б. вела війну за спірні території з Аргентиною. 1888 у Б. скасовано рабство, 1889 проголошено створення федеративної республіки. У Другій світовій війні Б. брала участь на боці антигітлерівської коаліції. Внутрішньополітична нестабільність, зумовлена економічними негараздами, привела 1964 до влади військову хунту. Від 1979 почався процес поступової демократизації. Б. – член ООН від 1945, член північно-американської зони вільної торгівлі МЕРКОСУР.

Дипломатичні відносини між Б. і Україною встановлені 10 січня 1992. Від 2-ї половини 1990-х рр. досить інтенсивно розвивається українсько-бразильське співробітництво в усіх галузях, зокрема в космічній.

Літ.: Орлов А.Г. Политические системы стран Латинской Америки. – М., 1982; История Латинской Америки. 1918–1945. – М., 1999.

А.Ю.Мартинов.

БРАЦЛАВСЬКА ПРИКОРДОННА КОМІСІЯ – інституція, через яку 2-а Малоросійська колегія здійснювала контакти з Брацлавським воєводством Речі Посполитої. Перебувала в подвійному підпорядкуванні. В організаційних, фінансових та питаннях комплектування штату підлягала 2-й Малоросійській колегії. Стосовно змісту контактів з польською стороною зобов'язана була регулярно звітувати Колегії закордонних справ Російської імперії. Працювала періодично, збираючись протягом року на дві каденції (сесії) – січневу (з 4 січня) та липневу (з 1 липня). До постійного штату входили секретар, регістратор, 4 канцеляристи, перекладач. На час сесій 2-а Малоросійська колегія додатково відряджала до комісії чотирьох військових товаришів, чотирьох значкових товаришів, двох полкових канцеляристів, двох возних для розгляду позовів з обох сторін з позивачами й відповідачами, а також загін козаків для “посилок” і вартування. Очолював Б.п.к. полковий комісар. З 1765 його призначала 2-а Малоросійська колегія за пропозицією П.Румянцева. На час сесій колегія призначала ще одного тимчасового комісара. До кола питань, які вирішувалися Б.п.к., належали: спільний з польською стороною розгляд справ з приводу найздів польських чи російських підданих на закордонні маетки, справи про вбивства, виготовлення і розповсюдження фальшивих грошей, порушення торговельних домовленостей. 1765 через Б.п.к. вирішувалися питання демаркації відповідної ділянки кордону між Росією та Польщею. Постійним і найоб'ємнішим напрямом роботи було повернення втікачів з усіх лівобережних полків на Правобережну Україну і навпаки. 1780 Б.п.к. – основний канал спілкування між Лівобережною Україною та Польщею. Скасована під час 2-го поділу Польщі 1793.

О.К.Струкевич.

БРЕСТСЬКИЙ МИРНИЙ ДОГОВІР УНР 1918 укладений між делегацією Центральної Ради у складі В. Голубовича (голова), М. Левицького, М. Любинського, О. Севрюка, М. Полоза та ін., що представляли Українську Народну Республіку та країнами Четверного союзу (Німеччиною, Австро-Угорщиною, Болгарією і Туреччиною) у Бресті (Брест-Литовську) 27 січня (9 лютого) 1918. Це були перша офіційна дипломатична місія нової України й перший міжнародно-правовий акт, який засвідчував факт визнання УНР суб'єктом міжнародного права. Складався з 10 статей. Засвідчував завершення стану війни між договірними сторонами. Кордони між УНР та Австро-Угорщиною визначалися за довоєнними російськими кордонами. Делегації УНР і Австро-Угорщини підписали таємний

додаток про поділ Галичини та об'єднання українських частин Галичини й Буковини в єдиний коронний край до 20 липня 1918. У межах передбачуваної Польщі кордони повинна була остаточно визнати спільна комісія на підставі «етнографічних відносин і за узгодженням бажань населення». Сторони відмовлялися від взаємних претензій на відшкодування збитків, спричинених війною, обмінювалися військовополоненими. 18 лютого 1918 політична угода доповнилася військовою конвенцією, що підвела правову базу для вступу німецької армії на територію України. Країни Четверного союзу обіцяли Україні збройну допомогу проти більшовиків та позику в 1 млрд. крб. в обмін на постачання до 1 липня 1918 1 млн. т зерна та інших сільськогосподарських продуктів. 18 лютого 23 німецькі дивізії почали наступ на Україну. 2 березня вони разом із військами Центральної Ради вступили в Київ. Водночас місто залишили всі представники країн Антанти й США. До кінця лютого німецькі та австро-угорські війська захопили майже всю Україну. 17 березня 1918 Мала Рада ратифікувала Б.м.д. Наприкінці квітня німці роззброїли війська Центральної Ради в Києві, визнавши єдиною владою в Україні режим гетьмана П. Скоропадського. 1918 чисельність німецьких військ на території України сягнула 1 млн., австро-угорських – 300 тис. вояків.

10 вересня 1918 німецькі окупаційні власті на додаток до Брестського договору з Центральною Радою підписали нову економічну угоду з гетьманом Скоропадським. В обмін на збройну підтримку режиму Скоропадського німці й австрійці одержали право вивезти з України 1,2 млн. т хліба, 11 млн. пудів живої ваги великої рогатої худоби, 2 млн. пудів м'ясних консервів, 300 тис. голів овець, 460 тис. пудів сала, масла й сиру, 37,5 млн. пудів залізної, 3 млн. пудів марганцевої руди, необмежену кількість овочів, картоплі, меду тощо. Умови угоди були вкрай кабальними, що зводилися до відвертого пограбування українських земель. Б.м.д. був анульований в листопаді 1918 р. в результаті капітуляції Німеччини в Першій світовій війні.

Питанням щодо доцільності Б.м.д. залишається досить дискусійним. З одного боку, він оцінюється як велике дипломатичне досягнення Центральної Ради, з іншого – як важливий чинник, що посилив антиукраїнські настрої в державах Антанти й США, а отже, завдав непоправного удару українській справі на міжнародній арені.

Літ.: Берестейській мир. Спомини і матеріали. – Львів, 1928; Українська Центральна Рада. Док. і матеріали у двох томах. – К., 1997, т.2; Берестейський мир з нагоди 10-х роковин. 9/ II 1918 – 9/ 1928 р.: Спомини та матеріали; Дорошенко Д. Історія України 1917 – 1923 рр. – Т. 1: доба Центральної Ради. – Нью-Йорк, 1954; Нариси з історії дипломатії України. – К., 2001; Кудлай О.Б. Створення та діяльність народного міністерства міжнародних справ Української Народної Республіки (червень 1917 – квітень 1918 р.). – К., 2008.

БРОДИ – місто Львівської обл. України. Населення – понад 23 тис. осіб (2001). Б. відомі від часів Київської Русі. У різні історичні періоди перебували у складі Галицько-Волинського князівства, Польщі, Литви, Австрії (Австро-Угорщини), Західно-Української Народної Республіки, Української РСР. 1241 зруйновані внаслідок монгольської навали хана Батия. Від середини 15 ст. до другої половини 18 ст. Б. – власність польських магнатів. У 17 ст. під керівництвом французького інженера Г.Боплана та італійського архітектора А.Дель Аква у місті зведено замок з навколишніми фортифікаційними спорудами. 1648 на початку національно-визвольної війни в Україні Б захопив і утримував за підтримки жителів впродовж восьми тижнів 20-тисячний козацький загін. 1944 під Б. відбулася битва між радянською армією і гітлерівським вермахтом, внаслідок якої зазнали розгрому 8 німецьких дивізій, в т.ч. дивізія СС “Галичина”.

Від раннього середньовіччя Б. посідають ключове становище у транзитній торгівлі, яка йшла з Польщі, Пруссії, Литви до Києва, Молдавії й турецьких володінь у Причорномор’ї. Головну частину населення Б. склали купці і ремісники. 1584 у місті запроваджено магдебурзьке право й проведення тричі на рік ярмарків, учасниками яких стають польські купці, а також комерсанти з Лейпціга, Данціга, Молдавії, Росії, Італії, Персії, Туреччини. Найпоширенішими товарами ярмарків були вовна, збіжжя, шкіри, риба, льон, шовкові тканини, східні прянощі. У 18 ст. у Б. розгортається торгівля кінями, табуни яких приганяли з Правобережної України, Молдавії, Криму, Туреччини і відправляли до польських маєтків, Пруссії та Швеції.

Після розподілу Польщі і приєднання Галичини до Австрії Б. опинилися на прикордонні з Російською імперією і 1779 дістали право вільного міста (до 1880), яке дозволяло безмитну торгівлю із зарубіжними країнами. Різке збільшення товарних потоків позначилося на зростанні чисельності міського населення – від 10885 жителів (1778) до 19471 (1820). Кількість купців перевищила понад 500 осіб, а в роботах, пов’язаних з торгівлею, брали участь понад 12 тис. вантажників, візників тощо. У місті діяли понад 200 товарних складів, близько 30 комісійних та експедиційних контор. Броди перетворилися на основний пункт, через який проходила австрійська торгівля з Росією. Номенклатуру російських товарів представляли продукти землеробства і тваринництва, вироблені на українських землях; із Заходу йшли здебільшого промислові товари: металовироби з Штірії, чеське скло, готовий одяг і цукор з Німеччини і Англії, вина з Франції. 1839 загальна вартість бродівського транзиту дорівнювала 5 млн. руб. З метою сприяння комерційним обладкам у Б. 1827 відкрили російське генеральне консульство (функціонувало до 1895). Подальшому розвитку міжнародних зв’язків міста сприяло спорудження 1869 залізниці Львів – Б., яка невдовзі з’єдналася через Радзивилів на російському кордоні із залізничною мережею Наддніпрянської України.

Від 17 ст. активну участь в освоєнні ринків інших країн беруть ремісники міста, об’єднані у цехи. Зокрема, в Молдавії великим попитом користуються вироби бродівських шапкарів. У 18 ст. продукція бродівських ремесел відправляється в Саксонію і Пруссію на ярмарки Лейпціга і Бреслау

(нині Вроцлав). Розбудова у 19 – на початку 20 ст. фабрично-заводського виробництва у Б. значною мірою базується на привозній сировині. 1910 шість парових млинів міста переробляли зерно, придбане в українських губерніях Росії. За такою ж схемою виготовлялися напівфабрикати з кінського волосся і щетини, які потім відправлялися для виготовлення кінцевого продукту до Швейцарії, Франції, Італії, Англії й за океан.

За радянської доби зміна формату торговельно-економічних відносин Б. обернулася втратою традиційних зарубіжних партнерів. Після завершення Другої світової війни місто поповнилося новими осередками легкої і харчової промисловості. 1961 у Б. стала до ладу потужна насосно-перегінна станція міжнародного нафтопроводу “Дружба”, яким транспортується пальне до країн Центральної Європи. Прокладений у 1990-х рр. нафтопровід Одеса–Б. за схваленим 2007 планом добудови має з’єднатися з Гданськом (Польща).

Літ.: Barącz S. Wolne miasto handlowe Brody. – Lwów, 1865; Історія міст і сіл УРСР. Львівська область. – К., 1968; Броди: Зб. ст. і нарисів. – Дрогобич – Львів, 2003.

М.М.Варварцев.

БУДДИЗМ – 1) релігійно-філософська система (комплекс ідей та спосіб життя), що виникла в стародавній Індії (6-5 ст. до н.е.); 2) одна з трьох світових релігій, що розвинулась на ґрунті цієї релігійно-філософської системи. Назва походить від прозвиська царевича Сіддхартхи Гаутами (623–544 до н.е.) – Будда, що означає “пробуджений”. Основи буддизму складають 4 істини, відкриті Буддою (викладені в його проповіді “Про чотири благородні істини”): 1) існує страждання; 2) існують причини страждання – це наші бажання; 3) існує можливість припинити страждання – це повне викорінення бажань; 4) існує шлях до припинення страждань – це шлях моральної досконалості. Основні напрями буддизму: хінаяна (мала колісниця) – сповідує ідеал індивідуального порятунку і відсторонення від світського життя; махаяна (велика колісниця) – сповідує ідеал загального порятунку всіх живих істот, заохочує до буддизму широкі суспільні верстви. Основне канонічне джерело буддизму – збірка текстів, складених у 1 ст. до н.е. на острові Цейлон, – Типітака (означає “Три кошики”).

Буддизм поширений у східних країнах: Бірма, Бутан, В’єтнам, Камбоджа, Китай, Лаос, Монголія, Непал, Південна Корея, Таїланд, Шрі-Ланка, Японія. Серед послідовників буддизму в Індії – гімалайські народи Ладаку та Сіккуму, тибетські біженці, в Російській Федерації – буряти, калмики, тувинці. У багатьох країнах склалися особливі варіанти цієї релігії, власні обряди, унікальні зібрання канонічної літератури, специфічні напрями в мистецтві. Наприкінці 19 – початку 20 ст. буддизм проник до Європи й Америки. Нині загальна кількість його послідовників складає 6 % населення Землі.

В Україні буддизм почав поширюватися наприкінці 1980-х, а його перші громади були зареєстровані 1991. Протягом 1990-х рр. був представлений тут, переважно, традиціями та школами корейського, тибетського, японського буддизму. Нині в Україні функціонують офіційно зареєстровані осередки таких буддистських напрямів: корейського ордену Чогьо, тибетської школи Карма Каг'ю, тибетського ордену Лунг-Жонг-па (традиція н'інгма), японського ордену Ніппондзан Мьоходзі. Є й послідовники школи тхеравада (традиція хінаяни). Центром буддизму в Україні є м.Донецьк, в якому існують буддистські монастирі, виходить періодичний альманах "Шляхи Будди", що намагається відобразити різні буддистські напрями. Центри тибетської школи Карма Каг'ю, об'єднані в Українській Асоціації буддистів школи Карма Каг'ю (штаб-квартира – в Ужгороді), створеної 1996. Асоціація має власне періодичне видання "Буддизм сьогодні".

Літ.: Conze E. *Buddhism: Its Essence and Development*. – London, 1963; Guenther H.V. *Buddhist philosophy in Theory and Practice*. – Baltimore, 1972; Bechert H., Gombrich R. *The World of Buddhism: Buddhist Monks and Nuns in Society and Culture*. – London, 1984; Буддийский взгляд на мир. – СПб., 1994; Лысенко В.Г. и др. *Ранняя буддийская философия. Философия джайнизма*. – М., 1994; Введение в буддизм. – СПб., 1999.

І.В.Отрошенко.

“БУДИТЕЛІ” (від чеського слова “buditel” – той, хто пробуджує) – назва визначних громадських та політичних діячів періоду національно-культурного відродження слов'янських народів Австрійської імперії кінця 18 – 1-ї половини 19 ст., котрі боролися проти освіченого абсолютизму Габсбургів і національного гніту, за пробудження національної свідомості, збереження і розвиток рідної мови, літератури й культури, народних традицій, відстоювали ідеї слов'янської єдності й солідарності споріднених народів у цій боротьбі. Початок “будительському” періодові в історії слов'ян поклали діячі чеського національного руху, відомого як “чеське відродження”, які боролися за відродження чеської мови, літератури, науки й культури, що перебували в занепаді внаслідок політики національного гніту і поніччення, яку проводили Габсбурги. Діяльність чеських “Б.”, найвідомішими серед яких були Я.Коллар, Ф.Палацький, П.Шафарик, В.Ганка, Й.-К.Тил та ін., сприяла пробудженню національної свідомості чеського народу, пошвавленню процесу культурного самовизначення інших слов'янських народів, розвитку міжслов'янських культурних взаємин, у т.ч. з діячами культури Росії та України (“Послання славному Шафаріку” Т.Шевченка). Хвиля національно-культурного відродження охопила й Закарпатську Україну, де в середині і 2-й половині 19 ст. з'явилася ціла плеяда талановитих літературно-громадських діячів (переважно представників греко-католицького духовенства) – І.Базилевич, О.Духнович, М.Лучкай,

А.Крालицький, О.Павлович, І.Сільвай, А.Добрянський та ін., які ставили за мету збуджувати в масах “руську”, “карпаторусинську” (українську) національну свідомість шляхом упровадження рідної мови в усі ланки навчання, пресу, літературу, дослідження та популяризації місцевої історії як невід’ємної частини історії всієї Русі-України. “Б.” Закарпаття боролися проти колонізаторського режиму австро-угорських властей і політики мадяризації, за якнайширшу участь корінного населення краю в усіх сферах місцевого громадського та суспільно-політичного життя, здійснювали велику культурно-освітню роботу – видавали книжки, газети, альманахи, складали підручники для народних шкіл, сприяли розширенню зв’язків краю з Галичиною та іншими українськими землями, діячами науки й культури Росії, інших слов’янських народів. У той же час значна частина “Б.” Закарпаття перебувала під впливом галицьких москвофілів, протиставляла угорській експансії російську мову й культуру, писала “язичієм”. Це призвело до формування в закарпатському суспільстві протилежних культурно-національних орієнтацій, наслідки яких відчутні й сьогодні.

Літ.: Бирчак В. Літературні стремління Підкарпатської Русі. – Ужгород, 1937; Шлепецький А. Закарпатські “будителі” та наша сучасність. – Пряшів, 1957; Бача Ю. Літературний рух на Закарпатті середини ХІХ століття. – Пряшів, 1961; Поети Закарпаття: Антологія закарпатоукраїнської поезії (ХVІ ст. – 1945 р.). – Пряшів, 1965; Микитась В. Галузка могутнього дерева. – Ужгород, 1971; Мишанич О. Від підкарпатських русинів до закарпатських українців. – Ужгород, 1991; Нариси історії Закарпаття. – Ужгород, 1993, т.1.; Данилюк Д. Історія Закарпаття в біографіях і портретах (з давніх часів до початку ХХ ст.). – Ужгород, 1997.

С.В.Віднянський.

БУЖИНСЬКА БИТВА 1662 – битва між козаками на чолі з гетьманом Ю.Хмельницьким та російськими військами, що відбулася 22-23 (12–13) серпня 1662 поблизу містечка Бужин (нині у складі с.Тіньки Чигиринського району Черкаської області) під час національної революції. Після того, як в Україні розгорілася війна між різними козацько-старшинськими угрупованнями, наказний гетьман Я.Сомко запросив на допомогу для боротьби з Ю.Хмельницьким 15-тисячне російське військо на чолі з кн. Г.Ромодановським. 2 квітня (22 березня) 1662 опозиційні до Ю.Хмельницького полки Я.Сомка та В.Золотаренка разом із росіянами завдали поразки війську гетьмана під містечком Жовнин (тепер с.Жовнине Чорнобаївського району Черкаської області), а 5 серпня (26 липня) того ж року – під м.Переяслав (тепер м.Переяслав-Хмельницький). Щоб закріпити успіх, Ромодановський на початку серпня вислав на Правобережжю Україну частини під проводом М.Приклонського, які захопили й спалили Костянтинівку, Балаклію (нині села Смілянського району), Смілу й Орловець (нині село Городищенського району Черкаської об-

ласті), а потім почали рухатися в напрямку Бужина. Тут 22 (12) серпня на них напали козаки Подільського полку і Брацлавського полку на чолі з Ю.Хмельницьким. Відступаючи до переправи через Дніпро, російські війська були вщент розбиті козаками, яким на допомогу прибули татарські загони Селіма та Мегмета Гіреїв. Від смерті й полону врятувалася лише незначна частина з майже 8-тисячного російського війська. Однак ця перемога не дала змоги Ю.Хмельницькому оволодіти складною військово-політичною ситуацією в Україні, а тому на початку 1663 він відмовився від гетьманства.

Літ.: Величко С. Літопис. – К., 1991, т.2.; Смолій В.А., Степанков В.С. Українська національна революція XVII ст. (1648–1676 рр.). – К., 1999.

Т.В.Чухліб.

БУСКЕВИЧА ДИПЛОМАТИЧНА МІСІЯ ДО ТУРЕЧЧИНИ 1668.

Після Андрусівського договору (перемир'я) 1667 гетьман П.Дорошенко і більшість правобережного козацтва переконалися у марності сподівань на рівноправні міждержавні відносини з Річчю Посполитою та Російською державою. Цим були викликані пошуки нового союзника в особі Туреччини. У серпні П.Дорошенко направив до султана Мегмеда IV посольство на чолі з Л. Бускевичем (генеральний писар 1667-68, подільський полковник 1671) та Г.Білогрудом (уманський полковник 1666-67, 1671-72), яке прибуло до Стамбула наприкінці листопада. Посли представили турецькій стороні проект договору з 17 статей. На цій підставі мав бути укладений військово-політичний союз Гетьманщини та Османської імперії. За договором, султан мав стати формальним зверхником Гетьманщини, але не повинен був втручатися у внутрішні справи України, будувати там мечетей тощо. Влада гетьмана ставала позитивною. Передбачалося, що київський митрополит буде рукопокладатися константинопольським патріархом.

В цілому статті договору було прийнято, і в лютому 1669 Бускевич разом із турецькими послами (візир Мухамед і Делавер-паша) прибули до Чигирини (Г.Білогруда затримали в Стамбулі). На корсунській раді (середина березня 1669) більшість козаків підтримали перехід під турецький протекторат, але не присягали Мегмеду IV. Після ради для уточнення умов договору 1669 в Стамбул відбула дипломатична місія Михайла Радкевича-Портянки. Союз з Османською імперією було укладено, однак послаблення Гетьманщини призвело до грубого порушення султаном попередніх домовленостей.

Літ.: Дорошенко Д. Гетьман Петро Дорошенко. – Нью-Йорк, 1985.

Ю.А.Мицик.

БУХАРЕСТСЬКИЙ МИРНИЙ ДОГОВІР 1918. Завершив війну між Румунією та Четверним союзом (Німеччиною, Австро-Угорщиною, Туреччиною й Болгарією), остаточно ліквідувавши Східний фронт Першої світової війни. Розроблення умов Б.м.д. затяглося на півроку (перемир'я на фронті від верхів'я Дністра до гирла Дунаю датовано 9 грудня 1917). Остаточний текст договору укладений вже після підписання 5 березня в м. Ясси (Румунія) Авереску і 9 березня в Одесі Х.Раковським протоколів про ліквідацію воєнного конфлікту між Румунією та РСФРР і угоди про виведення румунських військ з Бессарабії у двомісячний термін. Однак прелімінарний мирний договір Румунії з Четверним союзом був підписаний ще 5 березня 1918 у Буфті (під Бухарестом). Він виявив наміри Четверного союзу спрямувати експансію Румунії на схід, віддаючи їй Бессарабію. Відповідно Румунія сприяла німецько-австрійським військам, що перекидалися через Бессарабію на південь України. Прагнучи “належних гарантій одержання Бессарабії”, румунський уряд навіть “висловлював бажання... направити Дунайську флотилію до Севастополя та гирл річок України, щоб там вони діяли разом із збройними силами” Четверного союзу. У відповідь ст.4 Б.м.д., вимагаючи суттєвого скорочення армії Румунії, зберігала її окупаційні війська в Бессарабії “за штатами воєнного часу, доки внаслідок воєнних операцій, що проводяться союзними військами в Україні, кордонам Румунії більше не загрожуватиме небезпека”.

Віддаючи Бессарабію Румунії, Німеччина й Австро-Угорщина нав'язали їй надзвичайно тяжкі умови. Територіальні статті Б.м.д. позбавляли Румунію виходу до Чорного моря: Південна Добруджа поверталася Болгарії, над Північною – встановлювався кондомініум Четверного союзу. Серйозно послаблювалися позиції Румунії на Дунаї: важливі прирічні ділянки передавалися Австро-Угорщині та Болгарії, в нижній течії найбільшої міжнародної ріки Європи мала порядкувати створювана Б.м.д. “Комісія гирла Дунаю”. Зміни кордону на північному заході позбавляли Румунію стратегічно важливих вершин і перевалів Карпат, а також багатих на корисні копалини територій Валахії й Молдови. Б.м.д. і його складова частина – три німецько-румунські економічні угоди: загальна, нафтова й з питань сільського господарства – педантично перераховували шляхи експлуатації та перетворення її разом з Бессарабією на продовольчо-сировинний додаток Німеччини. Румунія мала виплатити величезні суми фактичної контрибуції, повернути права німцям, що перед війною перебували на державній службі, компенсувати втрати концесіонерам, яких вони зазнавали в нафтовому бізнесі, гірничій промисловості, судноплавстві тощо. Грабіжницький зміст Б.м.д. ставив його в один ряд з договорами, укладеними в Брест-Литовському (нині м. Брест, Білорусь) у лютому–березні 1918 та похідними від них економічними угодами.

Літ.: Советские Россия–Украина и Румыния: Сборник дипломатических документов и исторических материалов. – Х., 1921; Нотов Ф.И. Бухарестский мир 1918 г. – М., 1959; Бессарабия на перекрестке европейской дипломатии: Документы и материалы. – М., 1996.

Р.Г.Симоненко.

БУЧАЦЬКИЙ МИРНИЙ ДОГОВІР 1672 – договір, підписаний 28(18) жовтня 1672 між Османською імперією і Річчю Посполитою у м.Бучач після зайняття турецькими військами Поділля. У ході переговорів на боці турецької сторони намагалися взяти участь представники гетьмана П.Дорошенка. Стосовно українських земель Брацлавщини та Правобережної Київщини (де існував козацький устрій), польська сторона вперше на міжнародно-правовому рівні вжила термін “Українська держава”. Територія Західного Поділля переходила до Туреччини у складі Кам'янецького ейялету (1672–99). Під владою Дорошенка перебували Правобережна Київщина та Східне Поділля (Брацлавщина). Решта українських земель залишалася за Польщею. Представники України під час польсько-турецької комісії вимагали включити до Б.м.д. пункт щодо встановлення західного кордону Війська Запорозького, який мав проходити по річках Горинь (притока Прип'яті, басейн Дніпра) і Лабунь. За Б.м.д., усі попередні договори між двома країнами залишалися в силі. Польща мала сплатити 80 тис. талерів контрибуції, а також щорічно давати турецькому султану 22 тис. злотих данини. Внаслідок поразки Речі Посполитої у війні з Османською імперією і укладення Б.м.д. ставало неможливим воз'єднання Правобережної України і Західної України, що перекреслювало політичні плани П.Дорошенка домогтися створення незалежної соборної держави. У квітні 1673 польський сейм відмовився ратифікувати Б.м.д.

Літ.: Дорошенко Д. Петро Дорошенко. Огляд життя і діяльності. – Нью-Йорк, 1985; Topolski J. Polska w czasach nowożytnych (1501– 1795). – Poznań, 1994; Смолій В., Степанков В. Українська національна революція XVII ст. (1648-1676 рр.). – К., 1999.

Т.В.Чухліб.

В

ВАРШАВСЬКИЙ ДОГОВІР 1920 – таємна політична та військова конвенція між УНР та 2-ою Річчюполосполитою задля спільних дій в боротьбі проти більшовиків, укладена у два етапи. 22 квітня міністри закордонних справ А. Лівіцький та Я. Домбровський підписали спільну політичну угоду, що складалася з 9 пунктів. Згідно з нею Річчюполсполита визнавала незалежність УНР і Директорію «з головним отаманом С. Петлюрою на чолі як верховну владу УНР». Кордон між державами встановлювався вздовж р. Збруч через Волинь до р. Прип'ять. Відповідно до Річчюполсполитої відходили Східна Галичина, Холмщина, Підляшшя, частково Полісся й сім повітів Волині – територія з населенням майже 10 млн. чоловік, переважно українців. Директорія дала згоду відновити права польських поміщиків на землі в межах УНР. Обидві сторони зобов'язувалися не укладати жодних міжнародних угод, які б зашкодили інтересам як УНР, так і Річчюполсполитої. Взаємно забезпечувалися культурно-національні права меншин. Передбачалося укладення торговельно-економічної угоди, суперечливе аграрне питання мало бути вирішено після скликання в Україні парламенту. 24 квітня політична угода була доповнена військовою конвенцією, що складалася з 17 статей. Згідно з нею Річчюполсполита зобов'язувалася надати Директорії військову допомогу, а саме – озброїти й спорядити три дивізії УНР. За взаємною домовленістю мав розпочатися спільний наступ під загальним польським командуванням. Для цього до штабу армії УНР призначалися польські офіцери. Конвенція також встановлювала низку не вигідних для України умов: контроль польських військових над українськими залізницями протягом воєнної кампанії, участь польських офіцерів в організації й становленні українських владних структур, уряд С. Петлюри мав забезпечувати польські війська в Україні продуктами харчування та гужовим транспортом. У разі невиконання цієї умови польська армія могла провадити реквізиції у цивільного населення. Обидві конвенції були таємні, тому не друкувалися і не ратифікувалися.

В.д., відомий як «договір Пілсудського – Петлюри», спирався на особисті відносини та домовленості двох лідерів, не відображав загальних настроїв їхніх народів, тому викликав жорстку критику як українських, так і польських політичних партій. Керівники ЗУНР, а також більшість українських політичних діячів (М. Грушевський, В. Винниченко, С. Шелухін, І. Мазепа) вважали варшавські домовленості зрадою інтересів соборної України, нехтуванням національних інтересів українського народу та прогнозували залежність слабкого партнера в особі УНР від Варшави. Польські політики відчували недовіру до українців, вважаючи їх союзниками Німеччини, а проукраїнську політику «начальника» відродженої Польської держави Ю. Пілсудського визначали як таку, що зашкодить нормалізації відносин із радянською Росією.

У сучасній українській історіографії існують суттєві розбіжності щодо оцінки В.д. Більшість дослідників проблеми визначають безвихідне становище уряду УНР при укладенні угоди з Річчюпосполитою і цим пояснюють ту непомірно дорогу ціну, яку заплатив Петлюра за допомогу з боку Пiлсудського у боротьбі проти більшовиків. Група інших дослідників стверджує, що спільний похід українських та польських військ у квітні 1920 р. на Київ мав всі ознаки інтервенції і водночас вніс певні антагонізми в українсько-польські відносини. Разом із тим, серед істориків поширена думка про В.д. як об'єктивну необхідність задля отримання військової й політичної підтримки з боку Речіпосполитої проти більшовицьких сил в збройній боротьбі українського народу за власну державність.

Літ.: Шелухін С. Варшавський договір між поляками й С. Петлюрою 21 квітня 1920 року. – Прага, 1926; Документи и материалы по истории советско-польских отношений. – М., 1964, т. 2.; Віднянський С.В. Українське питання в міжвоєнній Польщі: основні проблеми й напрями наукових досліджень у сучасній вітчизняній історичній науці // Український історичний журнал, 2003, № 2.

О.С. Черевко.

ВАРЯГИ (від давньоскандинавського var – обітниця, клятва) – найменування скандинавських воїнів, що, очевидно, виникло на руському ґрунті в середовищі скандинавів-найманців наприкінці 9 – початку 10 ст. і первісно позначало скандинавських воїнів, прийнятих на певних умовах (за угодою) до війська руських князів. Перша згадка про найм В. міститься в “Повісті временних літ” під 941 в оповіді про підготовку великого князя київського Ігоря Старого до походу на Візантію. В ісландському “Пасмі (Сазі) про Еймунда” докладно описується процедура укладення та умови угоди найму В. до руського війська за Ярослава Мудрого.

У “Повісті временних літ” слово В. вживається на позначення скандинавів взагалі, незалежно від їх місцез перебування і характеру діяльності. Крім як в етнографічному вступі, укладач “Повісті...” жодного разу не вживає конкретних скандинавських етнонімів. Літописець розрізняє варягів і русів: і Рюрик, і перші руські князі Олег та Ігор, і княгиня Ольга (судячи з імен, скандинави за походженням) називаються ним не “варязькими”, а “руськими” князями; В. і руси представлені як різні частини війська Ігоря. Поступово розрізнення В. і русів переходить у їхнє протиставлення, а образ В. набуває рис небезпечного чужоземця, наприклад у розповіді про захоплення Володимиром Святославичем Києва 978. Зміна ставлення до В. простежується в описі новгородських подій 1015-16, коли князь Ярослав Мудрий визнає “своїми” новгородців, а “чужими” – В., і у знаменитому вислові князя Мстислава Володимировича після Лиственської битви 1024, який також називає В. “чужими”. Використання слова “В.” у “Повісті...”

припиняється з середини 11 ст.; пізніше воно трапляється 2-3 рази у Лаврентіївському літописі і Київському літописі, а у Новгородському першому літописі є лише назви скандинавських народів (донь, гьте, урмане, свеи), що, напевно, відображає зміни в характері відносин Русі із скандинавськими країнами.

Наприкінці 10 – початку 11 ст., у зв'язку з формуванням у Візантії імператорської гвардії із скандинавських найманців, найменування В. проникає до Візантії у формі βαράγγοι (вперше згадане 1034); раніше, від 911, військові контингенти, що прибували з півночі та сходу Європи і брали участь у воєнних діях Візантії, мали назву “роси”. Візантійські автори розрізняють “палацових” (тобто імператорську гвардію в Константинополі) і “зовнішніх” (у складі польової армії) “барангів”. Напевне, разом з воїнами-В., що вертались на батьківщину, найменування βαράγγοι потрапило до Скандинавії, де набуло форми vaeringi, але виключно для позначення скандинавів, що побували у Візантії.

Літ.: Jacobsson G. La forme originelle du nom des varégues //Scando-Slavica, 1954, t.1; Schramm G. Die Waräger... //Die Welt der Slaven, 1983, Bd. 28; Мельникова Е.А., Петрухин В.Я. Скандинавы на Руси и в Византии в X–XI вв.: К истории названия “варяг” //Славяноведение, 1994, № 2; Rub H. Waräger //Lexikon des Mittelalters, 1997, Bd. 8.

О.О.Мельникова.

ВАТИКАН (офіц. назва – **Lo Stato della Città del Vaticano**) – держава-місто, резиденція Папи (“апостольська столиця”) та римської курії. Розташований на однойменному пагорбі Риму. Площа 0,44 км², поза межами якої ще розміщено низку установ В. Населення 821 особа (2007). Історія В. як центру католицької церкви сягає раннього середньовіччя – з постановом 756 на території Середньої Італії теократичної держави – Папської (Церковної) області. Теперішній статус В. визначено Латеранськими угодами 1929 з урядом Італії, згідно з якими відновлено світську владу пап, втрачену ними внаслідок утворення об'єднаного Італійського королівства в 1870. У В. працюють найвищі органи католицької церкви. Глава В. – Папа – обирається довічно таємним голосуванням колегиї кардиналів. Йому належить законодавча та виконавча влада. У своїй політичній і духовній діяльності В. спирається на розгалужений апарат католицької церкви у світі і пов'язані з нею релігійні та світські організації, профспілки, жіночі, молодіжні, інші католицькі об'єднання, мережу власних засобів інформації та освітніх й наукових закладів. Економічну основу В. складають доходи від капіталовкладень й пожертв. На основі конкордатів (угод) він підтримує дипломатичні відносини з багатьма державами.

Під час християнізації Русі апостольська столиця започаткувала дружні відносини з Києвом. Перші безпосередні дипломатичні зв'язки між ними

здійснювали посольства Папи Іоанна XV в 988 і 991 та Сильвестра II в 1000 до великого князя київського Володимира Святославича та посольства останнього до Риму 991 і 1001. Через кілька років Володимир приймав папського місіонера до печенігів Бруно Кверфуртського. 1075 Папа Григорій VII виданням булл підтримав великого князя Ізяслава Ярославича, який через прибулого до Риму свого сина Ярополка просив допомоги в боротьбі за престол у Києві. Зближенню папства з українськими землями сприяло направлене в Монголію за дорученням Папи Іннокентія IV посольство П'єтро Карпіні 1245-1247, яке відвідало Київ, Канів, Переяслав, Галицько-Волинське князівство і вело переговори з тамтешніми володарями. 1253, в надії здобути підмогу серед західних християнських держав для відсічі татаро-монгольській навалі, князь Данило Галицький коронувався на короля папським легатом Опізо. В середині 15 ст. в тісних стосунках з В. перебував київський митрополит Ісидор, який кілька років мешкав у Римі і отримав сан кардинала. Наприкінці 70-х – початку 80-х 16 ст., у зв'язку з планами об'єднання католицької і православної церков, папський нунцій А.Болоньєтто вів переговори з українським магнатом В.-К.Острозьким. 1595, готуючи церковну унію, римська курія організувала і фінансувала подорож до Риму українських єпископів І.Потія і К.Терлецького, які підписали трактат з Папою Климентом VIII. Після проголошення Берестейської унії 1596 відбуваються регулярні поїздки київсько-галицьких церковних діячів до Риму (П.Рутський, Р.Корсак, Я.Суша та ін.). 1626 постійну репрезентацію при В. дістають прокуратори київських митрополитів та ордену василіанів. Від 1682 новопостала греко-католицька церква переходить у відання Конгрегації пропаганди віри, з 1917 – Конгрегації східних церков.

У 16-17 ст. В. намагався включити українське козацтво до антитурецької коаліції європейських держав. 1594 з інструкціями Папи Климента VIII до козацьких ватажків приїздив легат О.Комулович, щоб схилити Б.Хмельницького на бік антиосманських планів. З цією ж метою В. використовував також посередництво дипломатичних місій інших держав у Чигирині – Венеціанської республіки (1650), Священної Римської імперії (1657). Стримуючим фактором у розвитку ватикано-українських взаємин виступала політика Речі Посполитої, пов'язана з примусовим насадженням католицизму й унії на українських землях й спротивом польському панлатинізму з боку православного населення. В 19-20 ст. В. вживав політико-дипломатичних й ідеологічних заходів захисту уніатства від владних утисків Російської імперії, Польщі, СРСР. 1855 конкордатом з Австрією В. забезпечив масове заснування українських шкіл під наглядом греко-католицької консисторії. Конкордатом з Польщею 1925 було врегульоване правне становище греко-католицької церкви в країні. В установах В. здійснюється підготовка греко-католицького духовенства. З 1845 українці навчаються в греко-руській колегії, з 1897 – у заснованій Папою Левом XIII українській колегії тощо.

Перше постійне дипломатичне представництво В. в Україні – генеральне консульство Папської області в Одесі – було відкрито в 1-й пол. 19 ст.

(функціонувало до 1870). По закінченні Першої світової війни дипломатія В. опікувалася проблемами української державності. 1919-20 налагоджуються офіційні дипломатичні відносини з УНР: при В. працює надзвичайна місія Директорії на чолі з М.Тишкевичем (згодом Ф.Бонном). 1920 Папа Бенедикт XV передав 100 тис. лір у фонд допомоги українському населенню, а Конгрегація східних церков – 50 тис. лір для греко-католицьких священників. Призначений в Україну апостольський візитатор Дж. Дженоккі, перебуваючи у Варшаві і Відні, встановив зв'язки з представниками уряду ЗУНР, 1923 відвідав Галичину. 1922 папський держсекретар П.Гаспаррі підписав з керівником Російської економічної делегації в Італії В. Воровським угоду про надання гуманітарної допомоги голодуючому населенню Росії і України. 1939 В. відгукнувся на проголошення Карпатської України призначенням для неї свого офіційного представника. Поворотним пунктом у ватикано-українських взаєминах стало визнання В. незалежності України і встановлення між ними повномасштабних дипломатичних відносин, включаючи відкриття нунціатури в Києві 1992. 23–27 червня 2001 відбувся візит Папи Іоанна Павла II в Україну.

В. – один з центрів світової культури і науки, складовою частиною якого є зосереджена в його архівах, бібліотечних та мистецьких колекціях україніка – найбагатша в Західній Європі. До студії її документальних джерел зверталися В.Антонович, С.Томашівський, М.Грушевський та інші українські вчені. На базі ватиканських фондів здійснюються публікації корпусів історичних документів про Україну. Серед них – 100-томна серія “Римські документи до історії України” (видання триває з 1952), “Історичні документи України” (14 томів, 1964-1977).

Літ: Winter E. Byzans und Rom im Kampf die Ukraine: 995-1939. – Leipzig, 1942; Documenta Pontificum Romanorum Historian Ucrainae Illustrantia (1075–1953). – Romae, 1953-1954., vol. I-II; Halecki O. From Florence to Brest, 1439-1596. – Rome, 1958; Хома І. Апостольський Престіл і Україна, 1920-1922. – Рим, 1987; Плохий С.Н. Папство и Украина: политика римской курии на украинских землях в XVI-XVII вв. – К., 1989; Роод В. Рим и Москва. Отношения между Святым Престолом и Россией /Советским союзом в период от Октябрьской революции 1917 г. до 1 декабря 1989 г. – Львів, 1995.

М.М.Варварцев.

ВЕЙМАРСЬКА РЕСПУБЛІКА 1919–1933. Утворена у Німеччині після падіння монархічного режиму згідно з прийнятою 11 серпня 1919 Веймарською конституцією – першим демократичним Основним законом країни. Вищим органом влади був парламент (рейхстаг). Конституція проголошувала демократичні права і свободи, загальне виборче право, га-

рантувала недоторканність приватної власності. Першим президентом ВР став лідер соціал-демократів Ф.Еберт.

1919–1923 були роками дестабілізації країни. “Веймарська коаліція”, до якої увійшли соціал-демократи, демократична партія та партія центру намагалися захистити республіку і здійснити соціально-політичні декларації Веймарської конституції. Монархічно налаштовані політичні сили у травні 1920 на чолі з генералом В.Каппом організували військовий путч, який закінчився провалом. Внаслідок проведення урядом В.Куно “політики катастроф” – відмови від виплат репарацій і виконання міжнародних угод Франція у січні 1923 окупувала Рур – область, що мала забезпечити більшість платежів по репараціях. У серпні 1923 був сформований новий уряд на чолі з лідером Народної партії Г.Штреземаном, який поновив “політику виконання” умов Версальського договору. Політичною нестабільністю та урядовими кризами прагнули скористатися радикали лівого та правого спрямування. 9 листопада 1923 у Мюнхені відбувся “півний путч”, під час якого націонал-соціалісти на чолі з А.Гітлером і Е.Людендорфом вперше заявили про свої наміри прийти до влади. 1925 президентом республіки став фельдмаршал Гінденбург.

З кінця 1929 ВР охопила економічна криза, що призвела до падіння промислового виробництва, відтоку іноземного капіталу, масового безробіття, розорення середнього класу. На хвилі масового невдоволення населення посилював вплив Націонал-соціалістична робітничка партія, яка на виборах 14 вересня 1930 до рейхстагу отримала 6,4 млн. голосів виборців. На чергових виборах до рейхстагу 31 липня 1932 націонал-соціалісти здобули 13,7 млн. голосів та 230 депутатських місць, соціал-демократи відповідно 8 млн. та 133, комуністи – 5,3 млн. та 89 місць. 30 січня 1933 президент Гінденбург доручив А.Гітлеру сформувати новий уряд, призначивши його рейхсканцлером. Це засвідчило крах ВР і встановлення у Німеччині націонал-соціалістичної диктатури.

Від часу проголошення ВР підтримувала офіційні стосунки з урядом Директорії УНР: до березня 1923 у Берліні діяло його посольство. 1919–21 послом УНР у Веймарській Німеччині був М.Порш, 1921–23 – Р.Смаль-Стоцький.

Першим заходом у налагодженні взаємин між ВР і УСРР стали переговори про обмін військовополонених та інтернованих громадян і обмін представниками між двома державами. 23 квітня 1921 між ВР та УСРР була досягнута угода про приєднання УСРР до Договору між РСФРР і Німеччиною від 19 квітня 1920 щодо відправлення на батьківщину військовополонених та інтернованих осіб обох сторін. Україна і ВР уклали також додаткову угоду, яка регулювала питання про власність тих, хто повертався на батьківщину, спадщину померлих тощо. У травні 1921 в Харкові, а у червні в Одесі були створені відділення німецького бюро у справах військовополонених, яке знаходилося у Москві. Керівником харківського відділення був призначений німецький громадянин доктор медицини Еріх Зассе, одеського – К.І.Ган. Після ратифікації Ризького миру від 18 березня 1921 уряд ВР погодився на заснування при російському бюро у Берліні українського

відділу для проведення репатріації українських військовополонених. Уповноваженим представником УСРР по репатріації і завідуючим українським відділом було призначено В.Х.Ауссема, секретарем Н.М.Калюжного.

Підписання Рапалльського договору 16 квітня 1922 та Берлінської угоди 5 листопада 1922 про поширення його дії на союзні з РРФСР радянські республіки призвело до припинення урядом ВР офіційних контактів з урядом УНР в екзилі та встановлення з УСРР дипломатичних і консульських відносин, налагодження українсько-німецьких торгово-економічних зв'язків. У Харкові та Берліні було створено торговельні представництва обох країн. У 20-ті – на початку 30-х років ВР стала найбільшим зарубіжним торговельним партнером України. Важливими формами співробітництва були концесії, акціонерні товариства, українські замовлення по німецьких кредитах тощо. 1922 Народний комісаріат освіти УСРР відкрив у Веймарській Німеччині своє представництво. 1925 започатковано наукові зв'язки між ВУАН і Баварською академією.

Після поразки української революції 1917–1921 ВР стає одним з головних центрів української політичної еміграції. Тут перебували гетьман Української Держави П.Скоропадський, який проживав у Ванзее, передмісті Берліна, колишній президент ЗУНР Є. Петрушевич, президент Директорії А.Макаренко, І.Полтавець–Остряниця – керівник Українського вільного козацтва, деякий час – полковник Є.Коновалець, співробітники урядових та дипломатичних структур УНР та гетьманської держави. Після закінчення Першої світової війни у ВР осіло багато військовополонених українців російської армії, тисячі біженців з України. На базі емігрантського середовища найбільшу політичну активність розвинули Українська військова організація, а також гетьманський рух, який підтримували впливові консервативні кола німецької військової аристократії – колишній начальник штабу німецьких військ в Україні генерал-лейтенант В.Гренер, фельдмаршали К. фон Маннергейм і П. фон Гінденбург та ін.

1919 у ВР постала громадська організація “Українська громада в Берліні”, яка згодом стала осередком гетьманського руху. Згідно зі статутом вона мала на меті “об'єднання українців у Німеччині, в першу чергу в Берліні, на ґрунті національної самостійності українського народу з метою виховання політичної думки серед українського громадянства у Німеччині; поширення інформації про стан української справи серед німецького загалу” та ін. Громада видавала пресові органи “Нове слово” (1920) і “Українське слово” (1921–1923). 1926 заходами гетьманців і особисто П.Скоропадського та за підтримки уряду ВР був заснований Український науковий інститут як філіал Берлінського університету. Очолив його історик Д.Дорошенко, від 1930 – І. Мірчук. Куратором став генерал В.Гренер. Тут працювали і публікували свої праці Д.Дорошенко, Д. Чижевський, І.Мірчук, З.Кузеля, Я. Рудницький, Б.Крупницький, М.Антонович та ін.

У ВР діяли також Спілка українських студентів у Німеччині, Союз українських студентських організацій у Німеччині й Данцигу, філія Національної ради українських жінок, Спілка об'єднаних громадських і добродійних організацій у Німеччині, Комітет допомоги голодуючим в Україні (1922).

На початку 20-х рр. у республіці працювали видавництва “Українське слово”, “Український прапор”, “Хліборобська Україна”, “Українська мо-лодь”, у 1919–1933 – “Українська накладня” Я.Орентштайна. Виходили часописи “Українське слово” (1921–23), “Український прапор” (1923–31), “Літопис” (1922–23), “Osteuropaische korrespondenz” (1926–30) за ред. З.Кузелі, “Ukrainischer Pressedienst” (Українська пресова служба).

Літ.: Руге В. Германия в 1917–1933 гг. – М., 1974; Драбкин Я.С. Становление Веймарской республики. – М., 1978; Кулинич І.М. Українсько-німецькі історичні зв'язки. – К., 1969; Яріш В., Сулима М. Українці в Берліні, 1918–1945 рр. – Торонто, 1996; Газін В.П. Економіка і зовнішня політика Веймарської республіки (1925–1933 рр.): східноєвропейські аспекти. – Кам'янець–Подільський, 1999; Нариси з історії дипломатії України. – К., 2001; Кривець Н.В. Дипломатичне представництво УНР в Німеччині (1919–1922 рр.) // Міжнародні зв'язки України: наукові пошуки і знахідки, 2002, вип.11; Мартинов А. Соціал–демократична партія у політичній історії Німеччини ХХ ст. – К., 2003; Політична історія України ХХ ст. Т.5. Українці за межами УРСР (1918–1940). – К., 2003.

Н.В.Кривець.

ВЕЛИКА БРИТАНІЯ (Great Britain), Сполучене Королівство Великої Британії та Північної Ірландії – держава, розташована на північному заході Європи на островах Велика Британія та північно-східній частині острова Ірландія і прилеглих островах. Територія 244,872 тис. кв. км. До складу В. Б. входять історично-географічні області: Англія, Уельс, Шотландія і Північна Ірландія.

Населення 61 млн. (2007 р.): англійці, шотландці, валлійці, ірландці, а також вихідці з колишніх британських колоній - країн Азії, Африки, Карибського басейну. Більшість населення В.Б. належать до англіканської церкви, також є католики, пресвітеріани, мусульмани (головним чином сунніти). Столиця – м. Лондон. В.Б. – парламентська монархія. Глава держави – король (королева), однак законодавча влада належить парламенту, а виконавча влада уряду. Королівська інституція зосереджується на представницьких функціях та є символом В.Б. Від 1952 р. королева В.Б. – Єлизавета II. Нижня палата парламенту – палата громад обирається на 5 років, з 1998 р. скасовано успадкування місць у верхній палаті лордів.

Найдавнішим населенням Британських островів були кельти. Назва “Британія” уперше зустрічається в Юлія Цезаря (55 р. до н.е.), який доклав вирішальних зусиль для її завоювання. У 410 р. н.е. закінчилося володарювання на Британських островах Римської імперії. Під час Великого переселення народів у середині 5 ст. Британію завоювали англосаксонські племена. У 6-7 ст. відбувалася християнізація англосаксів. У 7 ст. виникли ранньофеодальні королівства: Кент, Уессекс, Суссекс, Ессекс, Нортумб-

рія, Мерсія. За часів короля Уессексу Екберта в 829 англосакси вперше об'єдналися у єдине ранньофеодальне королівство. З 8 ст. починаються за-войовницькі походи вікінгів на Британські острови. Після перемоги у битві при Гастінгсі 1066 вікінги-нормани встановили свою владу над територією Британії. У 12 ст. виникають ремісницькі центри (цехи), розвивається торгівля з Фландрією (історична область Західної Європи у сучасній Бельгії). Однак у Британії не було соціального миру. Різними були інтереси королівської влади, аристократії, міського бюргерства та селян. За результатами громадянської війни 1263-1265 уперше в світі у Британії було скликано парламент. Становий британський парламент остаточно утвердився як інститут влади за короля Едуарда I (1272-1307). Тоді англійців об'єднало бажання завоювати Шотландію. Епідемія чуми 1348-1349 знову загострила соціальні протиріччя. У намаганні досягнути суспільної злагоди професор Оксфордського університету Дж.Вікліф (1320-1384) закликав до реформування церкви. На його думку, церква у цивільних справах повинна підпорядковуватися світській владі, мали бути скасовані індульгенції, запроваджувалася англійська мова у богослужіння. Після Столітньої війни (1337-1453) з Францією Британія втрачає володіння на території Франції (окрім двох островів Джерсі та Гернсі у протоці Ла-Манш). У 1455-1485 тривала династична війна за владу між Алою та Білою трояндами, тобто династіями Ланкастерів та Йорків, чиїми гербами були рози відповідного кольору. Ланкастерів підтримували великі землевласники. На боці Йорків було нове дворянство (джентрі) та бюргерство.

За часів династії Тюдорів (1485-1603) склався англійський абсолютизм. Приводом для церковної реформи стала відмова Ватикану затвердити розлучення Генріха VIII з Катериною Арагонською. У пошуку виходу з цієї ситуації у 1534 було проголошено незалежність англіканської церкви від Риму. У 1541 Ірландія стала першою британською колонією. За Марії Тюдор (1553-1558) тимчасово було відновлено католицьку ієрархію церкви. Однак вже за Єлизавети I (1558-1603) у 1559 парламент проголосив відновлення протестантизму у поміркованій формі англіканської церкви. Радикально налаштовані пуритани вимагали очищення церкви від всіх католицьких традицій. Ідеологічно англійські пуритани були близькими до кальвінізму. Вони склали основу громад "пілігримів", які емігрували до Північної Америки. Тим часом у В.Б. інтенсивно розвивалося товарно-грошове господарство. У 1571 у лондонському районі Сіті було відкрито біржу. Суперником В.Б. у конкуренції за європейське та світове панування залишалася католицька Іспанія. 1588 іспанський флот т.зв. "Велика ескадра", який готував висадку десанту у Британії з метою відродження католицизму, зазнав катастрофи. З того часу В.Б. стала господаркою морів та активно започаткувала процес колоніальної експансії. Її проявами було створення торговельних компаній: 1555 Московської, 1581 Левантійської, 1600 Ост-індської. Відбувся процес формування "британськості". Становлення англійської літературної мови пов'язано з творчістю У.Шекспіра (1564-1616).

Тридцятирічна загальноєвропейська війна 1618-1648 між католицькою та протестантською коаліціями негативно позначилася на соціально-

економічному становищі В.Б. Спроби зібрати кошти на війну загострили відносини королівської влади з парламентом. Намагання Карла I у 1630-1640 керувати країною без парламенту поглибили кризу, спровокувавши громадянську війну. Ідеологом та організатором збройної боротьби проти абсолютизму став Олівер Кромвель (1599-1658). На піку англійської буржуазної революції у січні 1649 було страчено короля Карла I. В.Б. тимчасово стала республікою, яка насправді була диктатурою Кромвеля, прикритою парламентом. 1659 син Кромвеля Ричард відмовився від статусу “протектора”. 1660 було відновлено монархію. Однак широкі соціальні прошарки британського суспільства вже не погоджувалися на відродження абсолютизму. 1679 парламент прийняв закон Habeas corpus, який гарантував недоторканність лідерів опозиції з партії вігів.

Внаслідок державного перевороту 1688 королем став Вільгельм III (1689-1702) Оранський. Підписавши 1689 “Білль про права” він фактично визнав встановлення конституційної (обмеженої) монархії. Завдяки цьому британські буржуазія та дворянство отримали реальний доступ до влади. Буржуазні відносини почали швидше розвиватися у британській північно-американській колонії. Конкуренція британських виробників з дешевшою індійською колоніальною продукцією стимулювала технічні інновації. У 18 ст. внаслідок успішної промислової революції у В. Б. розвивається індустріальна економіка. Британія стає “майстернею світу”. Однак домінуванням британських товарів були невдоволені колоністи Північної Америки.

4 липня 1776 Сполучені Штати оголосили незалежність від Британії. Після поразки у колоніальній війні В.Б. 1783 визнала незалежність США. Втім, ця подія не стала символом занепаду Британської імперії. Навпаки, Ірландія у 1801 позбавляється залишків автономії та стає органічною частиною В.Б. Серйозними залишаються соціальні протиріччя доби раннього індустріального розвитку. 1832 внаслідок успішної боротьби чартистів (профспілкового об'єднання британських робітників) було проведено парламентську реформу. Скасовано “гнилі містечка”, де за невеликої кількості виборців обиралися потрібні владі “джентльмени”, натомість у великих промислових містах створювалися нові виборчі округи. Зазначена реформа стала важливим кроком до парламентської демократії.

Панування британського флоту на морях та океанах сприяло у 19 ст. розквіту Британської імперії. 1833 британці скасували рабство у своїх колоніях. Стрімко збільшувалася територія Британської імперії: 1829 англійці поселилися у Австралії (головним чином це були каторжники), у 1834 англійці захопили Сінд, 1839 Аден, у 1840 Нову Зеландію, 1842 Південну Африку, у 1846 Кашмір, за результатами опіумної війни з Китаєм у 1842 В.Б. заволоділа Гонконгом (повернула Китаю лише 1997). Стрімка колоніальна експансія В.Б. загострила британсько-німецькі суперечності. Обидві сторони шукали союзників.

У 1904 р. В.Б. ініціювала створення “сердечної злагоди” (фр. “Антанта”) з Францією. Париж та Лондон погодили поділ спірних колоніальних територій у Африці та домовилися про союз проти Німеччини. Після приєднання до Антанти 1907 Росії у Європі загострилося протистояння.

Його результатом стала Перша світова війна (1914-1918). В.Б. за її підсумками опинилася серед переможців. Але соціально-економічні наслідки війни були негативними для В.Б. У 1924 перший лейбористський уряд В.Б. визнав Радянську Росію. Але 1927 консерватори після звинувачень більшовиків у підтримці травневого 1926 загального британського страйку перервали дипломатичні відносини з СРСР. Водночас британська еліта проводила курс, спрямований на замирення німецького фюрера А.Гітлера. 1935 В.Б. уклала військово-морську угоду з Німеччиною, яка отримала право мати флот, не перевищуючи чисельності 35% британського флоту. 1938 політика замирення Гітлера досягла апогею. У Мюнхені британський прем'єр-міністр Чемберлен погодився на розчленування Чехословаччини. 3 вересня 1939 В.Б. оголосила війну Німеччині, яка напала на Польщу. У травні 1940 англійці зазнали поразки під Дюнкерком. Британський уряд національної оборони очолив У.Черчілль.

У серпні 1941 США та В.Б. підписали Атлантичну хартію, яка створила основу для виникнення антифашистської коаліції Об'єднаних Націй. У червні 1944 з британської території на узбережжя Франції висадилися британсько-американські війська. Було відкрито другий фронт. 8 травня 1945 нацистська Німеччина капітулювала. Британія знову, як і після Першої світової війни, опинилася серед переможців. Однак зупинити розпад Британської імперії вже було неможливо. Утримання колоніальних володінь в умовах посилення національно-визвольної боротьби вже було нерентабельним. У 1947 було надано незалежність Індії та Пакистану. У 1948 В.Б. відмовилася від мандату на управління Палестиною. Під британським протекторатом залишаються геостратегічно важливі території на кшталт захопленого ще 1713 Гібралтару.

Досі В.Б. очолює Співдружність націй (до 1947 Британська Співдружність націй), яка об'єднує близько 60 незалежних держав, переважно колишніх британських колоній. Від 1945 В.Б. член ООН та постійний член Ради Безпеки ООН, від 1949 В.Б. член НАТО. 1952 вона провела перше випробування ядерної зброї. Від 1973 В.Б. є членом Європейського Співтовариства (від 1 листопада 1993 Європейського Союзу). В.Б. послідовно виступає проти формування федеративного Європейського Союзу, наполягаючи на його перетворенні на зону вільної торгівлі без спільних політичних наднаціональних амбіцій. З огляду на цю стратегію, В.Б. послідовно підтримує розширення Європейського Союзу на Схід, сподіваючись, що внаслідок збільшення впродовж 2004-2007 Євросоюзу до 27 країн-членів буде неможливо формувати європейську "наддержаву". Європейський скептицизм В.Б. проявляється у відмові замінити національну валюту фунт стерлінгів на спільну європейську грошову одиницю євро.

В.Б. – один із найважливіших партнерів України в Європі. Українсько-британські зв'язки мають давню історію. Дружиною Володимира Мономаха була дочка англійського короля Гіта, з нею у Києві з'явилися перші англійці. У 12 ст. в Києві був шотландський монастир та церква. У 15 ст. через Литву Балтійським морем до В.Б. експортувалося зерно, вирощене на українських чорноземах. У 17 ст. в Гарварді навчався Юрій Немирич.

1648 Кромвель та Б.Хмельницький обмінялися дипломатичними листами. П.Орлик у пошуку союзників для боротьби проти Петра Першого контактував з багатьма британськими політиками. Чимало українців взяло участь у Кримській війні 1853-1856, за підсумками якої Британська імперія захистила свої близькосхідні володіння від експансії Російської імперії. 1869 в Одесі за участі британського капіталу створено “Новоросійське товариство кам’яновугільного виробництва”. 1872 англієць Дж. Юз заснував поселення Юзівка (Донецьк), створивши основи вугільної галузі. У Дрогобичі британський капітал був задіяний у нафтовидобутку. Інтенсивними стали й українсько-британські культурні контакти. М.Драгоманов та І.Франко листувалися з британськими слов’янознавцями. Твори Т.Шевченка англійською перекладала Е.-Л.Войнич. Наприкінці 19 ст. у Манчестері виникла перша українська громада в Британії. 1929 створено “Український клуб”. У 1930 Л.Макогін створив “Українське бюро” у Лондоні. У 1932-1934 видавався інформаційний бюлетень про Україну (The Investigator), висвітлювалися трагічні факти голодомору у радянській Україні. Однак зацікавлення В.Б. у експорті промислових товарів до СРСР за часів індустріалізації обумовлювало нехтування цією трагедією з боку більшості представників британської еліти.

Масова українська міграція з’являється у В.Б. після Другої світової війни. Тут опинилися колишні вояки дивізії “Галичина” та майже 25 тис. колишніх українських остарбайтерів. 1947 створено “Союз українців Британії”. 1949 виникає “Об’єднання українців у В.Б.” 1948 ОУН(б) видавала часопис “The Ukrainian Review”. Від 1948 діє філіал Української автокефальної православної церкви (УАПЦ). 1968 освячено кафедральний собор УАПЦ у Лондоні. Загалом у Британії діє 14 українських парафій, 16 церков, 14 священників УАПЦ. Від 1957 діяли українські суботні школи. 1966 їх було 43, а у 1991 лише 16. 1979 у Лондоні засновано філіал Римського українського католицького університету. У Лондоні функціонують музеї Т.Шевченка та С.Бандери. Впродовж 1970-1991 українську мову та літературу викладали факультативно при школі славістики та східноєвропейських студій Лондонського університету. Від 1991 при цьому університеті за ініціативи П.Яцика викладається курс історії України. За різними даними легально у В.Б. живуть від 20 до 35 тис. етнічних українців. У другому поколінні вже відбувається інтенсивна асиміляція.

Першим британським прем’єр-міністром, який побував в Україні, був У.Черчилль, який у лютому 1945 р. брав участь у Ялтинській конференції лідерів антигітлерівської коаліції (2005 у Лівадійському палаці відкрито музей цієї зустрічі). У липні 1990 в рамках “Місячника культури Британії” в Україні з візитом побувала прем’єр-міністр В.Б. М.Тетчер. Дипломатичні відносини України з В.Б. були встановлені 10 січня 1992. З 1992 веде регулярне радіомовлення “Українська служба Бі-Бі-Сі”. В Україні від 1992 діє “Британська рада”. У 1996 в Києві побував прем’єр-міністр В.Б. Дж.Мейджор. Регулярно з візитами у В.Б. були президенти Л.Кравчук, Л.Кучма та В.Ющенко. Британський капітал залишався невдоволеним інвестиційно-правовим станом України. Після “помаранчевої революції”

В.Б. активно підтримує демократичні процеси в Україні. В.Б. виступає за надання Україні Плану дій щодо набуття членства в НАТО. Крім того, В.Б. вітала ідею асоційованого членства України в Європейському Союзі.

Літ.: Горбик В.О. Британія: суперечності і проблеми. – К., 1980; Зверева Г. И. История Шотландии. – М., 1987; Краткая история Англии. – Минск, 2003; Матвеев В.А. Британія: вчера и сегодня. – М., 1989; Покальчук Ю. Українці у Великій Британії. – Львів, 1999; Кучменко Е.М. Ірландія і Ольстерська проблема. – К., 2000; Маккормак Дж. Історія Ірландії. – К., 2006.

А.Ю.Мartiнов.

ВЕЛИКА ВІТЧИЗНЯНА ВІЙНА РАДЯНСЬКОГО СОЮЗУ 1941–1945 – війна СРСР з нацистською Німеччиною та її союзниками – Італією, Румунією, Угорщиною, Словаччиною, Фінляндією. Почалася 22 червня 1941 вторгненням на територію СРСР німецьких військ груп армій “Північ”, “Центр” і “Південь”, що загалом налічували 190 дивізій і 20 бригад, у яких було 5088 тис. солдатів і офіцерів, понад 47 тис. гармат і мінометів, 4,4 тис. танків та штурмових гармат, до 4,4 тис. літаків, за підтримки 190 бойових кораблів. Відповідно до плану бойових дій, СРСР мав бути розгромлений у швидкоплинній, “блискавичній війні”, яка мала на меті: 1) знищення Радянського Союзу як оплоту комунізму й основної перешкоди у здобутті світового панування гітлерівської Німеччини; 2) колонізацію та експлуатацію його територій, передусім сировинних і продовольчих ресурсів України; 3) поневолення та знищення населення, зарахованого нацистами до “неповноцінної раси”. Перший удар агресора прийняли на себе війська, що були зосереджені поблизу кордону: 186 дивізій (2 700 000 тис. осіб), на озброєнні яких було 39,4 тис. гармат і мінометів, 11 тис. танків і 9,1 тис. літаків.

Радянські війська виявилися не готовими до організованого ефективного опору і почали відразу ж відступати, зазнаючи великих втрат. Основною причиною цього були прорахунки і злочинні дії Й. Сталіна, що проявилися у масовому усуненні з армії напередодні війни досвідчених командних кадрів, ігноруванні можливості нападу Німеччини у 1941 тощо. Німецькі війська за лічені дні пробилися до Ленінграда (нині м. Санкт-Петербург), взявши його у блокаду, зайняли територію республік Прибалтики, Білорусь, Молдову. Запеклого характеру набули у перший тиждень війни бої в українському прикордонні. 23-29 червня під Дубно, Луцьком, Ровно (нині м.Рівне) відбулася зустрічна танкова битва між 1-м танковим угрупованням противника і мотомеханізованими корпусами Південно-Західного фронту. У липні в запеклих боях радянські війська під Смоленськом (нині місто в РФ) зірвали спробу гітлерівців захопити Москву. Від 11 липня по 26 вересня тривала Київська оборонна операція 1941. В районі Києва, як і на Кіровоградщині, у ворожому оточенні загинули 6 радянських армій. У

полоні опинилися понад 600 тис. бійців та командирів. Більш тривалою була оборона Одеси 5 серпня – 16 жовтня. На значний час німецький наступ було затримано у Донбасі та під Севастополем. В оборонних боях 1941 зірвано гітлерівські розрахунки на “блискавичну війну”.

Оборонні дії Червоної армії дали можливість перевести на воєнні рейки народне господарство СРСР. Найважливішим заходом була евакуація у східні райони країни до 1500 оборонних підприємств (550 з них – з України). Серед населення розгорнулися патріотичні рухи на допомогу діючій армії. У прифронтових районах створювалися формування народного ополчення, винищувальні батальйони для боротьби з ворожою агентурою тощо. Жителі міст і сіл взяли участь у будівництві оборонних рубежів. Гітлерівський “бліцкриг” зазнав остаточного краху після битви під Москвою 1941-1942 і переходу Червоної армії у контрнаступ. Активний опір радянських військ агресорові сприяв створенню антигітлерівської коаліції, провідну роль у якій відіграли СРСР, США та Велика Британія. Від листопада 1941 США почали поставки до СРСР за ленд-лізом озброєння, продовольства, обмундирування тощо. Було досягнуто принципових домовленостей щодо відкриття другого фронту в Європі.

Після поразки німецьких військ під Москвою за наполяганням Сталіна Червона армія провела ряд операцій з метою розгрому ворога на різних ділянках радянсько-німецького фронту. Але спроби здійснювати оборонну стратегію і одночасно проводити наступальні операції призвели до негативних результатів. Особливо прикрими були поразки радянських військ під Харковом і Керчу, а також під Севастополем. Вермахт, використовуючи стратегічну ініціативу, наприкінці червня 1942 розгорнув загальний наступ на півдні з метою захоплення Кавказу, бакинської нафти і виходу на Близький Схід. У ході цього наступу напрям головного удару був перенацілений на Сталінград (нині м. Волгоград, РФ). 17 липня почалася битва за це місто, і незабаром, вийшовши до Волги, німецькі війська майже повністю ним оволоділи. Інша їхня частина у намаганні пробитися в Закавказзя вийшла до головного Кавказького хребта. На 22 липня 1942 вся Україна була окупована гітлерівцями. Німецька армія захопила територію СРСР площею близько 1 млн 800 тис. км², на якій до війни жило понад 80 млн осіб, вироблялися третина всієї промислової продукції та майже половина продовольства. Окупаційна політика була скерована на масове знищення населення, передусім євреїв, циган, а також політичних противників гітлерівської Німеччини, депортацію молоді на примусові роботи до Німеччини, на розграбування української економіки. На всій окупованій території розгорнувся рух Опору – народна підпільно-партизанська боротьба.

19 листопада 1942 після ретельної підготовки почався великий контрнаступ радянських військ під Сталінградом, під час якого оточено 22 дивізії німецьких, італійських і румунських армій (330 тис. солдатів та офіцерів). Водночас німецькі війська почали відступ з території Північного Кавказу. Перехід стратегічної ініціативи до радянських військ дав змогу вже у грудні 1942 почати визволення південно-східної частини України і прорвати блокаду Ленінграда (січень 1943). На цей час Червона армія

набула цінного бойового досвіду, її було модернізовано й оснащено першокласною зброєю. У цих змінах вирішальну роль відіграла створена, по суті заново, розгалужена і потужна воєнна економіка, зосереджена на Уралі, в Поволжі, Західному Сибіру, самовіддана праця трудівників тилу, в т.ч. сотень тисяч спеціалістів, евакуйованих з України.

Проте, незважаючи на поразку, Німеччина ще зберігала велику військово-потугу і, намагаючись узяти реванш, улітку 1943 здійснила великий наступ у районі Курського виступу радянсько-німецького фронту. Відбивши удар противника, радянські війська, хоча й зазнали великих втрат у танках та живій силі, зуміли розгорнути контрнаступ від м. Великі Луки (нині місто Псковської області, РФ) до Чорного моря, почавши масове вигнання гітлерівців із захоплених ними територій. Допомогу діючій армії надавали партизани, а також населення, яке страждало під окупацією. Центральними подіями останніх місяців 1943 були битва за Дніпро, Київська наступальна операція. Перед тим ворога було вибито з Донбасу та Лівобережжя.

1944, як і в попередні роки, події на території України продовжували впливати на весь хід війни в Європі. Нищівних ударів завдано гітлерівцям на території Білорусі, Російської Федерації (Ленінградсько-Новгородська операція), у Прибалтиці тощо. Битва за Україну, що тривала 680 діб і складалася з 11 стратегічних і 23 фронтових операцій, завершилася 28 жовтня 1944 повним вигнанням гітлерівців з її території. Бойові дії перенесено на території суміжних держав Центральної і Південно-Східної Європи. Визволено Польщу, Чехословаччину, Угорщину, Югославію та ін. Особливо важкими були бої на території Німеччини. У ході Берлінської наступальної операції 1945 радянські війська штурмом оволоділи столицею Німеччини: В.в.в. було завершено.

Літ.: Проєктор Д.М. Фашизм: путь агрессии и гибели. – М., 1989; Великая Отечественная война: Военно-исторические очерки. – М., 1995, кн.1.; Другая война. 1939-1945. – М., 1996.

М.В.Коваль

“ВЕЛИКЕ ЗЕРЦАЛО” – пам’ятка середньовічної писемності, збірка морально-повчальних оповідань з церковно-історичної й апокрифічної літератури та фольклору. Протягом 15–19 ст. справляла вплив на формування суспільних поглядів та літературних традицій в різних країнах Європи. Вперше опублікована 1481 латинською мовою у Нідерландах. Включала близько сотні тематичних упорядкованих творів. Поширенням “В.З.” активно займалися члени чернечого єзуїтського ордену. 1624 збірка, що включала 1951 оповідання, вийшла друком у вільному перекладі польською мовою в Кракові. Інше краківське видання 1633 послужило джерелом для рукописних перекладів українською мовою, здійснених у середині 17 ст., а 1677 – російськомовних копій. Латинськими і польськими виданнями

“В.З.” послуговувалися у 17 ст. І.Галятовський, А.Радивиловський та інші українські письменники і проповідники. В Україні збірка продовжувала користуватися популярністю також у 18 – першій пол. 19 ст., коли чимало сюжетів з неї перейшло в усну народну творчість, лубочну літературу.

Літ.: Гудзий Н.К. К вопросу о переводах из “Великого зеркала” в Юго-Западной Руси. – К., 1913; Білецький О. Хрестоматія давньої української літератури. – К., 1976.

М.М.Варварцев.

ВЕЛИКЕ КНЯЗІВСТВО ЛИТОВСЬКЕ (Велике князівство Литовське, Руське й Жемайтійське) – державне утворення, що постало в Поміанні у 13 ст. на основі союзу литовських князів (фіксується Галицько-Волинським літописом під 1219). Засновником вважають князя Міндовга, який приєднав до Литви Чорну Русь і був урочисто коронований (1253) у Новгородку (центр Чорної Русі; сучасне м.Новогрудок, Білорусь).

Фактором, що прискорив формування литовської держави, стала агресія німецьких рицарів-хрестоносців, які виступали під гаслом християнізації язичників-литовців. Швидкому й інтенсивному зростанню її сприяв занепад давньоруських князівств, спричинений навалом Батия (співвідношення східно-слов'янських та власне литовських земель у складі князівства 1341 було 2,5:1, 1430 – 12:1). Основний масив українських земель приєднано до Литви за князювання Ольгерда. Як хронологія, так і характер цього приєднання й досі залишаються дискусійними. Найвний у ньому елемент загарбання іноді мінімізують антиординським спрямуванням литовської політики та її традиціоналізмом. Ближчою до історичних реалій є думка про договірну природу взаємин між володарями Литви та Золотої Орди, наслідком чого стало створення литовсько-татарського кондомініуму (сумісного володіння), який проіснував до кінця 90-х рр. 14 ст. Про характер взаємин між слов'янським населенням і литовськими князями на початковому етапі литовської експансії фактичні відомості практично відсутні. Втім, ці взаємини, очевидно, не були конфронтаційними з огляду на те, що в устрої молодій державі домінували руські мовно-культурні й суспільно-політичні традиції. Політичний устрій Литви у 14 ст. мав риси діархії – співправління володарів, які княжили у Вільно (нині Вільнюс) і Троках (нині м.Тракай, Литва); лише наприкінці 14 ст. за Вільно закріпився статус столичного міста.

Переломним моментом в історії великого князівства стало укладення князем Ягайлом Кревської унії 1385, якою передбачалося приєднання його до складу Корони Польської та перехід у католицтво Ягайла і всіх мешканців Литви. Згідно з її умовами, у лютому 1386 Ягайло охрестився й став польським королем; невдовзі було здійснено християнізацію Литви – останньої язичницької країни в Європі (за винятком Жемаїті, яку

окаатоличено лише 1413). Однак основний пункт Кревського акта про приєднання не був реалізований: князівство не втратило політичної самостійності. Князь Вітовт за Острівською угодою 1392 став намісником Ягайла у Литві, а з 1395 почав використовувати титул великого князя литовського. Вітовт прагнув цілковитої незалежності своєї держави, однак після поразки у битві 12 серпня 1399 на р.Ворскла мусив відновити унію з Польщею. За Віленсько-Радомською унією 1401 його визнано довічним правителем Литви; лише зі смертю Вітовта мало відбутися повне приєднання князівства, передбачене актом Кревської унії. Тим часом консолідація військових сил Польщі й Литви забезпечила перемогу над німецькими рицарями-хрестоносцями у Грюнвальдській битві 1410. Поразка хрестоносців сприяла зростанню престижу та амбіцій Вітовта, що знайшло свій вияв у Городельській унії 1413, за якою Ягайло погодився на існування ВКЛ як автономного політичного організму. Водночас акт польсько-литовської унії поклав початок уніфікації суспільно-політичних інституцій Польщі й Литви (утворення воеводств і каштеляній, поширення на литовське боярство системи польських гербів тощо). Чинність Городельської унії було підтверджено після смерті Вітовта, коли правителем став Свидригайло Ольгердович (1430). Однак це не поклато край міжособним конфліктам: після замаху на Свидригайла (у ніч з 31 серпня на 1 вересня 1432) його владу узурпував Сигізмунд Кейстувович, який також став жертвою змови 20 березня 1440. Ситуація в країні стабілізувалася за часів великого князя Казимира IV Ягеллончика, який 1447 отримав ще й польську корону. За його правління утвердилася династія Ягеллонів.

Після смерті Казимира IV персональну унію Польщі й Литви було розірвано: великим князем литовським став Олександр Казимирович, а польським королем – його брат Ян I Ольбрахт. 1501, після смерті останнього, обидві держави знову з'єдналися. Це відбувалося й за наступників Олександра – Сигізмунда I та Сигізмунда II Августа. Однак і за єдиного володаря аж до самої Люблінської унії 1569 ВКЛ і Корона Польська фактично залишалися двома окремими політичними утвореннями. На сеймі в Любліні (10 січня – 12 серпня 1569) вони об'єдналися у Річ Посполиту, що означало завершення унійних змагань, започаткованих у Крево 1385. Згідно з актом від 1 липня 1569, Польща й Литва злилися воедино й надалі мали управлятись одним загальнообраним володарем, який коронувався у Кракові як польський король і великий князь литовський. Князівство втратило не лише право на власні сейми та зовнішні зносини, а й будь-яке політичне значення, хоч і зберегло елементи державної окремішності у вигляді власної адміністративної та фінансової системи, армії, урядів, законодавства.

Українські землі в складі ВКЛ спочатку користувалися широкою автономією, зовнішнім виявом якої було карбування власної монети на Київщині й Новгород-Сіверщині в останній третині 15 ст. Елементи централізації, які набрали сили в політиці Вітовта в 90-ті рр. 14 ст., не призвели до викорінення традицій удільності: Литовська держава і в 15-16 ст. будувалася на основі територіально-федеративного принципу, а низка тогочас-

них “земель” користувалася власним правом, закріпленим у спеціальних привілеях, що фіксували норми Вітовтової доби. Наприкінці 15 ст. руські землі Литви стали об'єктом претензій з боку Великого князівства Московського, володарі якого заявляли права на давньоруську територіальну спадщину, посилаючись на генеалогічний зв'язок із давніми київськими князями – Рюриковичами. Ідеологічне протистояння переросло в серію виснажливих війн (1500-03, 1507-08, 1512-22, 1534-37), наслідком яких був, зокрема, перехід Сіверщини під владу Російської держави (фактично – 1503, юридично – 1508). Антитезою московським територіальним претензіям стали теорії польських політиків про право Польщі на руські землі, які, згідно з цими теоріями, нібито здавна входили до складу Корони Польської. На цій підставі до Польщі було приєднано Підляшшя, Волинь, Київщину та Брацлавщину (березень – червень 1569), що стало можливим як через послаблення литовського князівства, втягнутого в Лівонську війну 1558-1583, так і через байдужість української еліти, яка задовольнилася виконанням своїх мінімальних вимог – збереженням станових привілеїв, свободи віросповідання, вживання руської мови в офіційному діловодстві.

Українське населення князівства не зазнавало значних утисків на релігійному ґрунті, литовські володарі були толерантними до православ'я (посилання на релігійні утиски як на причину переходу на бік Москви князів Шем'ячичів і Можайських (1500) або повстання кн. М.Глинського (1508), а також чутки про намагання насильно покатолицити в ті часи Русь не витримують критики). Темпи поширення католицизму на східнослов'янських теренах Литви були досить незначні, а утвердження тут Флорентійської церковної унії 1439 певною мірою формальне, хоч саме воно спровокувало розкол у Київській митрополії (1460). Новостворена після розколу митрополія, що об'єднувала литовсько-руські й галицькі єпископії, з 1467 знову опинилася під контролем Константинопольського патріархату. Особливістю Литви було широке втручання світських осіб у життя православної церкви (т. зв. право патронату). Правова сфера у країні регламентувалася Судебником Казимира IV 1468 і Литовськими статутами 1529 і 1566. Створені у цей час правові норми зберегли свою дієвість до 19 ст.

Основний масив документальних джерел з історії ВКЛ зберігся у складі Литовської метрики – архіві литовської державної канцелярії. Із тогочасних оповідних джерел найбільший інтерес становлять білорусько-литовські літописи.

Літ.: Любавский М.К. Областное деление и местное управление Литовско-Русского государства ко времени издания Первого Литовского Статута. – М., 1892; Леонтович Ф.И. Очерки истории литовско-русского права: Образование территории Литовского государства. – СПб., 1894; Любавский М.К. Литовско-русский сейм. – М., 1900; Максимейко Н.А. Сеймы Литовско-Русского государства до Люблинской унии 1569 г. – Х., 1902; Довнар-Запольский М.В. Государственное хозяйство Великого княжества

Литовского при Ягелло. – К., 1910; Любавский М.К. Очерк истории Литовско-Русского государства до Люблинской унии включительно. – М., 1910; Лаппо И.И. Великое княжество Литовское во второй половине 16 столетия: Литовско-русский повет и его сеймик. – Юрьев, 1911; Пичета В.И. История Литовского государства до Люблинской унии. – Вильно, 1921; Пресняков А.Е. Лекции по русской истории. – М., 1939, т.2, ч. 1.; Пашуто В.Т. Образование Литовского государства. – М., 1959; Шабульдо Ф.М. Земли Юго-Западной Руси в составе Великого княжества Литовского. – К., 1987; Дворниченко А.Ю. Русские земли Великого княжества Литовского (до начала XVI века): Очерки истории общины, сословий, государственности. – СПб., 1993; Грушевський М. Історія України-Руси. – К., 1993–95, т. 4–6; Бычкова М.Е. Русское государство и Великое княжество Литовское с конца XV в. до 1569 г.: Опыт сравнительно-исторического изучения политического строя. – М., 1996; Русина О.В. Україна під татарами і Литвою. – К., 1998.

О.В.Русина.

ВЕЛИКЕ КНЯЗІВСТВО РУСЬКЕ – державне утворення, що охоплювало землі Київського воєводства, Брацлавського воєводства та Чернігівського воєводства, проголошене Гадяцьким договором 1658. Підлягало верховній владі польського короля на правах федеративної частини; разом з Коронаю Польською та Великим князівством Литовським утворювало Річ Посполиту трьох народів. Вища законодавча влада на території ВКР належала виборному парламентові – Національним зборам, а вища виконавча – пожиттєво обраному українськими станами і затвердженому королем гетьману, який виступав одночасно київським воєводою, першим сенатором князівства і старостою чигиринським. Під його командуванням перебували також збройні сили, що нараховували 60 тис. козаків (за пізнішими таємними домовленостями сторін та постановою сейму 1659 – 30 тис.) і 10 тис. найманого війська. Як і у Великому князівстві Литовському, тут встановлювалися державні посади канцлера, маршалка, підскарбія; формувався вищий судовий трибунал. ВКР отримувало право карбувати власну монету та вести самостійну внутрішню політику, однак право на зовнішньо-політичну діяльність Гадяцьким договором 1658 не передбачалося. Сенаторські посади мали право обіймати лише представники православної шляхти. На його території, як і в усій Речі Посполитій, церковна унія підлягала ліквідації, а церковне майно, захоплене раніше унійцями, поверненню православної церкві. Польським військам заборонялося розташовуватися на землях ВКР. Під час воєн польські війська вводилися на територію князівства за погодженням з гетьманом і перебували під його командуванням.

Уже після підписання Гадяцького договору 1658 українське керівництво прагнуло розширити територію ВКР за рахунок введення до його складу

Руського воєводства, Волинського воєводства та Подільського воєводства, урядові посади в яких мали по черзі обіймати шляхтичі католицького та православного віросповідання. Крім того, порушувалося клопотання про закріплення за гетьманом ВКР права призначати гетьмана наказного, який після смерті великого гетьмана успадковував би всю повноту влади. До прерогатив гетьмана також належало право скасування наданих без узгодження з ним земельних пожалувань і призначень на урядові посади, обмеження на його користь прав князівських родин, закріплення за козаками права проживати на території Брацлавського, Київського та Чернігівського воєводств. Однак польське керівництво не погодилося на збільшення території та розширення прерогатив уряду. Навпаки, до ратифікованого у травні 1659 сеймом Речі Посполитої варіанта Гадяцького договору 1658 не увійшло положення про власну монету ВКР, передбачалося лише карбування українським урядом польських грошових знаків; виняткова перевага православної шляхти в праві обіймання урядових посад поширювалася лише на території Київського воєводства, у Брацлавському та Чернігівському воєводствах передбачалося чергування представників православної та католицької шляхти, після смерті гетьмана українські стани мали обирати вільними голосами вже не його наступника, а лише 4 кандидатів, із яких король призначав главу виконавчої влади. З тексту угоди випало положення про ліквідацію Берестейської церковної унії 1596 та повернення колишнім власникам майна, відібраного унійцями у православного духовенства.

Літ.: Герасимчук В. Виговщина і Гадяцький трактат // Зап. НТШ, 1909, т. 87-89; Смолій В.А., Степанков В.С. Українська державна ідея XVII-XVIII століть: проблеми формування, еволюції, реалізації. – К., 1997; Яковлева Т. Гетьманщина в другій половині 50-х років XVII століття. Причини і початок Руїни. – К., 1998; Горобець В.М. Гадяцька унія 1658 року // Історія України, 1998, №38–39; Грушевський М.М. Історія України-Руси. – К., 1998, т.10; Горобець В.М. Гадяцька угода 1658 року у контексті міжнародних відносин // Київ. стар., 1999, № 1.

В.М.Горобець.

ВЕНЕЦІАНСЬКЕ ПОСОЛЬСТВО ДО УКРАЇНИ 1650 – перша в історії венеціансько-українських взаємин дипломатична місія. Відбулася за рішенням сенату Венеціанської республіки з ініціативи її посла у Відні Н.Сагредо та за підтримки папського нунція у Варшаві Дж. Тореса, які займалися пошуками і погодженням кандидатури на посланця до України. Ним став поет і священик, венеціанський підданий Альберто Віміна да Ченеда (справж. ім'я та прізвище – Мікеле Б'янкі), який від 1647 мешкав у польській столиці. У своїй поїздці він представляв венеціанського посла у Відні і не мав повноважень укладати угоди і договори; вірчу грамоту і посольські інструкції йому підписав Сагредо, який склав також листа до

Б.Хмельницького. Посольству доручалося зібрати відомості про стосунки між турками і татарами, озброєння останніх й схилити українського гетьмана на бік європейської антитурецької коаліції.

Після прибуття 3 червня до Чигирини венеціанського посланця прийняв Хмельницький в оточенні своїх старшин. Переговори тривали в атмосфері доброзичливості і взаєморозуміння й завершилися 13 червня в Суботіві. У ході зустрічей і бесід гетьман вітав успіхи Венеції у війні з турками, висловив готовність прилучитися до неї. Разом з тим він вказав на необхідність відвернути загрозу польського нападу на Україну, досягти союзу з Кримським ханством та одержати грошову допомогу від Венеції. Наприкінці переговорів Хмельницький передав для Сагрето листа. Венеціанська і українська сторони дійшли згоди, що їх обмін пропозиціями і думками має характер попередніх переговорів, які слід продовжити найближчим часом. Після повернення до Варшави Віміна склав реляцію до венеціанського сенату, котрий вирішив направити до козаків нове посольство, але вже безпосередньо від свого імені. Тоді ж розпочалася підготовка до цієї місії, яку, однак, було припинено через загострення стосунків між Польщею і козацьким військом.

Одним з важливих наслідків посольства до Хмельницького було оприлюднення й поширення в Італії й інших країнах Заходу автентичних матеріалів про Україну та її збройні сили - завдяки виданню у Венеції творів Віміна "Донесення про походження і звичаї козаків" (1656) та "Історія громадських воєн у Польщі" (1671).

Літ.: Молчановский Н. Донесение венецианца Альберто Вимина о козаках и Б.Хмельницком // Киев. стар., 1900, № 1; Пирлинг П. Альберто Вимина. Сношения Венеции с Украиной и Москвою. 1650-1660 // Рус. стар. 1902, янв.; Кордуба М. Венецьке посольство до Хмельницького (1650 р.) // Зап. НТШ, 1907, т. 78, кн.4; Caccamo D. Alberto Vimina in Ucraina e nella "parti settentionali". Diplomazia e cultura nel Seicento veneto // Europa Orientalis, 1986, vol. V; Віміна А. Реляція про походження та звичаї козаків // Київ. стар., 1999, № 5.

М.М.Варварцев.

ВЕРХОВНА АВТОНОМНА РОСІЙСЬКО-РУМУНСЬКА КОЛЕГІЯ У РУМУНСЬКИХ ТА БЕССАРАБСЬКИХ СПРАВАХ – спеціальний орган, створений Раднаркомом РСФРР 28 січня 1918 для боротьби проти румунських військ, які окупували Бессарабію, здійснення в Румунії пролетарської революції, а також боротьби з Українською Центральною Радою. До колегії входили представники РНК РСФРР, Румчероду, Румунського соціал-демократичного комітету дії і секції румунських соціал-демократів Одеси: М.Брашован, А.Желєзняков, М.Бужор, Л.Рузер, В.Юровський та ін. Голова – Х.Раковський. Центром діяльності колегії стала Одеса.

Для здійснення збройного повстання в Румунії і розгрому її військ у Бессарабії за розпорядженням В.Леніна до Одеси на початку лютого 1918 було направлено війська на чолі з М.А.Муравйовим, які підпорядковувалися колегії. Вступ австро-німецьких військ на територію України в лютому 1918 і негативне ставлення Української Центральної Ради до діяльності колегії на півдні України змусило її відмовитися від спроб перенести “полум’я революції” в Румунію. Х.Раковський розпочав переговори з представниками країн Антанти і румунським урядом. 26 лютого 1918 радянські війська завдали поразки румунським під містечком Рибніца (нині місто, Молдова), і прем’єр-міністр Румунії А.Авереску прийняв умови радянської сторони: вивід румунських військ з Бессарабії і визнання суверенітету РСФРР над цим регіоном. Радянсько-румунська угода була укладена під час переговорів 5-9 березня 1918. Однак у зв’язку з відступом радянських військ і колегії спочатку до Миколаєва, а потім взагалі з України під тиском австро-німецьких частин договір не набрав чинності. 29 березня 1918 колегія була ліквідована.

Літ.: Волковинський В.М., Кульчицький С.В. Християн Раковський: Політичний портрет. – К., 1990.

В.М.Волковинський

“ВЕСТИ ИЗ СССР. ПРАВА ЧЕЛОВЕКА” – інформаційний бюлетень міжнародних правозахисних організацій, що друкував матеріали про становище опозиційного руху в СРСР у 1970–80-х рр. Заснований 1978 з ініціативи російського правозахисника К.Любарського. Періодичність виходу: 1978–79 – щомісяця, з 1980 – двічі на місяць, російською і англійською мовами. Проіснував до 1989. Видавався на кошти товариств “Зошити самвидаву” (Брюссель, Бельгія) та “Країна і світ” (Мюнхен, Німеччина).

Організовував акції протесту на захист українських учасників правозахисного руху О.Бердника, Ю.Бадзьо та ін. На сторінках видання містилися численні відомості про діячів кримськотатарських та єврейських національних рухів в Україні.

Літ.: Вести из СССР. Права человека. – Мюнхен, 1989, т.1–4.

О.Г.Бажан.

ВИШЕГРАДСЬКА ГРУПА – регіональне об’єднання посткомуністичних країн Центральної Європи – Польщі, Словаччини, Чехії, Угорщини. Створення Вишеградської групи було ініційовано президентом Чехословаччини В.Гавелом, який у січні 1990 р. висунув цю ідею. Тоді згадували про середньовічний досвід регіональної співпраці, адже ще 1335 р.

у Вишеграді поляки, чехи та угорці домовилися об'єднання зусиль проти тодішнього австрійського домінування.

Безпосереднім поштовхом до створення сучасної Вишеградської групи стали криваві події січня 1991 р. у Вільнюсі. Після цього Польща, Чехословаччина та Угорщина прийняли рішення об'єднати свої зусилля з одного боку заради остаточного виходу з-під геополітичного домінування СРСР, а з іншого – з метою координації зусиль, спрямованих на європейську та євроатлантичну інтеграцію. 15 лютого 1991 р. у м. Вишеград було досягнуто домовленість про співпрацю Польщі, Чехословаччини та Угорщини за нових умов, які склалися після закінчення “холодної війни” в Європі. У Вишеградській декларації також було відзначено, що держави вважають передумовою розбудови демократії і громадянського суспільства центральноєвропейську ідентичність і поглиблення співробітництва між країнами-учасниками з метою їх загальноєвропейської інтеграції. Було поставлено задачу проведення регулярних консультацій з питань регіональної та європейської безпеки, сприяння розвитку взаємовигідної торгівлі та економічної кооперації, розвитку інфраструктури та співробітництву територіальних громад.

16 грудня 1991 р. Європейська Спільнота уклала угоди про асоціацію з Польщею, Угорщиною та Чехословаччиною. Однак 1 січня 1993 р. Чехословаччина поділилася на дві незалежні держави – Чеську Республіку та Словацьку Республіку. Тому 4 жовтня 1993 р. ЄС підписав окремі угоди про асоціацію з Чехією та Угорщиною. Переорієнтація торговельних зв'язків країн Вишеградського блоку була забезпечена успішною діяльністю Центральноєвропейської зони вільної торгівлі (створена 1992 р.). У 1994 р. Польща та Угорщина подали заявки на вступ до ЄС. У тому ж 1994 р. Угорщина, Чехія, Польща приєдналися до програми НАТО “Партнерство заради миру”.

У 1998 р. Європейський Союз розпочав переговори про вступ з Польщею, Чехією та Угорщиною. Знадобилася демократизація внутрішньополітичного становища у Словаччині, аби ця країна також розпочала переговори про вступ до ЄС у 1999 році. 12 березня 1999 р. Польща, Чехія та Угорщина офіційно стали членами Організації Північноатлантичного договору (НАТО). Словаччина вступила до НАТО у 2004 році. Свідченням поглиблення військово-політичного співробітництва країн “Вишеградської четвірки” стало створення штабу польсько-чесько-словацької бригади, а Словаччині було доручено координувати модернізацію систем озброєнь нових членів НАТО. Починаючи з 2002 р., в Косові діє спільний чесько-словацький батальйон.

На початку 90-х рр. ХХ ст. було встановлено формат постійних консультацій Вишеградської групи з балканськими країнами, а також Вишеградської групи з Україною. Українські прем'єр-міністри у 2003 р. та 2005 рр. брали участь у самітах “Вишеградської групи”, яка на той час вже декларувала неможливість прийому нових країн-членів. Україна співробітничала з “Вишеградським фондом”. Країни “Вишеградської групи” підтримують проект створення зони вільної торгівлі між Україною та ЄС.

Крім того, вони наполягають на поглибленні співпраці України з НАТО. 1 травня 2004 р. Польща, Чехія, Угорщина та Словаччина стали членами Європейського Союзу. Після цього зберігся формат регіональної співпраці країн “Вишеградської четвірки”, який є аналогічним до регіонального об’єднання Бельгії, Нідерландів та Люксембургу (Бенілюкс) та Балтійської Ради Скандинавських країн.

Літ.: Вандич П. Ціна свободи. Історія Центрально-Східної Європи від середньовіччя до сьогодення. – К., 2004; Герасимчук Т.Ф. Країни Центральної Європи в політиці Європейського Союзу (1989-2004 рр.). – Автореферат дисертації к.і.н. – К., 2005; Горенко О.М. “Європейський фініш” країн Центрально-Східної Європи і проблема економічного суверенітету // Міжнародні зв’язки України: наукові пошуки і знахідки. – К., 2004, вип.13. – с.215-237; Зеленько Г.І. Політична “матриця” громадянського суспільства (досвід країн Вишеградської групи та України). – К., 2007; Мороз Д.О. Виникнення та розвиток системи багатостороннього співробітництва країн-членів Вишеградської четвірки (1991-2004 рр.). Автореферат дисертації к.і.н. – К., 2006; <http://www.visegradgroup.org> ; Досвід країн Вишеградської четвірки на шляху до ЄС: Можливості для України: Аналітичні оцінки. – Ужгород, 2003; Кіш Є.Б. Центральна Європа в сучасній системі сврорегіональної інтеграції: Монографія. – Ужгород, 2008.

С.В.Віднянський, А.Ю. Мартинов.

ВІДЕНСЬКА БИТВА 1683 – одна з центральних битв австрійсько-турецької війни 1683-84. Відбувалася 22 (12) вересня після тривалої облоги австрійської столиці м.Відень більш ніж 100-тисячною армією Османської імперії під керівництвом великого візира Кара-Мустафи. Крім турків, до цієї армії входили татарські, молдовські (на боці господаря Г.Дуки воювало також кілька козацьких сотень з Правобережної України), волоські, симиградські та угорські підрозділи. Союзницькі війська австрійців, німців і поляків (за участі підрозділів українського козацтва), які очолював польський король Ян III Собеський, налічували близько 70 тис. осіб. У результаті битви, основний тягар якої несли польські підрозділи (певна частина яких формувалася з українського населення “руських” воєводств Речі Посполитої), Відень було звільнено від облоги, а турки втратили близько 17 тис. вояків. Під час битви відзначився виходець з Галичини, мешканець столиці Австрії Ю.Кульчицький, який пробрався з оточеного міста з листами про допомогу. Однак, незважаючи на цю перемогу, частини турецької армії залишилися на теренах Центральної та Центрально-Східної Європи. Завершенням воєнних подій під Віднем став похід союзницьких військ до Угорщини і Словаччини. У цьому поході відзначилися козацькі полки (близько 5 тис. осіб), що прибули з Правобережної України та Запорозької Січі. Під проводом полковників М.Булиги, Й.Менжинського,

Я.Ворони, С.Корсунця, В.Іскрицького та С.Палія вони взяли участь у битвах під угорськими містами Паркани 17–19 (7–9) жовтня та Естергом 5–6 листопада (26–27 жовтня) і словацьким Щецином 25 (15) жовтня. Складовою частиною цих подій став похід взимку 1684 українського війська на чолі з правобережним гетьманом С.Куницьким на землі турецьких союзників – Білгородської орди. Перемога під Віднем засвідчила спроможність монарших дворів Європи виступити єдиним фронтом проти турецької загрози і підштовхнула до створення у березні 1684 союзницької військово-політичної антитурецької коаліції держав – “Священної ліги” (Австрії, Польщі, Венеції та Папської області).

Літ.: Німчук І. Українці і відсіч Відня 1683 р. – Львів, 1933; Wimmer J. Wyprawa Wiedeńska 1683 r. – Warszawa, 1957; Kara Mustafa pod Wiedniem. Źródła muzlmańskie do dziejów wyprawy wiedeńskiej 1683 roku. – Kraków, 1973; Яницький Б. Відень 1683. Козаки і Кульчицький. – Відень, 1983; Wimmer J. Wiedeń 1683. Dzieje kampanii i bitwy. – Warszawa, 1983; Podhorodecki L. Wiedeń 1683. – Warszawa, 1983; Zygulski Z. Odsiecz Wiednia 1683. – Kraków, 1994; Чухліб Т. Чи вирішена проблема участі українських козаків у битві під Віднем 1683? В кн.: Українська козацька держава: витоки та шляхи історичного розвитку. Матеріали читань. – К., 1997, вип.6.

Т.В.Чухліб.

ВІДЕНСЬКИЙ МИРНИЙ ДОГОВІР 1809. Підписаний Австрійською імперією і наполеонівською Францією 14 жовтня у Відні. Завершив австро-французьку війну, яка розпочалася 14 квітня 1809 вторгненням Австрії у підвладні Франції території, зокрема Варшавське герцогство. Останнє, віддавши австрійцям Варшаву, розгорнуло наступ на Галичину. Сюди ж на вимогу Наполеона Бонапарта ввела свої війська і Російська імперія. Командувач військами герцогства кн. Ю.Понятовський не погоджувався на розмежування Галичини між польською й російською частинами, посилаячись на директиву Наполеона “зайняти від його імені обидві Галичини, прийняти від жителів присягу вірності, суд і розправу чинити його ім’ям, герби австрійські всюди замінити французькими”. Водночас у Львові діяв призначений імператором Олександром І російський губернатор, який вимагав від командувача російськими військами кн. С.Голіцина створити на зайнятій території власну адміністрацію з “надійних людей Галичини” або росіян, використати “доходи Галичини” для потреб російської армії.

12 липня 1809 Наполеон продиктував умови перемир’я. Австрія зазнала величезних втрат в Італії; війська, введені в Галичину, залишалися на здобутих територіях. Натякнувши в середині вересня емісарові царя О.Чернишову на можливість приєднання до Росії земель по р. Сан (притока Вісли) з “другим містом Галичини Лембергом” (тобто Львовом) включно, французький імператор 10 жовтня сповістив царя про швидке підписання договору, не

розповідаючи про його зміст. Російські делегати не брали участі в підготовці В.м.д., хоча його укладено і від імені Росії, яка значилася серед союзників Франції поряд з малими рейнськими князівствами. За параграфом 5-м ст. 3-ої австрійський імператор віддав Росії “територію у найсхіднішій частині Старої (Східної) Галичини з 400-тисячним населенням”, крім м. Броди. С.Голіцин розглядав придбання Росії вигідними у військовому плані – кордони проходять ріками Дністер і Стир (притока Прип’яті, басейн Дніпра). Проте посол в Парижі кн. О.Куракін оцінював їх негативно – “ми не отримали Броди, а це місто, завдяки своїй транзитній торгівлі, одне тільки й могло мати для нас якесь значення в цьому районі, оскільки було безповоротно вирішено, що Львів не може відійти до нас; вся ж інша частина Східної Галичини, котра простягається до Буковини, має лише жалюгідні поселення, бідні та поза участю в (транзитній) торгівлі”.

Основну частину Галичини, за умовами В.м.д., було приєднано до герцогства Варшавського.

Літ.: Гошко Ю.Г. Тернопільщина в складі Росії (1810–1815 рр.). – Львів, 1957.

Р.Г.Симоненко.

ВІДЕНСЬКИЙ УНІВЕРСИТЕТ – один з найбільших вищих навчальних закладів Австрії і Європи. Заснований 1365 імператором Рудольфом IV у складі 4 факультетів: юридичного, медичного, вільних мистецтв та богословського. У XIX ст. тут з’являються наукові підрозділи: 1849 – Історико-філологічний семінар, 1852 – Історичний інститут, 1854 – Австрійський інститут історичних досліджень. Від другої пол. XIX ст. університет стає постійним місцем навчання української молоді. 1868 тут організовано академічне товариство “Січ” (існувало до 1944) – одне з перших українських студентських організацій з власним статутом. До “Січі” спочатку входили 27 чоловік, серед них О.Волощак, згодом професор Віденського політехнічного інституту, М.Борискевич, відомий лікар-окуліст у Граці, Ю.Пелеш – єпископ. До складу почесних членів товариства обиралися І.Франко, М.Грушевський, О.Кобилянська, В.Винниченко, Б.Лепкий. Товариство видавало українські книжки, організовувало літературні та театральні вечори, наукові диспути. Ним була зібрана найбільша бібліотека українських видань на чужині.

У другій пол. XIX – на поч. XX ст. вихованцями Віденського університету були хімік І.Горбачевський, фізик І.Пулюй, уролог Т.Гринчак. Тут здобули ступінь доктора філософії І.Франко, К.Студинський. Українці О.Огоновський, С.Смаль-Стоцький, З.Кузеля, М.Осадець, В.Щурат, О.Колесса здобували науково-дослідницький досвід в університетських семінарах слов’янської філології та східно-європейської історії під керівництвом славістів Ф.Міклошича, В.Ягича, Й.Іречека, історик М.Кордуба

підготував одну з перших українознавчих дисертацій на тему “Історія і становище Галицького князівства в XIII столітті”, композитор С.Людкевич студіював музикознавство. Від 1904 до 1938 у Семінарі східноєвропейської історії під керівництвом професорів Іречека та Іберсбергера захищено низка дисертацій з україніки. Серед них: “Галицькі русини у XVIII і XIX століттях” В.Кушніра, “Богдан Хмельницький і українська державна ідея” Н.Суровцева, “Перша українська політична еміграція і її роль в українському відродженні” І.Німчука, “Держава і суспільство в Галичі і Волині під династією Романовичів в XIII столітті” І.Турина.

Нині В.у. має 8 факультетів: католицької теології, протестантської теології, юридичний, економіки та суспільних дисциплін, медичний, класичних мов і літератур, математики та природничих дисциплін, інтегральних дисциплін. Тут навчається близько 25 тис. студентів з Австрії та багатьох зарубіжних країн. 1997 відкрито курс україністики.

Літ.: Вайс В.М. Вена. – М., 1996; Австрія. Факты и цифры. – Вена, 1997; Українсько-австрійські культурні взаємини другої половини XIX – початку XX століття. – Київ-Чернівці, 1999.

Н.В.Кривець.

ВІЗАНТІЯ, ВІЗАНТІЙСЬКА ІМПЕРІЯ – умовна назва середньовічної держави, що була наступницею східної частини колишньої Римської імперії, введена істориками у 18 ст. Утворена від назви колишньої мегарської колонії Візантій на узбережжі Босфору Фракійського (нині протока Босфор), на місці якої імператор Константин I Великий 326 заснував м.Константинополь. Сюди 330 було перенесено з Рима столицю Римської імперії. 395 імперія була розділена на Західну Римську зі столицею в Римі й Східну Римську (Візантійську) зі столицею в Константинополі. 476 Західна імперія офіційно припинила своє існування, а Східна збереглася, її продовженням стала середньовічна держава, імператори й верхівка якої наполягали на державній і культурній спадкоємності від Римської імперії, називали країну Романією, а себе – ромеями (римлянами). До 8 ст. державною мовою тут залишалася латина. На Русі В. іменували Грецькою країною, її жителів – греками, бо вже у 9 ст. всі вони розмовляли грецькою (середньовічною) мовою.

Перший розквіт В. пов'язаний з ім'ям імператора Юстиніана I (527–565), який завоював 533–534 Північну Африку, 535–555 – Італію, 544 – частину Іспанії, а також поставив у залежність від себе країни Закавказзя й Передньої Азії. Однак уже наприкінці 6 ст. імперія почала втрачати набуте значною мірою внаслідок наступу слов'ян на її північному й західному рубежах. Цей наступ почався ще за Юстиніана I, який воював з одними слов'янськими вождями, а інших запрошував на службу. Дехто з істориків

(Б.Рибаков, П.Толочко) вважає, що на початку правління Юстиніана I до нього на службу приходив один із засновників Києва – Кий. Спроба Юстиніана I і його наступників спертися на кочовиків-аварів у боротьбі проти слов'ян створила для самої В. загрозу, яку ледве вдалося подолати. Після періоду занепаду (7 – середина 8 ст.) почалося відродження В. Велику роль у державному будівництві й зовнішній політиці В. відіграла християнська церква (від 1054 її стали називати православною). Константинопольські патріархи змагалися з римськими єпископами (папами) за панування в християнському світі. Однак в 11 ст. в країні настав період феодальних усобиць, що її ослабили. Імперія втратила майже всю Малу Азію й володіння в Італії. Новим піднесенням вона зобов'язана імператору Алексієві I Комніну (1081–1118), який приборкав заколотників-феодалів, 1091 зумів відбити натиск печенігів і відібрати у турків-сельджуків Малу Азію. Наприкінці 12 ст. імперія знову опинилася на межі загибелі. Посилення феодальної роздробленості й зменшення військового потенціалу в часи владарювання династії Ангелів (1185–1204) дали змогу учасникам 4-го хрестового походу 1204 штурмом взяти й розграбувати Константинополь. На захопленій території було створено Латинську імперію (1204–61). На решті земель В. виникли Нікейська імперія (1204–61), Трапезундська імперія (1204–1461) та Епірський деспотат (1204–1337). 1261 нікейському імператорові Михаїлові VIII Палеологу (остання імператорська династія у В. 1261–1453), що спирався на сильний національно-визвольний рух у Малій Азії проти латинників, поталанило відновити В.і. На початку 14 ст. почався глобальний наступ турків-османів на В. Вони спершу захопили майже всю Малу Азію, 1354 – Галліполі (нині м.Геліболу), 1361 – Адріанополь (нині м.Едірне; обидва Туреччина), 1430 заволоділи Фессалоніками (нині м. Салоніки, Греція), а 29 травня 1453 султан Мегмед II штурмом здобув Константинополь. Імперія перестала існувати.

В. вела широку міжнародну торгівлю, експортуючи (і продаючи на місці заїжджим купцям) дорогоцінні шовкові й парчові тканини, ювелірні вироби, вина, фрукти, парфуми та інші предмети розкоші, а також вовняні тканини, ремісничі вироби, коней тощо. Уряд провадив політику залучення іноземного купецтва на торги в імперії, даруючи йому різні пільги (угода Київської Русі з В. 907 надавала надзвичайні пільги руським купцям). Торгуючи з усім тогочасним світом, імперія приділяла значну увагу зносинам з Північним Причорномор'ям та Кримом, з міст яких, насамперед Херсонеса Таврійського, одержувала необхідні для неї продукти сільського господарства, передусім зерно для потреб Константинополя. Головним торговим контрагентом її на Русі був Київ, де існували заїжджі двори і християнська церква для візантійських купців. З Русі до В. довозили також хутра, віск, мед, продукцію лісових промислів, а також рабів.

Протягом майже тисячоліття В. була найсильнішою державою в світі. Її політичного впливу зазнали всі країни Європи, а також багато народів Близького та Середнього Сходу. Цей вплив ґрунтувався не тільки на військовій силі імперії. Вона провадила умілу й гнучку зовнішню політику, користувалася для досягнення політичних цілей засобами економічного, іде-

ологічного (церковного) і культурного тиску. Завдяки цьому панівні й освічені прошарки народів Східної й Південної Європи з перебігом часу зробилися носіями спільної культурної традиції. На початку 1970-х рр. історик Д.Оболєнський запропонував термін “візантійське співтовариство націй”, зауваживши, що візантійська культура та її спадщина справляли настільки сильний вплив на чимало країн, що цілком виправданим буде вважати їх єдиним міжнародним співтовариством. 865 від В. прийняла хрещення Болгарія, у 870-х рр. – сербські князівства, 988–990 – Київська Русь.

В. була головним дипломатичним й економічним партнером Київської Русі аж до часів Ярослава Мудрого. Виникнення першого державного об'єднання на східнослов'янських землях – Київського князівства на чолі з Аскольдом поклато початок й виходу Русі на міжнародну арену. 18 червня 860 флот Аскольда вдерся до бухти Золотий Ріг і обложив Константинополь. Імператору Михаїлу III довелося сплатити контрибуцію й надати привілеї руським купцям на землях В.

Створення Давньоруської держави (Київської Русі) й утвердження князя Олега в Києві ознаменувало появу сильної країни, з якою довелось рахуватись візантійському урядові. 907 Олег на чолі численого флоту та сухоподольного війська напав на В. і змусив імператорів-співправителів Лева VI й Александра просити миру. Поряд з чималою контрибуцією візантійці відновили привілеї для руських купців.

Попередня угода 907 і мир 911 між В. і князем Олегом були першими (що збереглися) текстами дипломатичних актів Давньоруської держави. Походи Русі на В., як можна судити зі змісту тих угод, що були вписані до “Повісті временних літ”, диктувалися насамперед економічними інтересами східнослов'янської держави: імперія була головним і до середини 11 ст., по суті, єдиним ринком збуту надлишкового продукту, що його здобували князі з дружинниками у вигляді данини (насамперед полюддя) із залежного населення країни. Продаючи на візантійських торгах хутра, мед, віск, зерно, продукти харчування й лісових промислів, руські князі й бояри купували там коштовні тканини, дорогоцінну зброю, прикраси, вино, фрукти та ін. Менш вдалим виявилися походи на В. наступника Олега Ігоря Старого 941 і 944, після яких руське купецтво втратило частину привілеїв на візантійських ринках. Наступниця й дружина Ігоря княгиня Ольга зав'язала мирні стосунки з імперією й відвідала Константинополь на чолі посольства, вела переговори з імператором Константином VII Багрянородним. Спроби ж князя Святослава Ігоревича закріпитись у Нижньому Подунав'ї внаслідок кампаній 968 і 969–971 закінчилися невдачею. Київська Русь була змушена зректись володінь у Криму (за винятком сходу, де в середині 10 ст. утворилося Тмутороканське князівство), її відтіснили від Подунав'я і Чорного моря. Новий етап міждержавних стосунків Київської Русі з В. настав за князювання Володимира Святославича. Він одружився з сестрою імператора Василя II Болгаробійця Анною, потіснив В. у Криму. Його наступник Ярослав Мудрий продовжував провадити мирну політику щодо В., незважаючи на війну з нею 1043, спровоковану імператором Константином IX Мономахом.

У “візантійському співтоваристві націй” Київська Русь посіла помітне місце. Створена в середині 9 ст. видатними церковними і культурними діячами Кирилом і Мефодієм слов’янська писемність стала проникати сюди ще до запровадження в країні християнства, але набула великого поширення лише після хрещення Київської Русі, оскільки християнське богослужіння неможливе без церковно-літургійних книг. Першими церковнослужителями на Русі були греки й, мабуть, болгари. Церква Київської Русі (в ранзі митрополії) перебувала в канонічній юрисдикції Константинопольського патріархату. За невеликими винятками (Іларіон, Климент Смолятич) митрополитами в Києві були греки, котрих надсилали з Константинополя. Наприкінці 10-11 ст. на Русі інтенсивно засвоювалася багата спадщина візантійської культури, яка відігравала величезну роль у становленні книжкової справи, утворенні й розвитку шкіл архітекторів, живописців, мозаїчників, ювелірів та ін.

За доби удільної роздробленості в середині 12 ст. порушилася цілісна зовнішня політика Київської Русі. Відтоді князівства, що складали федеративну Давньоруську державу, проводять самостійні зносини з іноземними державами. Стосунки з В. перебирають головним чином Галицьке князівство і Волинське князівство. Їхні князі спираються на В. у зовнішньополітичних справах (1164 галицький кн. Ярослав Володимирович надав притулок майбутньому імператору Андроніку I Комніну), допомагають імперії захищатися від кочовиків (1197 чи 1198 галицько-волинський князь Роман Мстиславич розгромив половців, що підступали до Константинополя). Розпад Давньоруської держави, підкорення її монголо-татарами унеможливили дальші стосунки Русі з Візантією.

Літ.: Успенский Ф.И. История Византийской империи. – Спб. – М.–Л., 1913–48, т.1–3; Васильев А.А. История Византии. – Л., 1925; Левченко М.В. Очерки по истории русско-византийских отношений. – М., 1956; История Византии. – М., 1967, т.1–3; Оболенский Д.Д. Византийское содружество наций. – М., 1998.

М.Ф.Котляр.

ВІЙНА РСФРР і УНР 1918-1919. Розпочалася 20 грудня наступом радянських українських формувань проти військ Директорії УНР, яка на цей час вела боротьбу з гетьманськими підрозділами й подекуди з німецькими та австро-угорськими частинами. Армія Директорії спиралася головним чином на сили повстанців (до 30 тис.), полк січових стрільців та формування гетьманських військ, що перейшли на її бік.

За наказом головного отамана С.Петлюри від 1 січня 1919 всі підрозділи і загоны УНР на Лівобережній Україні підлягали полковнику П.Болбочану, на Херсонщині – генерал-хорунжому О.Грекову, на Поділлі – полковнику О.Шаповалу. На Київщині військове керівництво очолив полковник

Є.Коновалець. Всього на Лівобережжі на початку 1919, за неповними даними, Директорія мала в своєму розпорядженні понад 71 тисяч вояків. Вздовж демаркаційної лінії з РСФРР українські частини тримали фронт разом з німецькими підрозділами, які, проте, досить часто переходили на бік радянських військ.

4 січня 1919 за постановою Революційної військової ради РСФРР був утворений Український фронт, до складу якого увійшли 2 радянські українські дивізії, частини російської прикордонної охорони, пізніше – резервної армії. На Український фронт згодом перекидалися загони інтернаціоналістів та частини, сформовані на території Радянської Росії. Війська Українського фронту, як і війська Директорії, поповнювалися переважно за рахунок повстанських та партизанських загонів. На початку свого наступу українські радянські війська мали 14 тис. багнетів і близько 1,5 тис. шабель та 6220 навчених, але незброєних бійців.

Українським республіканським військам доводилось вести бої на Чернігівщині й Харківщині, проти добровольців у районі Луганська, Синельникового, Бахмута (нині Артемівськ); на південному сході – біля Маріуполя, Нікополя та в напрямку на Херсон. Саме в цьому районі з 28 листопада 1918 почали зосереджуватися війська Антанти, що прибули морем на кораблях та з Румунії суходолом. На півночі радянські війська повели наступ також з території Білорусі по лінії Гомель–Каліновичі–Брест-Литовський.

Остаточний розподіл діючої армії УНР на групи й фронти визначив наказ С.Петлюри від 23 січня 1919: Південно-Східна група полковника А.Гулого-Гуленка (штаб у м. Єлизаветград, нині Кіровоград), Східний фронт під командуванням Є.Коновальця (штаб у м.Київ) і Правобережний фронт – командувач отаман В.Оскілко (штаб у м.Волочиськ). Проте їх тили підривали численні повстання на місцях, перехід деяких командирів (отаман Д.Зелений, полк. М.Григор'єв) зі своїми силами на бік радянських частин, деморалізуючі дії загонів Н.Махна. 5 лютого 1919 радянські частини зайняли Київ. Після жорстоких боїв на Правобережній Україні і кількох успішних військових операцій частина військ УНР 17 квітня 1919 змушена була перейти р. Дністер на територію Румунії, інша – відійти до р. Збруч, куди наприкінці квітня прибули українські війська з Румунії.

Після переходу 17 липня 1919, під тиском польських військ, підрозділів Української Галицької армії Західноукраїнської Народної Республіки на територію Наддніпрянської України, згідно з постановою Директорії і диктатора ЗУНР Є.Петрушевича від 15 липня 1919 відбулося об'єднання сил. 31 липня 1919 Кабінет народних міністрів ухвалив запровадити єдине командування для української республіканської армії. Штаб головного отамана очолив генерал-полковник М.Юнаків. Було досягнуто порозуміння у підготовці й проведенні походу об'єднаних сил обох армій на Київ і розгрому радянських військ в Україні. На той час УГА налічувала до 50 тис. вояків, а реорганізована армія УНР – 35 тис. і разом з повстанськими загонами – близько 100 тис. осіб.

Військами УНР командував наказний отаман О.Осецький, а частинами УГА – генерал-чотар М.Тарнавський. 9 серпня 1919 вони захопили Жме-

ринку і Вінницю, а 30 серпня вступили в Київ. Проте вже наступного дня до міста увійшли денікінські війська генерал-лейтенанта М.Бредова, який примусив українські підрозділи залишити Київ. 4 вересня 1919 фронт київської групи українських військ було відтягнуто на лінію Козятин–Бердичів. Сподівання налагодити бойову співпрацю з денікінським командуванням не справилились. Останнє перенесло військові операції на Правобережну Україну, розпочавши наступ проти частин української армії. За цих умов Директорія УНР оголосила 24 вересня 1919 війну Добровольчій армії і урядові Півдня Росії.

Недовготривалою виявилась і єдність двох армій – Галицької і УНР. Цьому сприяло протистояння урядів УНР і ЗУНР, яке особливо загострилось у вересні 1919. До того ж командування денікінських військ заявило про готовність вести переговори з УГА, але не визнавало уряду УНР, стоячи на позиції “єдиної та неподільної Росії” і вимагаючи, щоб армія УНР склала зброю. Галицьке командування одноосібно вступило в переговори з командуванням Добровольчої армії і 17 листопада 1919 уклало договір про перемир’я. Це призвело до роз’єднання українських армій і подальшої їх поразки.

Після розгрому денікінських військ на території Радянської Росії Червоною армією почався її наступ і в Україні. Знесилені боротьбою з денікінцями, а також епідеміями, підрозділи української республіканської армії не змогли протистояти їй і в другій половині листопада 1919 відійшли на територію Польщі. Частина українських формувань на чолі з генерал-полковником М.Омеляновичем-Павленком вирушила в похід у запілля на територію радянської України.

Літ.: Історія Українського війська. – Львів, 1992; Литвин С. Симон Петлюра у 1917-1926 роках. – К., 2000; Україна в огні й бурі революції 1917-1921. – Дніпропетровськ, 2001, т.1.

О.Й.Щусь.

ВІЙНА ФРАНЦІЇ І РОСІЇ 1812. Розпочалася без оголошення війни вторгненням французьких військ на територію Російської імперії поблизу м.Ковно (нині Каунас, Литва) в ніч на 12 (24) червня. Відбувалася за широкою участі місцевого населення на боці російської армії. У російській, а згодом в українській радянській історіографії дістала назву “Вітчизняна війна”.

Її вибух зумовили тривале, після Великої французької революції 1789, політичне й військове протистояння між обома державами, політика імператора Наполеона I, спрямована на встановлення свого панування в Європі і світі. 1810 суперництво між Францією і Росією набрало форми митної війни й супроводжувалося відновленням останньою торгівлі з Великою Британією на порушення договору про континентальну блокаду, яка за-

вдала великих збитків російській економіці. Тоді ж наполеонівський уряд розпочав підготовку до військового походу проти Російської імперії. З цією метою було створено “Велику армію”, яка включала близько 610 тис. вояків, майже 1400 гармат. Її більшу частину складали підрозділи французьких союзників – Пруссії, Австрії, країн Рейнського союзу, Варшавського герцогства, Італійського та Неаполітанського королівств.

Стратегія Наполеона I передбачала відокремлення від Російської імперії Прибалтики, Фінляндії, Білорусі, України, створення на їхніх теренах бар’єру проти російських впливів у вигляді держав-сателітів французького імператора. Важливе місце в цих планах відводилося Україні, де мали постати під французькою протекцією три державні утворення – Наполеоніда, Чернігівське і Полтавське герцогства. Водночас в обмін на підтримку походу на Схід уряд Франції обіцяв територіальні набутки за рахунок українських земель Туреччині – Причорномор’я включно з Кримом, Австрії – Волинь, Польщі – повернення значної частини Наддніпрянщини.

З огляду на воєнні готування Наполеона I петербурзький двір заходився зміцнювати своє міжнародне становище. 16 (28) травня 1812 було вчинено Бухарестський мирний договір, який поклав край російсько-турецькій війні. Того ж року Росія уклала союзні договори з Швецією і Великою Британією. У районах, прилеглих до майбутнього театру війни, нагромаджувалися запаси зброї і продовольства, здійснювалися фортифікаційні роботи, зокрема, на підступах до Києва і в самому місті. Для перебудови Київської фортеці було залучено 6 тис. солдатів і селян навколишніх губерній. До початку війни біля свого західного кордону Росія спромоглася зосередити близько 240 тис. вояків і понад 900 гармат.

“Велика армія” Наполеона I, яка розгорнула наступ, була поділена на три групи відповідно до головних напрямів своїх дій. Центральна група, спрямована до Москви, мала перед собою 1-у західну армію під командуванням генерала М.Баркляя-де-Толлі, яка з боями почала відступати до Смоленська. На петербурзькому напрямі французів зустріла 2-а західна армія на чолі з П.Багратіоном. Ядро французьких військ, націлених на південь, складав австрійський корпус генерала К.Шварценберга (35 тис. вояків), який зайняв велику частину Волині. Але розвинути наступ йому не вдалося, незважаючи на посилення корпусом генерала Ж.Реньє (17 тис. вояків). Оборону тут утримувала 3-я західна армія генерала О.Тормасова (близько 45 тис. вояків), на допомогу якій з Молдавії вирушила Дунайська армія під командуванням адмірала П.Чичагова. Крім того, поблизу м. Мозиря (Білорусь) шлях французам на Південь перепиняв резервний корпус генерала Ф.Ертеля.

На центральній ділянці воєнних дій “Велика армія” впевнено просувалася вперед. 4-6 (16-18) серпня відбулася під Смоленськом перша велика битва, після якої російська армія продовжила відступ. 8 (20) серпня на посаду її головнокомандувача, яку спочатку обіймав імператор Олександр I, було покликано уславленого полководця М.Кутузова. Під його керівництвом було зібрано 132-тисячне угруповання для генеральної битви, яка відбулася біля с.Бородіно 26 серпня (7 вересня) проти 135 тисяч фран-

цюзьких вояків, але не дала переваги жодній стороні. Задля збереження своїх сил і поповнення новими частинами російська армія без бою залишила Москву. Розрахунки Наполеона I, що тим самим він переможно завершив війну і примусить Олександра I до мирних перемовин, виявилися ілюзорними. Армія Кутузова, отаборившись біля с.Тарутіно, нарощувала сили, готуючись до наступу. 6 (18) жовтня вона завдала поразки авангарду маршала Й.Мюрата і того ж дня французи почали покидати Москву. Їхні спроби відійти у південні райони імперії, щоб перезимувати там і відновити боротьбу в наступному році, наштотувалися на спротив російського війська біля м.Малоярославця. “Великій армії” довелося відходити на захід спустошеною довкола місцевістю. 14–17 (26–29) листопада у ході боїв під час переправи через р. Березіна французькі частини зазнали катастрофічних втрат убитими і полоненими, залишивши всю свою артилерію і обози. Відтоді “Велика армія” як організована військова потуга припинила існування. Передавши командування Й.Мюрату, Наполеон I поспішив до Парижа. Після вступу російської армії 28 листопада (10 грудня) до м. Вільно (нині Вільнюс, Литва) воєнні дії перекинулися на терени Центральної і Західної Європи. 1814 вона була остаточно звільнена від наполеонівського панування. У війні 1812 Франція втратила близько 550 тис. вояків, Росія – майже 200 тис.

Боротьба, що розгорнулася проти інтервентів, сколихнула різні суспільні прошарки. З України для потреб російської регулярної армії направлялися транспортні засоби, продовольство, фураж. Полтавська, Чернігівська, Катеринославська, Херсонська губернії та м. Одеса поставили 6250 возів, понад 7300 коней, близько 14800 волів, великі партії борошна, вівса тощо. Там же було зібрано і передано для придбання озброєння майже 3,4 млн. рублів, багато пудів срібла і золота.

В усіх українських губерніях створювалося народне ополчення, підрозділи якого тримали, зокрема, оборону на лінії Овруч–Брянськ. Жителі Чернігівщини і Полтавщини на підмогу 3-й західній армії сформували 15 кінних козацьких полків. У м. Горошині підготовкою 5-го кінного полка полтавських козаків займався видатний письменник Іван Котляревський, який особисто очолив один з його ескадронів. Загалом до лав озброєного українського козацтва Полтавська і Чернігівська губернії направили 61 тис. чол. На Правобережній Україні осередками створення таких підрозділів стали Кам’янець-Подільський, Біла Церква, Тульчин тощо, на Півдні – поселення бузьких козаків. В окупованих французами районах діяли загони лісових козаків. Українські козацькі полки разом із підрозділами Донського та Оренбурзького козачого війська, Башкирії особливо відзначалися своїми блискавичними ударами у партизанській війні, яка набрала великих масштабів завдяки участі сільського і міського населення. Операції в тилу “Великої армії” проводили селянські загони, ватажками яких були, зокрема, українці Е.Четвертак (Четвертаков), Ф.Потапов-Самусь та ін. Водночас тисячі українців воювали у складі регулярних частин – драгунських, гусарських, кірасирських, гренадерських, піхотних полків.

Ставлення до французьких планів і дій щодо Російської імперії, однак, не було цілком однозначним серед населення. В Україні подекуди співчутливо сприймалися інспіровані наполеонівською агентурою чутки про визволення. До підготовки повстань на підтримку “Великої армії” прилучилася частина місцевої польської шляхти. Тим часом розпочаті влітку французьким Генеральним штабом переговори з представниками козацьких полків, сформованих на Наддніпрянщині, закінчилися невдачею. Попри обіцянку французької сторони подбати про відновлення козацької держави, відповідь, за свідченням очевидця перемовин генерала А.Дедема де Гельдерна, “вийшла невизначеною, ухильною, навіть негативною”, оскільки українські козаки “не бачили жодної вигоди в тому, щоб піти з-під російського панування, аби потрапити під владу Наполеона”.

Офіційно закінчення війни 1812 було проголошено маніфестом Олександра I від 25 грудня (6 січня 1813). Боротьба проти наполеонівської навали справила значний вплив на подальший перебіг суспільно-політичного життя Російської імперії, поширення серед її народів ідей національного і соціального визволення.

Літ.: Левицький О.И. Тревожные годы. Очерки из общественной и политической жизни г.Киева и Юго-Западного края в 1811-1812 годах. – К., 1892; Fabry G. Campagne de Russie (1812). – Paris, 1900–1903, v.1–5; Богданович Я. Участие Харьковского драгунского полка в Отечественной войне 1812–1814 гг. – СПб., 1911; Де-Ла Флиз. Поход Наполеона в Россию в 1812 году. – М., 1912; Участие харьковского дворянства в Отечественной войне 1812 года по архивным сведениям из дел канцелярии Харьковского дворянского депутатского собрания. – СПб., 1912; Флоровский А.В. Отечественная война и Новороссийский край. – Одесса, 1913; Борщак І. Наполеон і Україна. – Львів, 1937; Український народ у Вітчизняній війні 1812 року. Зб. док. – К., 1948; Тарле Е.В. 1812 год. – М., 1958; Абаліхін Б.С. Український народ у Вітчизняній війні 1812 р. – К., 1962; Жилин П.А. Гибель наполеоновской армии в России. – М., 1974; Троицкий Н.А. Великий год России. – М., 1988; Ададуrow В. “Наполеоніда” на Сході Європи. – Львів, 2007.

М.М.Варварцев.

ВІЛЕНСЬКЕ ПЕРЕМИР'Я 1656 – угода про припинення війни між Російською державою та Річчю Посполитою. Підписана 24 жовтня повноважними представниками польського короля Яна II Казимира Ваза та російського царя Олексія Михайловича, завершивши переговори, які відбувалися у селищі Немежі під Вільно (нині Вільнюс, Литва) у серпні 1656. Царський уряд пішов на перемовини, побоюючись, що внаслідок послаблення Речі Посполитої значно посиляться позиції Швеції, яка конкурувала з Росією в боротьбі за Прибалтику. Повноважні представники Української козацької держави на чолі з Р.Гапоненком не були допущені за стіл пере-

говорів. У центрі переговорів були територіальні й фінансові питання, а також умови елекції (обрання) російського царя польським королем. Згідно з укладеним перемир'ям Польща і Росія мали припинити між собою війну і приступити до спільної боротьби зі Швецією і Бранденбургом (у випадку, якщо правитель останнього – Фрідріх Вільгельм не розірве союзу з Карлом X Густавом). Примирення базувалося на попередній домовленості сторін щодо елекції російського царя на польський престол, згоду на яку мав дати найближчий сейм Речі Посполитої. Передумовою вступу Олексія Михайловича до правління польським королівством після смерті Яна II Казимира Ваза мало стати прийняття ним *роста conventa*, гарантування всіх прав і привілеїв католикам Речі Посполитої, а також реалізація владних повноважень у державі особисто, а не через намісника. Протягом першого року після елекції цар мав скликати спеціальну комісію для врегулювання українських справ. Причому польська шляхта отримувала право повернутися до своїх українських маєтків відразу після ратифікації угоди.

Перемир'я дало змогу Польщі деякий час протистояти Швеції. Водночас передбачена договором можливість здобуття царем польської корони спричинила погіршення стосунків Речі Посполитої з Австрією та папською курією. Відповіддю Швеції і Бранденбургу на В.п. стало утворення спільно з Трансільванією (історична область на півночі Румунії) Раднотської коаліції, спрямованої на поділ земель Речі Посполитої.

Для Російської держави В.п. не дало бажаних результатів, оскільки не були закріплені її здобутки на території Великого князівства Литовського і Корони Польської. Перемир'я призвело до міжнародної ізоляції Російської держави і серйозно ускладнило її стосунки з Гетьманщиною. Уряд Б.Хмельницького не визнав умов В.п. і приєднався до Раднотської коаліції.

Літ.: Gawlik M. *Projekt unii rosyjskopolskiej w drugiej połowie XVII wieku.* // *Kwartalnik Historyczny* (Lwów), 1909, р. 23. з. 1/2; Kubala L. *Wojna moskowska* // *Szkice historyczne*, 1910, set. 3; Wójcik Z. *Polska a Rosja wobec wspólnego niebezpieczeństwa szwedzkiego w okresie wojny północnej 1655–1660.* В кн.: *Polska w okresie drugiej wojny północnej.* – Warszawa, 1957, т.1; Горобець В.М. Від союзу до інкорпорації: українсько-російські відносини другої половини XVII – першої чверті XVIII ст. – К., 1995; Грушевський М.С. *Історія України-Руси.* – К., 1997, т.9, ч.2; Смолій В.А., Степанков В.С. *Богдан Хмельницький: Соціально-політичний портрет.* – К., 1997; Яковлева Т. *Гетьманщина в другій половині 50-х років XVII століття. Причини і початок Руїни.* – К., 1998.

В.М.Горобець.

ВІЛЬШАНСЬКА УГОДА 1617 – угода, укладена 28 жовтня між українським козацтвом та польським урядом в урочищі Суха Вільшанка поблизу м. Таращі на Київщині. Зацікавленість польської сторони в досягненні

домовленостей була спричинена зростанням чисельності та військового впливу козацтва, здатного своїми морськими походами спровокувати загострення відносин між Туреччиною, Кримським ханством та Польщею. За королівським універсалом для переговорів з козаками була створена спеціальна комісія на чолі з воєводою руським і старостою чигиринським Я. Даниловичем, князями Я. Острозьким та Ю. Збарзьким. Їй підпорядковувалося кілька полків. Після укладення коронним гетьманом С. Жолкевським мирної угоди з турками та повернення гетьманської влади П. Сагайдачному було узгоджено текст В.у. Вона передбачала обрання козаками кошового отамана та затвердження його кандидатури польським урядом. Ліміт чисельності козацького реєстру не визначався (хоча польська сторона наполягала на його обмеженні 1 тис. чол.) та з нього мали бути виключені міщани, збігли селяни, що пристали до лав козацтва протягом останніх років. Козакам заборонялося виходити за межі відведених їм земель та нападати на турецькі й татарські території.

Літ.: Pisma St. Żółkiewskiego. – Lwów, 1861; Грушевський М. Історія України-Руси. – К., 1995, т.7.

О.А. Іваненко.

ВІРМЕНІЯ, РЕСПУБЛІКА ВІРМЕНІЯ (Hayastan) – держава, розташована у північно-східній частині Вірменського нагір'я Кавказу. Територіально межує на півночі – з Грузією, на сході – з Азербайджаном, на заході – з Туреччиною, на півдні – з Іраном. Столиця – Єреван. Форма правління – змішана (однопалатний парламент, Президент). Адміністративно-територіальний поділ – марзи (губернії), міські і сільські громади. Площа – 29,8 тис. км². Населення – 3 млн. осіб (2007), в переважній більшості, вірмени (самоназва – хай) – 89 %, решта – азербайджанці, росіяни, курди, українці та ін. Державна мова – вірменська. Основна релігія – християнство православного обряду. Грошова одиниця – драм.

Територія В. була заселена з часів палеоліту. У 2 пол. 2 тис. до н. е. набуває розвитку культура бронзи високогірних районів. Від 13 ст. до н. е. для боротьби з експансією Ассирії місцеві племена починають об'єднуватися у союзи (Уруатрі, Наїрі, Дайані та ін.). У 9 ст. до н. е. на їх основі виникло перше державне утворення – Урарту зі столицею у місті Тушпа. Культура Урарту була однією з найбільш розвинутих на Кавказі, мала власну писемність (на основі ассирійського клинопису). На поч. 6 ст. до н. е. держава Урарту занепадала з причини внутрішніх протиріч та натиску скіфів. Від останньої чверті 6 ст. до н. е. вірменські території належать державі Ахеменідів. Саме у відомому Бехистунському написі Дарія I (еламський та персидський тексти) вперше згадується країна з назвою «Вірменія». Після поразки Ахеменідів, у баталії з військом Александра Македонського під Гавгамелами 331 до н. е., вірменські сатрапи Ерванд III і Мітраустес

засновують два незалежні царства. 220 до н. е. селевкідський правитель Антіох III підкорює державу Ервандитів. На кінець 3 ст. до н. е. майже усі вірменські землі належать Селевкідам під назвою В. Великої. 190 до н. е. Антіох III зазнав поразки у боротьбі з Римом при Магнесії, а В. Велика стає незалежним царством із столицею у місті Арташат. Найбільшого розквіту В. Велика досягає у 95 – 56 до н. е., за царя Тиграна II, який приєднав до держави усі етнічні вірменські території та землі сусідів – царство Селевкідів, Месопотамію, Кілікію та ін. Проте, вже 66 до н. е. вона зазнала поразки у боротьбі з Римом. Від римської залежності В. звільнилася за царя Артавазда II, який володарював протягом 56 – 34 до н. е. У 2 пол. 3 ст. В. потрапляє у залежність від Ірану. В цей же час активізуються дії Візантії, спрямовані на підкорення вірменських територій. 387 Іран і Візантія розділяють В. між собою. Відтоді до 6 ст. вірмени ведуть постійні війни з Іраном, який згодом поступається Візантії більшістю вірменських територій. Протягом 698 – 700 В. завойовують араби, створивши намісництво під назвою «Вірменія». Період правління Халіфата триває до кінця 9 ст. Та вже 1065 турки-сельджуки захоплюють майже усю В. Період турецького панування тривав до початку 13 ст., коли вірменські війська під проводом Захарідів звільнили країну. Протягом 1236 – 1243 В. підкоряють кочівники-монголи, країна входить до складу держави Хулагуїдів. На поч. 15 ст. В. потрапляє в залежність спочатку від кочових племен Кара-Коюнлу, пізніше – Ак-Коюнлу. У 16 – 18 ст. В. стала об'єктом османсько-іранської боротьби, в ході якої її західна частина була приєднана до Туреччини, а східна – до Ірану. Протягом 1801 – 1828 східні і західні землі В. ввійшли до складу Російської імперії, набувши статусу Єреванської губернії.

Створення вірменської державності у ХХ ст. пов'язано з розпадом Російської імперії. У травні 1918 за рішенням закавказького сейму виникли три радянські республіки – Азербайджан, В. та Грузія. Невдовзі більшу частину В. окупувала Туреччина. 1920 радянську владу у В. було відновлено і створено Вірменську РСР. 1922 відповідно до укладеної між В., Азербайджаном та Грузією угоди відбулося їх об'єднання у Закавказьку федерацію (ЗСФРР) у складі Російської Соціалістичної Федеративної Радянської Республіки (РСФРР). 1937 ЗСФРР була ліквідована, а В., як і інші члени Закавказької федерації, увійшла до складу СРСР на правах окремого суб'єкта – Вірменської Радянської Соціалістичної Республіки. Наприкінці 80-х вибухнув вірменсько-азербайджанський збройний конфлікт (тривав до 1994) з приводу статусу Нагірного Карабаху – історичної області Азербайджану, населеної, в переважній більшості, вірменами. Влітку 1990 до влади у В. прийшов Вірменський загальнонаціональний рух. 1991 В. проголошена незалежною державою. 5 червня 1995 за результатами всенародного референдуму було прийнято її конституцію. Від 1988 в країні легалізовано діяльність Вірменської революційної федерації «Дашнакцутюн». Конфліктна ситуація між В. та Азербайджаном щодо проблеми Нагірного Карабаху не вирішена й до сьогодні.

1992 В. стала членом ООН, а також членом СНД. 18 грудня 1991 В. визнала незалежність України. 25 грудня того ж року між обома державами

встановлено дипломатичні відносини. У травні 1995 в Єревані було підписано Договір про дружбу та співробітництво між Україною та Республікою В.

Українсько-вірменські відносини мають багату і тривалу історичну традицію. Перші зв'язки, переважно економічного характеру, мали місце в 4-7 ст. Вірмени, як і інші народи Кавказу, контактували з русичами, передусім, через Чорне море та Крим. Вірменський автор X ст. М. Дасхуранський (Дасхуранци) став першим серед своїх співвітчизників, хто згадує слово «русь-рузік». Створювалися також спільні військові альянси. 954, за свідченням арабського історика Навойрі (Ахмет-Ебі-Абдал-Вега), греки у союзі з русичами та вірменами оточили війська Алі-Гасана у Сицилії. Київський князь Володимир Святославович (978-1015), на прохання візантійського імператора Василя II (належав до вірменської династії) про допомогу, відправив 6 тис. воїнів, за що отримав згоду на одруження з сестрою імператора – Анною. Міждинастичний шлюб сприяв зміцненню відносин між вірменами та Київською Руссю. 1054 під час нападу сельджуків на Вірменію останнім вийшло на зустріч військо русичів. Вірмени брали участь у визвольній боротьбі українського народу у складі козацького війська. Складений 1649 реєстр Війська Запорозького містить прізвища, що вказують на вірменське походження осіб, яким вони належать: у Білоцерківському полку – Степан Вурменін та Федір Ярмяк, в Уманському – Макар Ормененко та ін.

Внаслідок еміграції населення із Закавказзя на українських землях утворюються вірменські колонії. Вже у 11 ст. вони існували в Криму – у Кафі (тепер Феодосія), у 12 ст. – у Києві. Протягом 13-18 ст. в Україні було близько 70 вірменських поселень. Найбільш чисельні з них зосереджувалися у Львові, Кам'янці-Подільському, Луцьку, Станіславі (тепер Івано-Франківськ), а також у містах Кримського півострову – Солдеї (нині Судак) і Сурхаті (Старий Крим). Період культурного і економічного розквіту вірменських колоній припадає на 15 – 1 пол. 17 ст. У Львові та Кам'янець-Подільському вони дістають самоврядування і являють собою відособлені громади, очолювані війтом і радою старійшин, із своєю церквою, підпорядкованою вірменському єпископові у Львові. Діяльність вірменських купців сприяла піднесенню економіки українських міст шляхом налагодження торговельних зв'язків з країнами Близького Сходу, Балканського півострова та ін. Зamoжні вірмени займалися благодійністю, засновували школи, друкарні, бібліотеки, театри, будували культурні та цивільні споруди та ін.

Від 2-ої пол. 19 ст. важливу роль рушія вірменсько-українських культурних зв'язків набуває література. 1879 у вірменському часописі «Базмавел» з'являється стаття, присвячена життєвому шляху та творчій спадщині Тараса Шевченка, а також переклади віршів поета. Одним з перших серед українських письменників вивчає вірменську літературу та фольклор О. Навроцький, який деякий час жив у В. Поету Павлу Грабовському належать перші переклади з вірменської мови на українську поезій Р. Патканяна, Г. Туманяна та ін. У XX ст. перекладачами вірменської літератури виступають М. Бажан, М. Рильський, Л. Первомайський та ін. Разом з тим

у Вірменії неодноразово друкувалися окремими виданнями твори Григорія Сковороди, Тараса Шевченка, Лесі Українки, Павла Загребельного, Івана Драча в перекладах Г. Саряна, Л. Міріджяняна та Сільви Капутікян, яка за визначний внесок у розвиток вірменсько-українських літературних взаємин нагороджена орденом княгині Ольги. Класичним дослідженням творчості Великого Кобзаря стала праця «Тарас Шевченко» М. Шагінян (українське видання - 1970).

Після проголошення незалежності України, у багатьох областях країни, Автономній Республіці Крим, містах Києві та Севастополі виникли вірменські національно-культурні товариства, відкрито недільні школи для дорослих та факультативи для дітей по вивченню вірменської мови і літератури. За даними перепису населення 2001, в Україні проживає 99,9 тис. вірменів.

Літ.: Исторические связи и дружба украинского и армянского народов. – Ереван, 1961; Исторические связи и дружба украинского и армянского народов. – К., 1965; Дашкевич Я. Р. Армянские колонии на Украине в источниках и литературе XV – XIX веков. Историографический очерк. – Ереван, 1982; Абаза В. А. История Армении. – Ереван, 1990; Дашкевич Я. Вірменія і Україна. – Львів, Нью-Йорк, 2001; Задорожна Л. Українсько-вірменські літературні взаємини. Парадигма розвитку. – К., 2004.

В. В. Піскіжова.

“ВІСЛА”, АКЦІЯ 1947 – завершальний етап примусової депортації українців 28 квітня – 12 серпня з Лемківщини, Надсяння, Холмщини та Підляшшя, згідно з вересневою 1944 угодою між урядом УРСР і Польським комітетом національного визволення. Акція розроблялася та здійснювалася польською владою і координувалася з партійно-радянськими органами СРСР. Її проведення офіційно мотивувалося необхідністю припинити діяльність українського підпілля (Організації українських націоналістів і Української повстанської армії) в цьому регіоні, позбавити його соціально-економічної та морально-психологічної підтримки з боку місцевої української людності, а також змішаних родин і забезпечити цілісність Польської держави. Офіційним приводом для початку депортації стала загибель 28 березня 1947 у засідці, організованій сотнями УПА, віце-міністра національної оборони Польщі, генерал-полковника К. Свєрчевського.

Всі основні рішення у справі “В.”, а саме про склад командування оперативної групи “Вісла”, створеної з метою проведення цієї акції, її терміни, райони розселення переселенців (польські північні й західні землі), методи боротьби з членами українського підпілля та з цивільним населенням, запідозреним у сприянні підпіллю (запровадження військово-польових судів і концтаборів, зокрема у Явожно) приймалися політбюро ЦК Польської робітничої партії. Командування військовою операцією здійснював заступник начальника генштабу Війська Польського, генерал-майор

С.Моссор. Його заступником було призначено по лінії міністерства громадської безпеки полковника Г.Корчинського, по лінії корпусу внутрішньої безпеки – полковника Ю.Хюбнера. Через побоювання, що під час акції окремі особи й цілі групи переходитимуть до сусідніх країн, міністр національної оборони Польщі М.Жимерський у середині квітня звернувся до міністрів оборони СРСР і Чехословаччини з проханням заблокувати зі свого боку східні і південні польські кордони. 24 квітня ухвалу в справі “В.” прийняла президія Ради міністрів Польської республіки. Переселення українського населення відбувалося на “повернуті землі” (ті, що після Другої світової війни відійшли від Німеччини до Польщі).

Операція проводилася 5 дивізіями піхоти, 1 дивізією корпусу внутрішньої безпеки та 3 додатковими полками (піхотний, самохідний і саперний) – разом понад 20 тис. солдатів. Війську допомагали народна міліція, добровольчі резерви народної міліції та управління безпеки. Крім того, радянське командування перекинуло з Львівської області танкову дивізію та спеціальні підрозділи НКВС, заблокувавши прикордонними військами українсько-польський кордон, а чехи вислали одну гірську бригаду. Депортація тривала три місяці – до кінця липня 1947, хоча переселення продовжувалося і пізніше. Останньою групою переселенців були 32 родини, відправлені у січні–квітні 1950 з повіту Нови-Тарг до Щецінського воєводства. Здійснення акції супроводжувалося спалюванням українських домівок та будівель, руйнуванням церков, арештами представників інтелігенції та селянства за підозрою у сприянні УПА.

Внаслідок операції “В.” польська комуністична влада знищила українське підпілля і позбулася українського населення у південно–східних воєводствах країни, розпорошивши близько 150 тис. осіб (за офіційними даними) на Півночі і Заході Польщі. Переселення справило глибоке відчуття кривди та особистої трагедії у свідомості багатьох переселенців та їхніх нащадків. У місцях нового поселення українці отримали господарства значною мірою зруйновані, хоча польська держава пізніше і намагалася надавати переселенцям матеріально-фінансову допомогу. Південно-східні землі країни через виселення українців до сьогодення найменш заселені. Сенат Польської Республіки на засіданні 3 серпня 1990 засудив акцію “В.”. Втім, питання про відшкодування збитків, завданих виселенням українцям, залишається відкритим.

Літ.: УПА в світлі польських документів //Літопис Української Повстанської Армії, 1992, т.22, кн.1; Акція “Wisła”. Dokumenty. Oprac. E.Misińo. – Warszawa, 1993; Problemy ukraińców w Polsce po wysiedleńczej akcji “Wisła”. – Kraków, 1997; Акція “Вісла”: Документи. – Львів–Нью-Йорк, 1997; Пропам’ятна книга “1947”. – Варшава, 1997; Депортації. Західні землі України кінця 30-х – початку 50-х років: Документи, матеріали, спогади. – Львів, 1998, т.2.; Закерзоння. Спогади вояків Української повстанської армії. – Варшава, 1994–98, т.2–4; Drozd R., Nałagida I. Ukraińcy w Polsce 1944–1989. W walce o tożsamość (Dokumenty i materiały). – Warszawa, 1999; Drozd R. Polityka władz wobec ludności

ukraińskiej w Polsce w latach 1944–1989. – Warszawa, 2001; Чужинче, іди скажи Україні. Увінчення трагедії Закерзоння в 1944–1947 роках: Фотоальбом. – Перемишль, 2001.

І.І.Льюшин.

“WISLA” (“Вісла”) – польський журнал з питань фольклору та етнографії. Виходив у Варшаві 1887-1905, 1916-1917. Публікував зразки української народної творчості – легенди, балади, перекази, думи, пісні, а також статті про українсько-польські літературні та етнографічні зв'язки. У журналі друкували свої студії І.Франко, М.Сумцов, М.Стороженко та інші українські письменники і вчені; польські автори українознавчих розвідок Л.Василевський, Я.Карлович, Ф.Равіта. У бібліографічних відгуках та оглядах розглядалися праці Гнатюка, М.Комарова, М.Янчука, публікації журналу “Киевская старина”.

Літ.: Василевський Л. Польський фольклористичний журнал “Wisla”// Жите і слово, 1894, т.1.

М.М.Варварцев.

“ВІЧНИЙ МИР” 1686 – договір між Російською державою та Річчю Посполитою, підписаний 6 травня у Москві. Укладений в результаті польсько-російських переговорів, розпочатих в лютому 1686. “В.м.” (складався із 33 статей) підтверджував домовленості Андрусівського договору (перемир'я) 1667 про розподіл сфер впливу в Україні. Уся територія Лівобережної України мала залишатися під зверхністю російського царя. Річ Посполита остаточно відмовлялася від Києва з навколишніми землями – від гирла р.Ірпінь вниз по Дніпру до містечок Трипілля (тепер село Обухівського р-ну Київської обл.) і Стайки (село Кагарлицького р-ну), а звідти до р. Стугна (притока Дніпра) через м.Васильків до р.Ірпінь. Владі царя мали також підлягати землі по Дніпру від містечка Стайки до гирла Тясмину (притока Дніпра) з містами і селищами Ржищів, Черкаси, Трахтемирів, Канів, Мошни, Боровиця, Бужин, Крилов та Чигирин, які були спустошені внаслідок військових дій і мали залишатися незаселеними. Над більшою частиною Правобережної України (Київщина, Волинь, Східне Поділля) закріплювалася зверхність польського короля.

Статті “В.м.” гарантували вільне віросповідання православ'я українцям і білорусам, які проживали в Польщі. Обидві держави зобов'язувалися не укладати сепаратного миру з Османською імперією. Підписавши “В.м.”, Російська держава стала членом антитурецької “Священної ліги”, до якої,

крім Польщі, входили Австрія, Венеція і Папська церковна область. Цей договір став актом остаточного міжнародно-правового закріплення поділу Української держави на дві частини (Правобережжя знаходилося під владою польського короля, Лівобережжя – російського царя). Водночас залишилася не вирішеною проблема політичного статусу подніпровських правобережних земель, які оголошувалися “пусткою”.

Проти договору рішуче виступив гетьман І.Самойлович, який розпочав активну діяльність, спрямовану на об’єднання Правобережжя з Лівобережною Україною. Разом з тим козацькі військові полки стали головною силою українсько-московських походів на Крим в останніх десятиліттях 17 ст., що було узгоджено з урядами країн “Священної ліги”. “В.м.” сприяв боротьбі з турецькою агресією у Східній та Південно-Східній Європі.

Літ.: Греков Н.Б. Вечный мир 1686 года. – М., 1950; Історія Української РСР. – К., 1979, т.2.; Artamonov W.A. Rosija, Rzeczpospolita I Krym w latach 1686–1699. В кн.: Studia i mateiały z czasów Jana III. – Warszawa, 1992; Wójcik Z. Rokowania polsko-rosyjskie o “Pokój wieczysty” w Moskwie w roku 1686. В кн.: Z dziejów polityki i dyplomacji Polskiej. – Warszawa, 1994; Гуржій О.І., Чухліб Т.В. Гетьманська Україна. – К., 1999.

Т.В.Чухліб.

“LA VOCE DELL’UCRAINA” (“Голос України”) – тижнева газета, яку видавало прес-бюро дипломатичної місії УНР у Римі. Виходила 1919-20 італійською мовою. Створена з метою ознайомлення італійської громадськості з Україною. Висвітлювала політичні і воєнні дії на її теренах, діяльність урядових органів Директорії, участь України у відносинах з державами Східної і Західної Європи, у Паризькій мирній конференції, заходи українців діаспори на підтримку української незалежності. Велике місце відводилося матеріалам, присвяченим історії й культурі в контексті питань українського національного руху, окремим регіонам (Галичина, Закарпаття), творчості І.Котляревського, І.Франка, Л.Українки, О.Олеся разом з публікаціями їхніх поезій у перекладах італійською. Газета подавала бібліографію французьких, швейцарських та італійських видань з української проблематики. Авторами часопису виступали громадсько-політичні діячі і літератори, співробітники прес-бюро І.Гриненко, В.Шебедев, Є.Онацький, М.Липовецька, італійський публіцист А.Пескарцолі. Основна частина накладу “Голосу” надсилалася до державних і громадських установ та редакцій газет Італії.

Літ.: Онацький Є. По похилій площі. Записки журналіста і дипломата. – Мюнхен, 1964–1969, ч. I–II.

М.М.Варварцев.

ВСЕНАРОДНІ ЗБОРИ УГОРСЬКИХ РУСИНІВ 1919. Відбулися 21 січня в м.Хуст. На зборах (конгресі, з'їзді) прийнято рішення про возз'єднання Закарпатської України з Великою Україною. Складні процеси в суспільно-політичному житті краю й міжнародних відносинах – розпад Австро-Угорщини, буржуазно-демократична революція в Угорщині (жовтень 1918) та проголошення Угорської Народної Республіки (листопад 1918), створення Чехословаччини (14 листопада 1918), революційні події 1917 в Росії і проголошення УНР та ЗУНР, нарешті, політика Антанти – гостро поставили проблему самовизначення й державності Закарпаття. 1918 тут почали виникати різні ради (робітничих, солдатських і селянських депутатів, народних чи національних) як політичні органи на місцях, що висували соціальні та національно-культурні вимоги, в т.ч. відносно нового державного статусу Закарпаття: орієнтація в цьому питанні була різною – прорадянською, проугорською, прочехословацькою і проукраїнською. Під впливом подій в Закарпатті 21 грудня 1918 уряд Угорської Народної Республіки видав Закон № 10 “Про національну автономію русинів, що проживають в Угорщині”.

Проголошена автономія Закарпаття (т.зв. Руська Країна) була досить обмеженою і не одержала підтримки у населення краю, яке тривалий час зазнавало утисків від угорців. Значну активність у питанні про державну належність і статус краю виявила численна карпато-русинська (закарпатська) еміграція в США, яка на плебісциті 13 вересня 1918 висловилася за приєднання Закарпаття до Чехословаччини. Рішення й резолюції місцевих рад дедалі більш виразно засвідчували зростання природної, зумовленої етноісторичними й національно-культурними факторами української орієнтації – “до України хочемо”. Мараморош–Сігетська рада звернулася до інших рад Закарпаття із закликом скликати загальні збори представників усіх рад у Хусті й обговорити питання “з ким маємо жити”. Протягом кінця 1918 – початку 1919 повсюдно проходили збори місцевих рад, на яких обиралися делегати на з'їзд у Хусті.

21 січня 1919 на з'їзд прибуло 420 делегатів від 175 (з-поміж 400) населених пунктів Закарпаття та близько тисячі гостей з навколишніх сіл. Практично всі виступаючі вимагали возз'єднання з Україною. У прийнятій одногосно резолюції проголошувалося: “Всенародний Конгрес Угорських Русинів з дня 21-го січня 1919 р. ухвалює з'єднати комітати: Угоча, Берег, Унг, Земплин, Шариш, Спіш і Абауй–Торна з Соборною Україною, просячи, щоб нова держава при виконанні цієї злуки узглядила окремішнє положення угорських русинів” (ймовірно, йшлося про особливий статус Закарпаття в складі Української держави). Сформовано делегації для вручення цього рішення керівникам ЗУНР і УНР. Наступного дня, 22 січня 1919, на Соборній площі в Києві, де відбувався історичний Акт злуки, ЗУНР говорила і від імені Закарпаття. Політична ситуація в Закарпатті ускладнювалася втручанням інших держав у його внутрішні справи. За згодою Антанти, 12 січня 1919 чехословацькі частини зайняли Ужгород, далі – територію краю на захід від р.Уж (прит. Лаборця, басейн Дунаю). Східні регіони Закарпаття почали окупувати румунські війська.

За Сен-Жерменським мирним договором 1919 Закарпаття під назвою Підкарпатська Русь увійшло до складу Чехословаччини.

Літ.: Стерчо П. Карпато-українська держава: До історії визвольної боротьби карпатських українців у 1919–1939 роках. – Торонто, 1965; Ванат І. Нариси новітньої історії українців Східної Словаччини. – Пряшів, 1979, кн.1; Мишанич О. Від підкарпатських русинів до закарпатських українців. – Ужгород, 1991; Болдижар М. Закарпаття між двома світовими війнами. – Ужгород, 1993; Магочій П.Р. Формування національної самосвідомості: Підкарпатська Русь (1848–1948). – Ужгород, 1994; Нариси історії Закарпаття, – Ужгород, 1995. т.2.

С.В.Віднянський.

“ВСЕСВІТ” – журнал іноземної літератури. Літературно-мистецький і громадсько-політичний щомісячник. Заснований 1925 у Харкові, де виходив до 1934. Видання відновлено 1958 у Києві як орган Спілки письменників України, Українського товариства дружби і культурного зв'язку з зарубіжними країнами. Перший головний редактор – поет і прозаїк, громадський діяч В.Блакитний. У подальшому журнал очолювали письменники О.Полторацький, Д.Павличко, В.Коротич, з 1986 – О.Микитенко. Впродовж своєї діяльності “В.” перетворився на головну трибуну поширення в Україні творів світової літератури в українських перекладах і новин про культурні події за кордоном. Друкує романи, повісті, оповідання, поезії, статті авторів з більш як 100 країн. Частина презентованих творів – першопублікації, здійснені безпосередньо з рукописів іноземних письменників. Серед культурних надбань народів світу, представлених у “В.”, – твори лауреатів Нобелівських премій: М.А.Астуріаса (Гватемала), Г.Гарсія Маркеса (Колумбія), Г.Гессе (Швейцарія), В.Дж.Голдінга (Англія), О.Елітіса (Греція), А.Камю (Франція), С.Квазімода (Італія), Р.Тагора (Індія) та ін., лауреатів інших міжнародних і національних премій – Р.Альберті (Іспанія), Ж.Амаду (Бразилія), Н.Гільєна (Куба), Ла Гуми (Південно-Африканська Республіка), М.Дервиша (Палестина), П.Неруди (Чилі) тощо. Журнал також відтворює у нових перекладах класику античного світу, середньовіччя, епох Ренесансу і Просвітництва. У різні роки свої переклади у “В.” вміщували М.Бажан, М.Білоус, Р.Лубківський, М.Лукаш, Л.Первомайський, Б.Тен, М.Терещенко та багато інших художників слова.

На сторінках журналу регулярно з'являються огляди поточних подій літератури, театру, образотворчого і кіномистецтва за кордоном, статті з питань міжнародної політики. Розділ “Україніка” висвітлює життя української діаспори в Європі, Америці, Азії, Австралії, контакти зарубіжної громадськості з Україною. 1989 журнал встановив щорічну премію імені Миколи Лукаша, якою відзначаються кращі переклади іноземної літератури, а також статті про мистецтво перекладу, опубліковані у “В.”.

Літ.: Микитенко О. “Всесвіт”. Сторінки історії // Всесвіт, 1985, № 1, 3.

М.М.Варварцев.

ВСЕСВІТНІ ФЕСТИВАЛІ МОЛОДІ І СТУДЕНТІВ – міжнародні зустрічі молоді, які проводилися від 1947 до 1989. Їх організаторами виступали Всесвітня федерація демократичної молоді (ВФДМ) і Міжнародна спілка студентів (МСС). Всього відбулося тринадцять фестивалів: 1-й – Прага 1947, 2-й – Будапешт 1949, 3-й – Берлін 1951, 4-й – Бухарест 1953, 5-й – Варшава 1955; 6-й – Москва 1957, 7-й – Відень 1959, 8-й – Хельсінкі 1962, 9-й – Софія 1968, 10-й – Берлін 1973, 11-й – Гавана 1978, 12-й – Москва 1985, 13-й – Пхеньян 1989. Ідея таких форумів була запропонована на Всесвітній конференції молоді в Лондоні, яка відбулася у жовтні–листопаді 1945. Фестивальний рух ставив за мету об’єднати молодь і студентів у боротьбі проти загрози нової світової війни, за справедливий і міцний мир на планеті, національну незалежність народів. Фестивали проходили у формі дискусій, мітингів і зборів й супроводжувалися спортивними змаганнями, виступами артистів і учасників художньої самодіяльності, кінопереглядами тощо.

У 1-му фестивалі взяли участь 17 тис. чол. із 71 країни світу. Урочисте відкриття його відбулося 20 липня 1947 на стадіоні “Страгов” під звуки “Марша молоді світу” (з 2-го фестивалю “Гімн демократичної молоді”). Празька зустріч тривала 27 днів. 23 липня її учасники зібрались на мітинг пам’яті жертв фашизму на місці руїн села Лідіце, знищеного гітлерівцями під час Другої світової війни. На спеціальній конференції обговорювались проблеми молоді колоніальних країн. До складу делегації СРСР за участю представників України входило 482 чол. Була відкрита виставка “Радянська молодь у дні війни і дні миру”, демонструвались кінофільми, у найбільшому концертному залі Праги “Люцерн” відбувся концерт митців. На конкурсі музикантів–виконавців одну з перших премій журі присудило скрипалю з України Л.Когану. У Празі було прийнято рішення про регулярне проведення фестивалів.

У 2-му форумі взяли участь 630 юнаків і дівчат із СРСР. Програма фестивалів була насичена політичними акціями й культурними заходами. Творчу молодь України представляли солістки Київського театру опери і балету Г. Шоліна і Є. Чавдар, які здобули призи майстрів національного мистецтва, а також студент Київської консерваторії Є. Червонюк. У спортивних змаганнях відзначилися українські спортсмени І.Кантюх, Є.Буланчик, В.Чукарін, Н.Піменова. Аспірант Київського інституту фізкультури, майстер спорту з багатоборства П.Денисенко завоював перше місце.

Починаючи з 3-го, форуми молоді отримали офіційну назву – “Всесвітній фестиваль молоді і студентів”. У Берліні вперше було проведено День студентів, присвячений 5-й річниці створення Міжнародного союзу

студентів, і День дівчат, організований з ініціативи французької та італійської делегацій. На конкурсах фестивалю продемонстрували своє мистецтво молодіжний танцювальний колектив УРСР і Є.Чавдар, яку після виконання відомого романсу М.Кропивницького називали “українським соловейком”.

У 5-му фестивалі взяло участь майже 30 тис. юнаків і дівчат з 114 країн. Під час виконання його мистецької програми високу оцінку журі одержали виступи представників України: тріо бандуристів у складі В.Третьякової, Т.Поліщук, Н.Павленко, Український ансамбль народного танцю та ін.

6-й фестиваль проходив з 28 липня по 11 серпня 1957 під гаслом “За мир і дружбу!” за участю 34 тис. молодих посланців із 131 країни. До складу делегації СРСР входили 3719 юнаків і дівчат. Готуючись до фестивалю, молодь Одеського судноремонтного заводу побудувала пасажирський катер “Фестивальний”. Понад 200 робіт вишивальниць, ткаць, килимниць Решетилівського району Полтавської області були відправлені у Москву для показу на форумі. Одним з головних місць зустрічі учасників фестивалю стала Одеса, куди на теплоходах “Победа”, “Крым”, “Грузия”, “Белоостров” прибули юнаки і дівчата з Франції, Італії, Єгипту, Сирії, інших країн, а також Київ, через який залізницею вони прямували до Москви. Україну представляли виробничники, студенти, діячі мистецтв. На сценах і майданчиках виступали хор одеських студентів, народний хор Черкаської області, Прикарпатський ансамбль пісні і танцю, молодіжний оркестр Ворошиловграда тощо. Музиканти Ф.Каравай, В.Паньков, С.Баштан одержали найвищу нагороду всесвітнього форуму – золоту медаль, солістка Київського театру опери та балету Белла Руденко – з рук прославленого італійського маестро Тіто Скіпа золоту медаль і диплом фестивалю. Загалом творча молодь України привезла з фестивалю понад 20 медалей. В урочистому концерті України, що відбувся у театрі Станіславського і Немировича-Данченко, виступили співаки Б.Руденко і В.Тимохін, флейтист В.Антонов, артисти балету Київського театру опери і балету І.Лукашова і В.Парсегов, студенти Львівської консерваторії сестри Марія, Даниїла і Ніна Бойко. На Міжнародній виставці образотворчого і прикладного мистецтва демонструвалися картини “Юнга” київської художниці А.Рибачук і “Перші сходи” М.Стороженка. Учасники фестивалю мали можливість познайомитися з досягненнями українських спортсменів Л.Латиніної, В.Чернобая, І.Богдана, В.Крепкіної, Ю.Кутенко, В.Синявського та ін.

Після закінчення фестивалю в Москві столиця України прийняла учасників 4-го конгресу ВФДМ. 15 серпня спеціальним поїздом до Києва прибули делегати конгресу, який проходив з 16 по 23 серпня на території Республіканської виставки передового досвіду в народному господарстві УРСР. В його роботі взяли участь 320 делегатів з 80 країн, а також 174 спостерігача від 141 національної і міжнародної організації, які не входили до ВФДМ. Вони заслухали і обговорили доповідь президента Федерації Бруно Берніні “Молодь у сучасному світі і завдання ВФДМ”, затвердили новий Статут і обрали новий склад виконавчих органів ВФДМ. Конгрес ухвалив резолюцію солідарності з народами Середнього і Близького Схо-

ду у їх боротьбі проти колоніалізму, за національну незалежність, захист прав і свобод молоді. Було також прийнято Звернення до молоді світу, до всіх народів, парламентів і урядів, до ООН про негайне припинення випробувань ядерної зброї і заборону її. Крім пленарних засідань, у Києві відбувалися засідання комісій-колегій: “Взаємне знайомство і співробітництво між молодіжними організаціями країн з різними суспільно-економічними системами”, “Молодь і європейське співробітництво”, “Молодь, проблеми колоніалізму і принципи Бандунгської конференції”, “Про заборону випробувань термоядерної зброї”, “Студенти, їх зв’язок з трудящою молоддю, участь у розв’язанні завдань, що стоять перед суспільством”, “Жіноча молодь у сучасному суспільстві” тощо. 17 серпня в приміщенні академічного театру опери та балету ім. Т.Г.Шевченка відбулася зустріч делегатів конгресу з діячами культури столиці України. Гостей привітали член Бюро Всесвітньої Ради Миру О.Корнійчук, голови Спілки українських письменників М.Бажан, Спілки художників України М.Дерегус, Спілки композиторів України К.Данькевич, народна артистка СРСР Н.Ужвій. 21 серпня уряд УРСР влаштував прийом на честь учасників конгресу, на якому були присутні діячі науки, культури, представники молодіжних і громадських організацій республіки. Від імені президії конгресу Бруно Берніні передав молоді України почесний прапор Федерації. Делегати конгресу також побували на промислових підприємствах, в учбових закладах, колгоспах, радгоспах України.

Серед заходів 7-го фестивалю у Відні помітною подією стала зустріч української та італійської молоді. Вона пройшла під знаком вшанування пам’яті про подвиг українського юнака М.Буянова, який героїчно воював в роки війни в одному з італійських партизанських загонів. Представники України були нагороджені 19 медалями. З великим успіхом на фестивалі виступили артистка Київського театру опери і балету З.Христинич, солісти Українського народного хору М.Кондратюк, Ю. Гуляєв та ін.

У 8-му форумі, який приходив з 27 липня по 5 серпня, вперше брали участь делегації тих країн Азії та Африки, які нещодавно здобули національну незалежність. У рамках фестивалю працював Міжнародний клуб, де проводились дискусії, конкурси, концерти, виставки. Було закладено парк дружби. Делегат, український поет Д.Павличко написав про це: “Сьогодні в Хельсінкі я з друзями берізьку в парку садовив”. Танцювальний колектив державного українського народного хору був удостоєний золотої медалі.

На 9-му фестивалі в Софії Україну представляли, серед інших, український танцювальний ансамбль “Ятрань”, шахтар з Донбасу, письменник, автор книги “Всем смертям назло” В.Тітов.

10-й фестиваль проходив з 28 липня по 5 серпня під гаслом “Юність викриває імперіалізм”. На ньому були присутні 25 тис. посланців молоді з 140 країн. Від України у форумі взяли участь 130 юнаків та дівчат. Відбулася зустріч представників міст-побратимів Кривого Рогу та Мансфельда.

До 11-го форуму комсомольці Сімферопольського заводу телеапаратури виготовили в подарунок кубинцям останню модель телевізора “Крим”.

На фестивалі молодий київський художник В.Чуйков біля своєї картини “Че” зустрів батька відомого борця за незалежність і свободу народів Латинської Америки Че Гевари.

Традиції фестивального руху знайшли своє продовження в ініціативі молоді у зв'язку з 12-м фестивалем у Москві. На першому засіданні Міжнародного підготовчого комітету (лютий 1984, Гавана) було прийнято рішення провести цей форум під гаслом “За антиімперіалістичну солідарність, мир і дружбу!” Важливе місце у фестивальній підготовці займали трудові ініціативи і акції молоді. На будовах і підприємствах, у сільсько-господарських кооперативах, учбових закладах було розгорнуто змагання, влаштувалися конкурси художників, діячів культури, зустрічі з учасниками минулих фестивалів, вікторини. Відбулася естафета “Пам’ять”, присвячена 40-річчю Перемоги над фашизмом і японським мілітаризмом. Її було організовано за сприяння молодіжних організацій зарубіжних країн. 15 квітня 1985 у Чопі зібрався мітинг-маніфестація солідарності юнацтва на честь 40-річчя Великої Перемоги і 12-го Всесвітнього фестивалю. В Україні проводилися суботники й недільники, кошти від яких надходили у фонд фестивалю.

Всесвітня зустріч проходила 27 липня – 3 серпня 1985. В ній взяли участь понад 20 тис. осіб з 157 країн світу. Радянська делегація нараховувала 2 тис. юнаків і дівчат, із них 249 представляли Україну. Підняти прапор фестивалю доручили нікопольському робітнику С.Морозову разом із студенткою московського педінституту І.Остаповою і посланцем Куби – дворазовим олімпійським чемпіоном А.Хуанторена. Кожен день форуму мав свій девіз: “Молодь і студенти за мир, відвернення ядерної війни, роззброєння”; “Молодь і студенти за антиімперіалістичну солідарність”; “Молодь і студенти за свої права”; “Молодь і студенти за економічне співробітництво, розвиток, новий міжнародний економічний порядок”; “Молодь і студенти за безпеку і співробітництво”. В дні фестивалю відбулися заходи, присвячені 40-річчю атомного бомбардування Хіросіми і Нагасакі, 10-річчю з дня підписання у Хельсінкі Заключного акту наради з безпеки і співробітництва у Європі та ін. Делегати взяли участь у спорудженні пам’ятника Перемоги, масових зборах, на які прийшли ветерани Другої світової війни, борці руху Опору, у мітингу “Хіросіма і Нагасакі остерігають – трагедія не повинна повторитися!”. У межах фестивальної програми, для обговорення проблем сучасності, було організовано 15 тематичних центрів. Працювали 40 клубів національних делегацій, 13 інтерклубів, міжнародний дитячий фестивальний табір, міжнародний парк мистецтва. Відбулися зустрічі гірників Донбасу і Великобританії, металургів Запоріжжя та їх чехословацьких, польських, німецьких, угорських колег. У павільйоні України було розгорнуто виставку про розвиток культури і мистецтва. Відкрилися імпровізоване кафе української кухні, дискотека українських вокальних і танцювальних мелодій. 2 серпня у Палаці спорту відбувся урочистий концерт, у якому взяли участь посланці України. Делегати і гості форуму виїздили до інших міст СРСР. На Україні вони побували у Києві, Харкові, Донецьку, Ворошиловграді,

Львові, Чернігові. 12-й Всесвітній фестиваль став головною подією оголошеного ООН Міжнародного року молоді.

Останній – 13-й фестиваль проходив вперше на Азіатському континенті – в Пхеньяні з 1 по 8 липня 1989 під гаслом “За антиімперіалістичну солідарність, мир і дружбу”. На ньому зібрались представники з 180 країн і Західного Берліна, всього – 15112 делегатів. Радянська делегація складалася з 600 учасників, у тому числі 29 від України. У підготовці і роботі форуму активну участь взяли неформальні об’єднання молоді. На фестивалі було прийнято Послання молоді світу, яке відзначало вклад молоді і студентів планети у боротьбу за зменшення ядерних арсеналів та містило заклик зміцнювати зусилля для побудови світу без ядерної зброї.

Літ.: Міжнародний фестиваль молоді в Празі //Радянська Україна, 1947, 12 серпня; VI Всесвітній //Радянська Україна, 1957, 28 липня; У Москві, на VI Всесвітньому фестивалі//Радянська Україна, 1957, 1, 4, 6, 7, 8 серпня; IV Конгрес ВФДМ //Радянська Україна, 1957, 17–24 серпня; Мошняга В.П. Всемирная федерация демократической молодежи. – М., 1976; История международного молодежного и детского движения. – М., 1983; Актуальные вопросы международного молодежного движения. – М., 1983; Из истории фестивального движения //Вестник КМО СССР, 1984, №1; Молодежь планеты голосует за мир. – М., 1985; Всемирный фестиваль молодежи и студентов. – М., 1985; Свято юності, миру, дружби//Радянська Україна, 1985, 28 липня; Невгасимий факел дружби //Радянська Україна, 1985, 4 серпня; Гори факел Всемирного// Комсомольская правда, 1989, 2 июля; Кто нас представляет у Пхеньяні// Молодь України, 1989, 1 липня.

Н.В.Кривець.

ВСЕСВІТНІ ФОРУМИ УКРАЇНЦІВ. Ідея всесвітнього зібрання українців належала Українському клубу в Женеві (Швейцарія), зокрема його голові П.Чижевському. 1920 у часописі “Український голос” була вміщена відповідна відозва – “До всіх громадян-українців Великої Наддніпрянської України, Бессарабії, Чорноморії, Середньої Азії, Сибіру, Зеленого Клину, Галичини, Буковини, Карпатської України, Лемківщини, Злучених Держав Північної Америки, Канади, Аргентини, Бразилії та інших земель, де тільки живуть українці”.

Однак 1-й В.ф.у. був проведений лише після здобуття Україною незалежності (Київ, 21-24 серпня 1992). Його організаторами були товариства “Україна”, “Просвіта”, Народний рух України, Комітет у справах національностей при Кабінеті Міністрів України, Світовий конгрес вільних українців, Український народний союз, Конгрес українців Канади, Союз українських організацій Австралії, НТШ у Франції, Об’єднання українців у Польщі та ін. У форумі взяли участь понад 1,5 тис. делегатів від українських громад з 26 країн світу. Делегати й гості обговорили питання співпраці світового українства, його єднання довкола ідей будівництва

нової, демократичної Української держави, підтримки української діаспори, відродження національної культури, міжконфесійних відносин, ринкової економіки, політології та ін. На форумі прийнято також “Маніфест політичних партій, рухів, об’єднань, угруповань, громадських організацій України, політичних партій, екзильних адміністрацій та середовищ зарубіжного українства з нагоди перших роковин Української самостійної держави”. Був створений постійно діючий орган В.ф.у. – Українська всесвітня координаційна рада, яка розміщується в Києві. Її головою обрали І.Драча. Від травня 2000 раду очолив М.Горинь.

2-й В.ф.у. (Київ, 21-24 серпня 1997), на якому були присутні делегати і гості з 47 країн світу, пройшов під гаслом “У співпраці та єднанні увійдемо в ХХІ століття”, засвідчивши подальший процес консолідації світового українства. 3-й В.ф.у. (Київ, 18–20 серпня 2001) зібрав делегатів і гостей з 42 країн, був приурочений до десятої річниці Незалежності України і пройшов під гаслом “У майбутнє – в ім’я України”.

Літ.: Войценко О. Передвісники світового конгресу українців //Сучасність, 1962, № 5.

О.О.Ковальчук.

ВСЕСВІТНЯ ОРГАНІЗАЦІЯ ІНТЕЛЕКТУАЛЬНОЇ ВЛАСНОСТІ (World intellectual property organization, WIPO). Заснована 1967 у Стокгольмі (Швеція) як міжнародна урядова організація на базі конвенції, ухваленої державами-членами Паризького союзу з охорони промислової власності (1883), Бернського союзу з охорони творів літератури та мистецтва (1886) та інших спеціалізованих союзів. Підписана 1967 Конвенція щодо заснування ВОІВ набула чинності 1970. Від 1974 є спеціалізованою установою Організації Об’єднаних Націй. До її складу входять 184 країни. Штаб-квартира – у Женеві (Швейцарія). Основні функції ВОІВ: допомога в підготовці заходів щодо поліпшення охорони інтелектуальної власності у світі; гармонізація національних законодавств у цій галузі; сприяння укладенню міжнародних угод у сфері охорони інтелектуальної власності; збирання і поширення інформації щодо охорони інтелектуальної власності, здійснення досліджень у цій галузі та опублікування їхніх результатів; забезпечення діяльності служб міжнародної охорони інтелектуальної власності. Найвищий орган ВОІВ – Генеральна асамблея, в якій представлені всі держави-члени Паризького або Бернського союзу (збирається раз на два роки). Керівні функції виконують також Конференція всіх країн-членів, котра збирається раз на два роки; Координаційний комітет, який збирається щорічно; постійно функціонуюче Міжнародне бюро (Секретаріат). Керівний склад ВОІВ призначається Генеральною асамблеєю. У вересні 2000 на засіданні Генеральної асамблеї ВОІВ встановлено Міжнародний день інтелектуальної власності, який відзначається 26 квітня. ВОІВ виконує адміністративні функції щодо

23-х міжнародних угод у сфері інтелектуальної власності. Особливістю Організації є те, що регулярний бюджет ВОІВ у значній мірі не залежить від внесків країн-членів: 85 відсотків бюджетних витрат покривається за рахунок надходжень від трьох реєстраційних систем ВОІВ (РСТ для патентів, Мадридська система для торгівельних марок та Гаазька система для промислових зразків), 15 відсотків – за рахунок внесків країн-членів та надходжень від продажу публікацій ВОІВ.

Україна набула членство у ВОІВ 1974. Від 1993 – член її постійних комітетів з інформації та співробітництва в галузі промислової власності. Україну обрано до складу Координаційного комітету ВОІВ. За роки незалежності представники України неодноразово входили до складу виконавчих комітетів Паризького та Бернського союзів. 1994 представник України обирався Головою Генеральної асамблеї ВОІВ, 2003 та 2005 – віце-головою Асамблеї Паризького союзу. Розвитку співробітництва з Організацією сприяли візити до України Генерального директора ВОІВ у 1995 та 2002 роках. Важливими результатами останнього візиту стала базова Угода про співробітництво між Кабінетом Міністрів України та ВОІВ. Метою Угоди є здійснення спільних дій, спрямованих на удосконалення українського законодавства у сфері інтелектуальної власності; удосконалення практики правозастосування в Україні з метою виявлення, запобігання і припинення правопорушень у сфері інтелектуальної власності; посилення ролі системи інтелектуальної власності у галузях наукової, технічної та економічної діяльності, що здійснюється суб'єктами господарювання на території України. Нині Україна бере участь у 24-х конвенціях та міждержавних договорах у сфері інтелектуальної власності, зокрема, 18-и конвенціях та договорах, адміністративні функції яких виконує ВОІВ, та 6 угодах з державами-учасницями СНД. Україна є стороною наступних міжнародних конвенцій та договорів ВОІВ: Конвенція, що засновує Всесвітню організацію інтелектуальної власності; Всесвітня конвенція про авторське право; Паризька конвенція про охорону промислової власності; Договір про патентну кооперацію; Мадридська угода про міжнародну реєстрацію знаків; Бернська конвенція про охорону літературних і художніх творів; Міжнародна конвенція по охороні нових сортів рослин; Договір про закони щодо товарних знаків; Будапештський договір про міжнародне визнання депонування мікроорганізмів з метою патентної процедури; Найробський договір про охорону Олімпійського символу; Протокол до Мадридської угоди про міжнародну реєстрацію знаків; Ніццька угода про Міжнародну класифікацію товарів і послуг для реєстрації знаків; Конвенція про охорону інтересів виробників фонограм від незаконного відтворення їхніх фонограм; Договір ВОІВ про авторське право; Договір ВОІВ про виконання і фонограми; Міжнародна конвенція про охорону інтересів виконавців, виробників фонограм і організацій мовлення; Гаазька угода про міжнародну реєстрацію промислових зразків; Договір про патентне право.

Літ.: Шреплер Х.А. Международные организации. – М., 1995; Основы интеллектуальной собственности. – К., 1999; Основные факты об

Организации Объединенных наций. – М., 2005; Веб-сайти штаб-квартири ВОІВ та представництва України при ВОІВ у Женеві. – (<http://www.wipo.int/>; <http://www.mfa.gov.ua/geneva/ua/4769.htm>). Перевірено 02.07.2008.

О.М.Горенко, І.М.Мельникова.

ВСЕСВІТНЯ ОРГАНІЗАЦІЯ ОХОРОНИ ЗДОРОВ'Я (ВООЗ) – Міжнародна міжурядова організація, спеціалізована установа Організації Об'єднаних Націй. Статут прийнято на Міжнародній конференції охорони здоров'я 22 липня 1946 (Нью-Йорк) представниками 61 держави-члена ООН (у т.ч. України) й ратифіковано 7 квітня 1948. Ця дата вважається днем заснування ВООЗ та відзначається як Всесвітній день здоров'я.

Основні напрями діяльності організації: боротьба з інфекційними та неінфекційними хворобами; допомога країнам у розвитку національної служби охорони здоров'я; розроблення міжнародних санітарних правил; підготовка і вдосконалення фахового рівня медичних кадрів; організація міжнародного співробітництва з питань, що мають загальний інтерес (міжнародний карантини, боротьба проти раку, віспи, Сніду, туберкульозу, малярії та ін. захворювань, контроль за наркотиками та якістю ліків, координація наукових досліджень). Заходами ВООЗ здійснюється програма досліджень і боротьби із захворюваннями, пов'язаними з Чорнобильською катастрофою 1986.

ВООЗ співробітничає з ЮНЕСКО, ООН, Міжнародним агентством з питань атомної енергії, Міжнародною організацією праці та іншими урядовими й неурядовими організаціями. На початку 21 ст. до ВООЗ входила 191 держава. Всі члени об'єднуються в 6 регіональних організацій (Україна належить до Європейської організації). Кожна з них має відповідне бюро та орган управління. Керівні органи ВООЗ: Всесвітня асамблея охорони здоров'я, Виконавчий комітет, Секретаріат (місце перебування – м.Женева), очолюваний генеральним директором. Бюджет складається із внесків держав-членів, а також добровільних пожертвувань. Організація видає “Бюлетень ВООЗ”, “Хроніку ВООЗ”, журнал “Здоров'я світу”.

Літ.: ВООЗ. Основные документы. Сорок первое издание. – Женева, 1998; Здоровье-21. Основы политики достижения здоровья для всех в Европейском регионе. В кн.: ВООЗ: введение. – Копенгаген, 1998.

М.В.Знаменська.

ВСЕСВІТНЯ ФЕДЕРАЦІЯ ДЕМОКРАТИЧНОЇ МОЛОДІ (ВФДМ) – міжнародна організація молодіжних союзів переважно лівої ідейно-політичної орієнтації. Створена на Всесвітній конференції молоді в Лон-

доні, яка проходила 29 жовтня – 10 листопада 1945. Безпосередню участь у роботі конференції брала й делегація УРСР.

Вищим органом ВФДМ стала Асамблея членських організацій (до 1957 Конгрес молоді). До 1989 Федерація об'єднувала понад 270 молодіжних організацій із 115 країн світу. Вона виступала ініціатором міжнародних всевітніх форумів, конференцій та зустрічей молодіжних і студентських організацій, стояла біля витоків всевітнього фестивального руху. З її ініціативи було проведено 13 Всесвітніх фестивалів молоді та студентів, в яких активну участь брали молодіжні організації України. 1984 в Києві під егідою ВФДМ проходив тиждень солідарності з боротьбою народів і молоді країн Центральної Америки, 1986 – Міжнародний молодіжний фестиваль “Пісня в боротьбі за мир”.

На початку 1990-х рр. ВФДМ припинила свою діяльність.

Літ.: ЛКСМ України у цифрах і фактах. – К., 1987; Зарубежные молодежные организации: Справочник. – М., 1989.

Н.В.Кривець.

ВСЕСЛОВ'ЯНСЬКИЙ АНТИФАШИСТСЬКИЙ КОМІТЕТ. Створений під час Другої світової війни 5 жовтня 1941 у Москві на чолі з генерал-лейтенантом О.Гундоровим для координації зв'язків з антифашистським рухом Опору в слов'янських країнах. Складався з президії, шести секцій (російської, української, білоруської, чеської, польської, південнослов'янської), бюро обслуговування слов'янської преси за кордоном і організаційно-масового відділу. В українській секції працювали письменники О.Корнійчук (віце-президент комітету), В.Василевська, О.Довженко, П.Панч, М.Рильський і П.Тичина. Робота здійснювалася шляхом проведення всеслов'янських мітингів і радіомітингів (впродовж 1943–44 – понад 70), видання і розповсюдження пропагандистських документів (1942–46 за кордон направлено понад 20 тис. статей і різних матеріалів), організації щотижневих радіопередач на слов'янські країни, підтримання зв'язків зі слов'янськими організаціями в США, Канаді, Великій Британії, Австралії, країнах Латинської Америки. Наприкінці 1945 комітет підтримував зв'язки з 130 зарубіжними слов'янськими організаціями. Зі звільненням слов'янських країн від гітлерівських військ у них утворювалися національні комітети. Від 1942 заходом В.а.к. виходив журнал “Славяне”. 1947 В.а.к. реорганізований у Слов'янський комітет СРСР. 1962 його функції перебрав Радянський комітет захисту миру.

Літ.: Коваль М.В. Общественно-политическая деятельность трудящихся Украинской ССР в период Великой Отечественной войны. – К., 1977.

Н.М.Руденко.

ВСЕУКРАЇНСЬКА НАУКОВА АСОЦІАЦІЯ СХОДОЗНАВСТВА – громадська наукова організація. Постає 10 січня 1926 шляхом об'єднання Київського та Харківського товариств сходознавців. Згідно зі статутом, її завдання передбачали вивчення країн і народів Сходу, підготовку досвідчених науковців, видання дослідницької та просвітницької літератури, зміцнення міжнародних наукових і культурних зв'язків. Асоціація мала політико-економічний та історико-етнологічний відділи, які поділялися на секції (економіки та політики радянського Сходу, економіки та політики зарубіжного Сходу, права східних країн, історії мов та літератур, мистецтва й археології). До її складу входили також комісії: тюркологічна, семітологічна, українсько-турецьких відносин. В.н.а.с. складалася з трьох філіалів – у Харкові, Києві, Одесі, створених 8 березня 1926. На початку 1930-х рр. налічувала 193 дійсних членів. Впродовж 1926–29 вони підготували 224 доповіді з актуальних питань сходознавства, здійснили поїздки з науковими цілями до Туреччини, Нахічеванської автономної СРР та Абхазької автономної СРР, Азербайджанської СРР, виконували програму дослідження мови греків Південної України. Було проведено два з'їзди в Харкові (травень 1927 та листопад 1929), що набули характеру всесоюзних. 1926 – 1927 виходив “Бюлетень Всеукраїнської наукової асоціації сходознавства” (видруковано п'ять номерів), в 1927–1931 – періодичний орган асоціації – журнал “Східний Світ” (з кінця 1930 – “Червоний Схід”, загалом 12 номерів). Розпорядженням Наркомосу в січні 1930 В.н.а.с. була реорганізована і на її базі засновано Український науково-дослідний інститут сходознавства.

Літ.: Всеукраїнська наукова асоціація сходознавства. 1926–1929 рр. – Х., 1929; Систематичний покажчик до журналу “Східний світ” – “Червоний Схід” (1927–1931). – Х., 1964; Комаренко Н.В. Установи історичної науки в Українській РСР. – К., 1973.

Л.Д.Якубова.

Г

ГАЗЬКА КОНВЕНЦІЯ ПРО ЗАХИСТ КУЛЬТУРНИХ ЦІННОСТЕЙ НА ВИПАДОК ЗБРОЙНОГО КОНФЛІКТУ 1954

– міжнародно-правовий документ, прийнятий на Міжнародній конференції, що відбулася в Гаазі (Нідерланди) 21 квітня – 14 травня за участі 56 держав, у т.ч. УРСР. До початку ХХІ ст. до конвенції приєдналися понад 80 держав. Це – перша міжнародна угода, в якій об'єднано правові норми щодо охорони культурної спадщини в світовому масштабі. Розроблена на основі “Пакту Реріха”, висунутого відомим художником і громадським діячем М.Реріхом. Згідно з конвенцією, об'єктами міжнародної охорони є такі культурні цінності (рухомі або нерухомі, будь-якого походження та приналежності), які мають особливе значення для культурної спадщини кожного окремого народу. Це – пам'ятки архітектури, історії та мистецтва, релігійні чи світські, археологічні пам'ятки, рукописи, архіви, колекції, музеї, бібліотеки, а також центри, де зосереджені культурні цінності. В конвенції зазначено, що збитки, завдані культурним цінностям, які є об'єктами міжнародної охорони, примножують втрати культурної спадщини всього людства. Згідно з цим документом, країни-учасниці конвенції зобов'язуються поважати культурні цінності, що захищаються конвенцією й які перебувають на їхній території і на території інших країн. Під час збройного конфлікту забороняється будь-яке використання цих цінностей, якщо воно може призвести до їх зруйнування або пошкодження. Договірні сторони повинні переслідувати й припиняти крадіжки, пограбування, акти вандалізму. Особи, винні в порушенні норм конвенції, притягаються до кримінальної відповідальності згідно з чинним національним законодавством. На конференції було прийнято Виконавчий регламент процедури застосування конвенції та протокол щодо протизаконного вивезення культурних цінностей з окупованих територій, який зобов'язує незаконного власника цих цінностей повернути їх після припинення воєнних дій. Було встановлено двоколірний (синьо-білий) розпізнавальний знак для позначення культурних цінностей, що перебувають під захистом конвенції.

Літ.: Міжнародна охорона, захист і повернення культурних цінностей. – К., 1993; Акуленко В. Реалізація норм міжнародного гуманітарного права в законодавстві України про захист культурних цінностей // Політика і час, 1995, № 9.

І.М.Мельникова.

ГАДЯЦЬКИЙ ДОГОВІР 1658 – українсько-польська мирна угода, підписана 16 (6) вересня неподалік м. Гадяч гетьманом І. Виговським з урядом

польського короля Яна II Казимира Ваза. Підписанню передували тривалі, глибоко законспіровані переговори сторін, на яких українські інтереси представляв П.Тетеря, а польські – С.–К. Беневський. На заключному етапі переговорів у виробленні умов Г.д. з українського боку активну участь брав Ю.Немирич. За умовами Г.д., який завершував десятилітню українсько-польську війну, передбачалося повернення Української козацької держави (у складі трьох воєводств: Київського, Чернігівського та Брацлавського) до оновленої Речі Посполитої на правах федеративної її частини – Великого князівства Руського. Державне життя тут облаштовувалося на зразок норм і порядків, що діяли у Великому князівстві Литовському. Крім того, король гарантував амністію всім учасникам війни з Польщею. Військо Запорозьке отримувало підтвердження старих привілеїв, дозвіл на куріння горілки й заведення шинків та право гетьманського суду. Козацький реєстр складався з 60 тис. осіб. За поданням гетьмана щороку 100 козаків із кожного полку мали отримувати нобілітацію. Церковна унія ліквідовувалася. Захоплене раніше унійцями церковне майно, культові споруди поверталися православної церкві. Православний київський митрополит та ще чотири православні єпископи отримували місця в сенаті Речі Посполитої. Православним міщанам гарантувалася рівність у правах із католицькими міщанами. Києво-Могилянський колегіум вперше отримував статус вищого навчального закладу та права, рівні з правами Краківської академії. Передбачалося заснування на території Речі Посполитої ще однієї православної академії, а також відкриття середніх навчальних закладів та друкарень. Г.д. уможлилював вільне повернення в Україну польських землевласників, яким, однак, заборонялося переобтяжувати своїх підданих.

Після підписання Г.д. сторони намагалися скоригувати його положення кожна на свою користь. Гетьманський уряд прагнув збільшити територію Великого князівства Руського, розширити прерогативи його державних інституцій. Водночас польська сторона наполягала на зменшенні удвічі кількості козацького реєстру, звуженні гетьманських повноважень, відмові від насильницьких дій стосовно унійної спільноти. До ратифікованого сеймом Речі Посполитої у травні 1659 тексту Г.д. не увійшли положення про ліквідацію унії на всій території держави, повернення всього відібраного раніше унійцями майна православної церкві, козацький реєстр обмежено 30 тис. осіб. Дія договору юридично була припинена урядом Ю.Хмельницького в жовтні 1659, після підписання угоди з Російською державою. У наступні роки положення Г.д. не раз використовувались урядами Ю.Хмельницького, П.Тетері, П.Дорошенка, М.Ханенка при виробленні умов мирних угод з польськими королями.

Літ.: Герасимчук В. Виговщина і Гадяцький трактат // Зап. НТШ, 1909, т.87–89; Смолій В.А., Степанков В.С. Українська державна ідея XVII–XVIII століть: проблеми формування, еволюції, реалізації. – К., 1997; Горобець В.М. Гадяцька унія 1658 року // Історія України, 1998, № 38, 39; Грушевський М.С. Історія України–Руси. – К., 1998, т. 10; Яковлева Т. Гетьманщина в другій половині 50-х років XVII століття: Причини і початок руїни. – К.,

1998; Горобець В.М. Гадяцька угода 1658 року у контексті міжнародних відносин // Київ. стар., 1999, № 1; Гадяцька унія 1658 року. – К., 2008.

В.М.Горобець.

“GAZETTE DE FRANCE” (“Газета Франції”) – одна з найстаріших європейських газет. Заснована головою уряду Франції кардиналом Рішельє. Виходила 1630-1914 у Парижі. Від лютого 1648 впродовж 50–60-х рр. XVII ст. регулярно друкувала відомості про події національно-визвольної війни українського народу, чисельність і битви козацької і польської армій, перемоги під проводом Хмельницького – “дуже здібного воєначальника” і “спритного дипломата”. У публікаціях висвітлювалися стосунки запорожців “з іноземними государями” – перемовини і договори з московитами, турками, трансильванцями та ін. 1648 газета оприлюднила повністю козацьку угоду з турецьким султаном і того ж року – негативну позицію Франції щодо воєнної і фінансової допомоги, якої домагався польський король для боротьби проти Хмельницького. Від 25 квітня 1652 газета вперше почала вживати термін “Україна” на означення територій, володіти якими претендувала Річ Посполита. Після смерті Б.Хмельницького продовжувала привертати увагу до України та її стосунків з Московією, Кримом, Польщею, до виступів козаків під керівництвом “генерала Тетері”, “хороброго отамана Сірка”. Джерелом українознавчих матеріалів часопису служили свідчення французьких послів і агентів у Варшаві, Данцигу, Вільно, а також безпосередньо в Україні.

Літ.: Івоніна А. Французька сторінка XVII ст. про запорозьке козацтво; “Gazette de France” про події в Україні // Хроніка 2000, 1995, вип. 2–3.

М.М.Варварцев.

ГАЛИЦЬКА БИТВА 1914 – одна з наймасштабніших битв Першої світової війни між російськими військами під командуванням ген. М. Іванова та австро-угорськими на чолі з головнокомандувачем ерцгерцогом Фрідріхом (18 серпня – 21 вересня). Складалася з Люблін-Холмської операції, Галич-Львівської операції, Городокської битви та другого наступу 9-ї, 4-ї і 5-ї російських армій, переслідування австро-угорських військ по р. Дунаєць. Хоча основне завдання російського Південно-Західного фронту щодо оточення австро-угорських сил не було реалізовано, однак росіянам вдалося досягти перемоги стратегічного значення, в результаті якої було захоплено територію Галичини і частини австрійської Польщі, створено умови для просування до Угорщини та Сілезії. Поразка Австро-Угорщини в Г.б. звела нанівець переваги, здобуті німецькими військами в ході східно-пруської операції

1914. Німеччина змушена була активізувати зусилля щодо залучення на бік австро-німецького блоку Болгарії і Туреччини. Російське військове командування особливо пишалось здобуттям території Галичини, вважаючи його завершенням “справи великого князя Івана Калити”. Російська адміністрація на чолі з генерал-губернатором гр. О. Бобринським проводила в Галичині репресивну політику щодо української культури, греко-католицької церкви (19 вересня було заарештовано митрополита А. Шептицького).

Літ.: Таленский Н.А. Первая мировая война (1914 – 1918 гг.) (Боевые действия на суше и на море). – М., 1944; История первой мировой войны. 1914 – 1918. В 2-х т. – М., 1975; Грицак Я. Нарис історії України: формування модерної української нації XIX-XX ст. – К., 1996; Мировые войны XX века / Ред. В.А. Золотарев и др. – М., 2002, кн.1-2.

О.А. Іваненко.

ГАЛИЦЬКА СОЦІАЛІСТИЧНА РАДЯНСЬКА РЕСПУБЛІКА
1920. Виникла на території Західної України з ініціативи РКП (б) під час польсько-радянської війни 1920. У планах московських більшовиків ГСРР мала відігравати роль противаги Західноукраїнській Народній Республіці, еміграційний уряд якої знаходився у Відні. 8 липня 1920 було сформовано склад тимчасового радянського уряду Східної Галичини – Галицького революційного комітету на чолі з В. Затонським (заст. голови – М. Баран, серед інших членів – Ф. Конар, М. Левицький, К. Литвинович, А. Бараль). Місцем його перебування став Тернопіль (з 1 серпня 1920). На місцях було організовано повітові, міські та сільські ревкоми. 15 липня 1920 Галревком видав “Декларацію до працюючих усього світу, до урядів соціалістичних радянських республік і до урядів всіх капіталістичних країн”, в якій проголошувалась державна самостійність Галичини та містився заклик до урядів іноземних держав установити з ГСРР дипломатичні відносини. Однак, позбавлена суверенітету, збройних сил, чітких територіальних меж, вона не була визнана навіть з боку РСФРР та УСРР.

Протягом своєї діяльності Галревком видав низку нормативних актів: про встановлення радянської влади у Східній Галичині; скасування всіх законів польської влади, Австро-Угорської монархії та ЗУНР; ліквідацію приватної власності на засоби виробництва; запровадження загальної трудової повинності, 8-годинного робочого дня, матеріального забезпечення соціально незахищених верств населення; відокремлення церкви від держави та школи; конфіскацію церковного майна; передачу у відання Галревкому поміщицьких, колишніх державних, церковних і монастирських земель та маєтків тощо. Більшість населення не підтримала прийняті радянською владою юридичні акти щодо церкви.

ГСРР фактично проіснувала до 21 вересня 1920, коли польсько-українські війська захопили територію Східної Галичини і вийшли до

р. Збруч. Формально функціонуванню органів влади ГСРР було покладено край внаслідок укладення Ризького договору 18 березня 1921, за яким територія Східної Галичини відходила до Польщі.

Літ.: Верига В. Галицька Соціалістична Советська Республіка (1920): (Перша більшовицька окупація Галичини). – Нью-Йорк, 1986; Тищик Б.Й. Галицька Соціалістична Радянська Республіка (1920 р.). – Львів, 1970; Сливка Ю.Ю. Боротьба трудящих Східної Галичини проти іноземного поневолення. – К., 1973; Тищик Б.Й., Вівчаренко О.А., Лешкевич Н.О. Становлення державності в Україні (1917 – 1922 рр.). – Коломия, 2000.

О.А. Іваненко.

ГАЛИЦЬКО-ВОЛИНСЬКЕ КНЯЗІВСТВО – державне утворення на заході Київської Русі, що склалося з Галицької землі й Волинської землі зі столицею в м.Галич (давній). Засноване 1199 Романом Мстиславичем, який об'єднав Волинське князівство з Галицьким князівством. Ця подія реконструюється за свідомством польських хроністів (Вінцентія Кадлубка та ін.). Певно, Роман утвердився в Галичі за підтримки краківського кн. Лешека Білого. Нове державне утворення трималося переважно на військовій силі та авторитеті князя. До смерті князя (1205) в ньому так і не склалися спільний адміністративний апарат, системи судочинства й збирання данини, неоднаково міцною була влада князя на всій його території: Волинське князівство відзначалося усталеною центральною владою, його земельна аристократія гуртувалася навколо князя; Галицьке князівство мало послаблену князівську владу і сильне та політично амбіційне боярство.

Територія Г.-В.к. більш-менш остаточно сформувалася лише в 40-і – 50-і рр. 13 ст. На початку 13 ст. виникли міста на північно-західному рубежі Волині з Польщею: Угровськ (нині с. Угрусь), Верещин (нині село), Стоп (с. Столп'є) і Комів (с.Кумов; усі в Польщі), що разом із Берестям склали міцну оборонну лінію. У 1-й чверті 13 ст. уперше названо в літописі засновані на рубежі Волині з Польщею м. Орельськ (тепер не існує), Ухані (с.Хасин'є) і Щекарів (м. Краснистав, обидва в Польщі); наприкінці 30-х рр. на західному кордоні побудовано Холм. З'явилися фортеці вздовж середнього Дністра: Каліус (пізніше с.Калюс у Хмельницькій обл.; нині виключено з облікових даних), Рогожин (с. Рогізне Жидачівського р-ну Львівської обл.), Онут (нині село Заставнівського р-ну Чернівецької обл.) і Плав. У 1220-30 рр. на Волині зводяться могутні фортеці Кременець і Данилів, які 1241 не змогло здобути військо Батия. Східний рубіж Волині захищали фортеці Торчев, Колодяжин та Ізяслав.

Консолідацію державної структури Г.–В.к. загальмувала феодална війна, розпочата галицьким боярством проти центральної влади після смерті Романа Мстиславича 1205. Бояри повстали проти вдови Романа Анни та її малолітніх синів Данила і Василька. Г.–В.к. розпалося на удільні

князівства. В його окремих волостях і містах влада перейшла до удільних князів і навіть бояр, які раніше сиділи там намісниками і “держателями” галицького та волинського князя. У західній частині Волині самостійними князями стали небожі Романа Мстиславича – Олександр Всеволодич у Белзі та його брат Всеволод у Червені, у східній – брати Романа в перших – Інгвар Ярославич у Луцьку (деякий час володів і Володимиром, нині м. Володимир-Волинський) і Мстислав Ярославич Німий у Пересопниці. У Галицькій землі стали князувати закликані боярством і підтримані київським князем Рюриком Ростиславичем Ігоровичі (сини чернігівського кн. Ігоря Святославича): Володимир Ігорович (у Галичині), Роман (у Звенигороді Галицькому), Святослав і Ростислав, які претендували і на Волинь. Княгиня Анна з дітьми подалася до Польщі. Союзники Романа – угорський король Андраш II і краківський князь Лешек Білий, які зобов’язалися захистити права його дітей на галицько-волинський престол, самі прагнули заволодіти Г.-В.к. Ігоровичі спробували придушити боярську опозицію, стративши кількох її представників. Та при підтримці угрів восени 1211 бояри скинули Ігоровичів і повісили в Галичі Романа, Ростислава та Святослава. Далі Галич не раз переходив з одних рук до інших, там майже постійно стояла угорська застава та інколи правили сини угорського короля. На Волині утвердився ворог Романовичів – белзький князь Олександр Всеволодич.

У боротьбі за відновлення Г.–В.к. Романовичі спиралися на частину відданого їм боярства (переважно волинського) та ремісничо-торговельну верхівку волинських і галицьких міст. Близько 1209 віче Берестя запросило княжити Василька Романовича. З утвердженням його в Берестейській волості почалося збирання Романовичами волинської “полуотчини”. Наступного року Олександр Всеволодич, який захопив Володимир, змушений був віддати їм Белз. У вересні 1211 волинські й галицькі бояри урочисто посадили Данила в Галичі, та вже на поч. 1212 його вигнали. Анна з Данилом змушена була відїхати до Угорщини і звернутися по допомогу до короля Андрія (Андраша) II, а в Галичі самочинно став князувати боярин Володислав Кормильчич (1213). 1214 угри скинули його й посадили князем у Галичі малолітнього королевича Коломана. Перемишльське князівство дісталось Лешеківі згідно з угодою 1214 між ним і угорським королем у Спіші, за якою вони поділили між собою Галицьку землю.

На початку 1219 у Галичі, вибивши угорську залогу, утвердився Мстислав Мстиславич Удатний, який, незважаючи на шлюб Данила з його дочкою, відмовився підтримати Романовичів у намаганнях об’єднати Волинську землю. Однак Романовичі 1219 відвоювали у поляків забузькі землі Волині, завдавши Лешеківі відчутної поразки. Князування недолугого політика Мстислава в Галичі ознаменувалося посиленням боярства. Двічі (1219 і 1221) угри витісняли його з Галича. 1226 він розбив угрів біля Звенигорода Галицького, та 1227 бояри змусили Мстислава поступитися Галичем на користь його зятя – угорського королевича Андрія.

У 1220-ті рр. Романовичі наполегливо й послідовно збирали волинську “полуотчину”. Кілька разів вони оволодівали Белзькою й Червенською

волостями Олександра Всеволодича, але, за вимогою Мстислава, змушені були їх повертати. 1227-1228 Данило й Василько поширили свою владу на Східну Волинь, заволодівши Луцьком і Пересопницею, заповіданими їм Мстиславом Ярославичем Німим. Лише після смерті Мстислава (1228) Данило почав відвойовувати у бояр і маріонеткових князів Галицьку землю. На початку 1234 він приєднав Белзьку волость, відновивши політичну єдність Волинської землі.

Романовичі успішно реформували військо, готуючись й до оволодіння галицькою “полуотчиною”. Неодноразово вони входили до Галича, але не могли утриматися там через опір бояр, яких підтримувала Угорщина. Лише 1238 Данило зміг утвердитися на галицькому столі, протиставивши боярству підтримку городян. Г.–В.к. було відновлено. Та його стабілізації завадив Батиїв погром 1241, хоча напередодні навали Романовичі поставили під свою владу Київ.

У вирішальній Ярославській битві 1245 Данило розгромив війська угорських та польських государів і галицьких бояр, завершивши боротьбу за відновлення єдності Г.–В.к. Пізніше Романовичі прагнули створити антимонгольську коаліцію, успішно воювали з монгольським полководцем Куремсою. Після смерті Данила Романовича (1264) Г.–В.к. було поділено між його синами і братом Васильком Романовичем.

Літ.: Дашкевич Н. Княжение Даниила Галицкого по русским и иностранным известиям. – К., 1873; Грушевський М. Історія України–Руси. – Львів, 1905, т.3; Пашуто В.Т. Очерки по истории Галицко-Волынской Руси. – М.–Л., 1950; Котляр Н.Ф. Формирование территории и возникновение городов Галицко-Волынской Руси IX–XIII вв. – К., 1985; Його ж. Галицько-Волинська Русь. – К., 1998. Галицько-Волинський літопис. Дослідження. Текст. Коментар. – К., 2002.

М.Ф.Котляр.

ГАНЗА (Hanse) – об’єднання північнонімецького купецтва та міст під проводом м. Любек, що існувало впродовж 12-17 ст. і було створене з метою гарантування безпеки перевезень і захисту спільних економічних інтересів, особливо за кордоном. Інші назви об’єднання – Ганзейська унія, Любекська унія або Німецька Ганза, Любекська Ганза (Deutsche Hanse, Lübsche Hanse, lat.: Hansa Teutonica). Г. стала спадкоємицею німецьких купецьких товариств та об’єднань, одним з головних центрів діяльності яких було м. Вісбю (о. Готланд). Точна дата заснування Г. залишається предметом дискусій, відправними точками яких слугують заснування Любека – 1143 або його відбудова – 1159; надання привілеїв кельнським купцям англійським королем Генріхом II і придбання ними будинку на Темзі біля Лондонського мосту, т. зв. Gildhall (згодом перебудованого у знаменитий Stahlhof) – 1157; створення німецької Г. у м. Вісбю – 1161; перша угода між

Любеком і Гамбургом – 1230; створення “Союзу вендських міст” – 1256-1264; перша письмова згадка про спілку німецьких купців в одній з грамот англійського короля – 1267.

Перетворення суто “купецької Ганзи” на “Ганзу міст” тривало аж до середини XIV ст. Перший загальноганзейський з’їзд на рівні міст (Hansetag, 1356) також вважається початком „Ганзи міст“. Більшість дослідників наголошує на умовності однозначного розмежування „купецької“ та „міської“ Г. За часів свого розквіту Г. об’єднувала близько 300 міст (за іншими оцінками, 100, 160 або 200). Перетворення „купецької Ганзи“ на „Ганзу міст“ стимулювалися змінами у Європі: занепадом старих торговельних шляхів, „комерційною“ і „комунальною“ революціями, розвитком міст і вичерпанням захисного потенціалу внутрішнього імперського права у період т. зв. міжкоролів’я. Нові умови штовхали до розширення та урізноманітнення комерційної діяльності. Розрахунки з використанням боргових розписок, векселів або інших форм кредитування звільняли комерсантів від необхідності прямого товарного обміну та уможливлювали значне розширення торговельних операцій. Традиційна система ярмаркової торгівлі поступово втрачала абсолютну пріоритетність внаслідок зміцнення позицій міст як нових торговельних центрів. Міста мали також суто практичні переваги: важкі транспортні кораблі з глибокою осадкою (перш за все „когги“), котрі завдяки своїй значній вантажопідйомності дозволяли торгувати з використанням малої кількості суден, потребували глибоких і добре захищених міських гаваней.

Основна діяльність Г.: посередницька торгівля з використанням системи торгових та митних привілеїв між виробничими регіонами Північної, Західної, Східної і частково Центральної Європи, а також Середземномор’я. Фландрія, Англія і Північна Німеччина поставляли сукна; Центральна Європа, Англія і Скандинавія – метал; Північна Німеччина і західне узбережжя Франції – сіль; Іспанія – шовк, тканини; Східна Європа – в основному хутра й віск (з 16 ст. – хліб); Швеція – мідь; Норвегія – рибу і т. д. Ефективність посередницької торгівлі німецьких купців багато в чому була обумовлена успіхами німецької колонізації у слов’янських країнах Східної Європи і у Прибалтиці. Складовою успіху була й стратегія опори на військову силу німецьких рицарських орденів (Тевтонський орден та ін.). Представництва Г. функціонували у Новгороді, Стокгольмі, Брюгге, Лондоні та ряді інших міст, що не входили до об’єднання як повноправні члени. Торговельні інтереси ганзейських купців поширювалися також на регіон арабського Сходу (“Орієнт”) і Китай. Основною заслугою товариств німецьких купців за кордоном вважається створення економічного простору балтійських країн.

Протягом століть Г. здійснювала значний вплив на долю європейської економіки і політики з використанням широкого арсеналу засобів – від дипломатичних переговорів до торгової блокади і навіть військових дій. Спілка (насамперед її провідна любекська гілка, т. зв. «вендське ядро») здійснювала серйозний економічний і політичний тиск на держави. Важливою передумовою ганзейського єднання стала розбудова транспортної

галузі, особливо морського судноплавства з використанням нового типу парусних вантажних суден “когтів”, які перетворилися на своєрідний символ Г.

Незалежно від “великої” північнонімецької Г., „ганзами“ також називалися і деякі інші об’єднання купців аж до Австрії. Однак у цих випадках йшлося не про політичне об’єднання міст і територій, а про спілки, гільдії купців, до яких вступали окремі торговці. Часто такі спілки були орієнтовані на конкретний ярмарок і на період його проведення брали на себе ті функції економічного контролю, котрі у більших містах зазвичай виконувалися цехами, гільдіями, корпораціями. Реальна влада у ганзейських містах належала вищому буржуазному прошарку на той час – патриціату (буржуазній “аристократії”). Постійні мешканці міст, які існували з власного прибутку, вважались “громадянами”. Найвищі щаблі у соціальній ієрархії займали купці і капітани торгових кораблів. Громадянство наслідувалося, але його можна було втратити. Першою умовою для його одержання було німецьке походження, тобто бути “уродженим підданим” “Священної римської імперії германської нації”.

Патриціат та громадяни міста обирали сенат та голову міста – бюргермайстера або обербюргермайстра. За реальною владою та політичним впливом бюргермайстер Любека мав у Європі вищий статус, ніж цілий ряд князів і навіть королів, а за своїм багатством Любек переважав деякі феодальні держави того часу. Проте, колосальні міжнародні зв’язки та велетенські матеріальні можливості Г. залишилися незатребуваними в загальнодержавному масштабі – союз з імператором так і не склався. Кожне ганзейське місто було автономним, але не мало права шкодити Г. Спільними зусиллями придушувалась конкуренція інших країн та відстоювались комунальні свободи міст від зазіхань феодальної знаті. Ганзейський союз забезпечував своїм членам право складувати власні товари; обов’язкове складування (пред’явлення товару) для іноземних купців та інші привілеї. Найбільш ефективним знаряддям конкуренції було бойкотування товару певного порту або країни на підставі постанов ганзейських з’їздів. Попри потужні впливи ганзейської торгівлі існували суттєві відмінності у торговельній практиці Заходу і Сходу. У той час як на Заході швидко поширювались використання торгових агентів і кредитування операцій, на Сході, особливо у торгівлі з Новгородом та вздовж дюн, ще зберігались традиції локалізованих купецьких спілок та прямого товарного обміну.

Разом з тим давалися взнаки західні впливи на сході європейського континенту і, зокрема, в українських землях. Окремі юрисдикції, що базувалися на нормах магдебурзького права, існували в ряді міст Галицько-Волинської держави вже у 13 ст. (у колоніях німецьких поселенців у Львові, Володимирі, Луцьку). До часів князювання Романа Мстиславовича відносяться згадки про появу німецької колонії у Володимирі-Волинському, а також пов’язану з нею юрисдикцію німецьких єпископів. Збереглося літописне свідоцтво близькості до князівського двору володимирського патриція німця Марколта, який “приймав князів обідом”. Князь Лев Данилович надав німецькому війтові Бертольд у млин у Львові та села Малі Винники

та Підберезці. 1356 Львів отримав магдебурзьке право. Німецькі колонії та відповідно ганзейські купці відігравали роль посередників у торговельних і культурних зв'язках українських земель із країнами Європи. Завдяки їхнім зусиллям низка міст Галичини залучається до ганзейської торгівлі. Київ лишився за межами цього руху і дедалі більше втрачав своє колишнє економічне і політичне значення. Головними адресатами українського експорту стали Вроцлав і Гданьськ/Данциг. Транзитними пунктами торгівлі з країнами Сходу і Півдня були Кам'янець-Подільський, Володимир і Львів, купецтво яких перепродувало левантійські товари у Росію, Білорусію і на захід – до Польщі, Німеччини та інших країн. Така модель торговельних відносин українських земель із зовнішнім світом обумовлювалася загальною історичною ситуацією після монголо-татарського нашествия 1241, котре спричинило глибоку руйнацію господарства, зменшення чисельності населення. Поступове економічне відродження, активізація торгівлі починається від середини 14 ст., однак ці процеси ще гальмувалися набігами орд зі Степу. Окрім того, українські землі залишалися під цілковитим іноземним контролем – Великого князівства Литовського і Польського королівства (згодом Речі Посполитої), Угорщини, Молдови, Російської держави. Це фактично унеможливило самостійну торговельну активність і підвищувало посередницьку роль привілейованих купецьких об'єднань. Як внутрішня, так і зовнішня торгівля на українських землях у період 14 - першої пол. 17 ст. підлягала жорсткій регламентації, що спричиняла розорення значної частини дрібного і середнього купецтва. Збереглися історичні свідчення про спроби купців об'їхати Диким Полям митниці на Київщині. Так само щодо Луцької митниці у 1617 вчинив один з люблінських купців. За подібну провину король Сигизмунд III в універсалі 1615 наказав конфіскувати товари, насамперед волів, на всій території держави. За таких умов контакти купецьких гільдій і міст були особливо важливою формою політико-правового забезпечення розвитку торговельно-економічних стосунків. 1324 датується "Лист ради м. Володимира до ради м. Штральзунда з підтвердженням належності до Володимирської міської громади купців Бертрама і Миколая Русинів, товари яких після кораблетроці затримані у Штральзунді".

З кінця 15 ст. починається період поглиблення кризи і занепаду Г., причинами якого стали: перенесення "центру ваги" західної торгівлі з Балтійського моря на Атлантику після відкриття та активізації освоєння Американського континенту; занепад "шовкового шляху" після повалення Золотої Орди; знищення Москвою вільної Новгородської республіки як постачальника товарів та сировини до Західної Європи. Певну роль відіграли й міграція промислового осереддя, котрий тривалий час залишався важливим сегментом ганзейської торгівлі, зміцнення у Балтійському регіоні позицій місцевих володарів, які дедалі підпорядковували собі міста. 1669 Любек, Гамбург, Бремен, Данциг, Росток, Брауншвейг, Хільдесхайм, Оснабрюк та Кельн провели у Любеку останній ганзейський з'їзд, після якого Гамбург, Бремен і Любек взялися одноосібно опікуватися питаннями захисту закордонних контор. Ці три міста й пізніше трималися разом,

забезпечуючи дипломатичне представництво спільних інтересів при європейських дворах та у важливих портах. Кольори Г. (білий і червоний) й сьогодні використовуються у гербах багатьох колишніх ганзейських міст. Вже в наші часи (1980) у м. Цволле було засновано т. зв. „Нову Ганзу“ як „транскордонне життєво-культурне співтовариство міст“. Метою цієї організації є підтримка торгівлі і туризму і щорічне проведення в одному з колишніх ганзейських міст „ганзейських з'їздів нової доби“.

Літ.: Quellen zur Hanse Geschichte / Rolf Sprandel (Hrsg.). – Darmstadt, 1982; Bracker J. (Hrsg.). Die Hanse – Lebenswirklichkeit und Mythos, 2 Bd., – Hamburg, 1989; Торгівля на Україні XIV - середина XVII століття. Волинь і Наддніпрянина. Актові джерела. – К., 1990; Ziegler U. Die Hanse: Aufstieg, Blütezeit und Niedergang der ersten europäischen Wirtschaftsgemeinschaft. – Bern, 1996; Подаляк Н.Г. Ганза: Мир торгівлі и политики в XII-XVII столетиях. – К., 1998; Dollinger Ph. Die Hanse. – Stuttgart, 1998; Daemel E. Die Blütezeit der deutschen Hanse, hansische Geschichte von der zweiten Hälfte des vierzehnten bis zum letzten Viertel des fünfzehnten Jahrhundert. – Berlin, 2001; Hammel-Kiesow R. HANSE. – München, 2004; Гуржій О.І. Деякі проблеми становлення купецького стану в Україні. – К., 2004.

О.М.Горенко.

ГЕНЕРАЛЬНА АСАМБЛЕЯ ОРГАНІЗАЦІЇ ОБ'ЄДНАНИХ НАЦІЙ – один із головних органів Організації Об'єднаних Націй, який визначає її політику. До складу Асамблеї входять усі держави-члени ООН. Кожна держава має однаковий з іншими правовий статус. Діяльність ГА ООН регулює Статут ООН. Пріоритетними напрямками у її роботі є міжнародне співробітництво з підтримання миру та безпеки, роззброєння, соціального, економічного і національно-культурного розвитку всіх держав, охорони довкілля. Згідно зі Статутом, ГА здійснює важливі повноваження щодо внутрішнього життя ООН: обирає непостійних членів Ради Безпеки та членів Економічної і соціальної ради, спільно з Радою Безпеки – суддів Міжнародного суду, призначає Генерального секретаря, приймає до ООН нових членів, схвалює бюджет ООН, контролює її фінансову діяльність, розглядає щорічні звіти про роботу всіх органів ООН та її спеціалізованих установ. Рішення з найважливіших питань приймаються більшістю у дві третини голосів присутніх і тих держав, що беруть участь у голосуванні. Основна форма діяльності ГА ООН – щорічні чергові сесії. На вимогу Ради Безпеки чи більшості членів ООН скликаються спеціалізовані, або надзвичайні сесії Асамблеї. Робота кожної сесії відбувається на пленарних засіданнях і в комітетах. Рішення з питань, які розглядаються комітетами, ухвалюються на пленарних засіданнях і мають рекомендаційний характер. Офіційні і робочі мови ГА ООН – англійська, французька, іспанська, російська, арабська і китайська. Засідання відбуваються у Нью-Йорку (США).

Україна як одна з держав-засновниць ООН бере активну участь у роботі ГА та її органів, вирішенні питань забезпечення миру, міжнародного співробітництва в галузі економіки, дослідження і використання космосу, Світового океану, охорони довкілля, збереження національних і світових культурних цінностей та інших головних питань діяльності ООН. У вересні 1998 на посаду Голови 52-ї сесії ГА ООН було обрано представника України, тодішнього міністра закордонних справ Г.Удовенка.

Літ.: Фельдман Д.И., Яновский М.В. Генеральная Ассамблея ООН и вопросы развития международного права. – Казань, 1968; Яновский М.В. Генеральная Ассамблея ООН. – Кишинев, 1980; Удовенко Г. Під знаком реформування ООН // Політика і час, 1998, № 2.

І.М.Мельникова.

ГЕНЕРАЛЬНА ВІЙСЬКОВА КАНЦЕЛЯРІЯ УКРАЇНСЬКОЇ КОЗАЦЬКОЇ ДЕРЖАВИ – вища державна військово-адміністративна установа в Українській козацькій державі. За її посередництвом гетьман здійснював військове, адміністративне, судове і фінансове управління. Водночас виконувала функції державного органу дипломатичних зносин із зарубіжними країнами. Створена в ході національної революції 1648–1676 Г.в.к. діяла при гетьмані в Чигирині, згодом Гадячі, Батурині, Глухові. У ній зосереджувалося державне і військове діловодство, готувалися документи з різних питань державного і суспільного життя – універсали, накази, ордери, привілеї, в тому числі міжнародні договори і угоди, дипломатичне листування й інструкції тощо. Через Г.в.к. здійснювалися стосунки України з Венецією, Кримом, Молдавією, Росією, Туреччиною тощо.

Загальне керівництво Г.в.к. здійснював генеральний писар, посаду якого в різні роки обіймали І.Креховецький, І.Виговський, І.Груша, С.Голухівський, М.Вуяхевич, З.Шимкевич, К.Мокрієвич, С.Прокопович, В.Кочубей, В.Чуйкевич, П.Орлик, С.Савич, М.Турковський, А.Безбородько, В.Туманський та ін. Штат Г.в.к. складався з канцеляристів і старших канцеляристів та служителів, які називалися підписками, протоколістами, рєстраторами, копіїстами, товмачами та ін., які знали іноземні мови і брали участь у вирішенні господарських, військових, адміністративних і дипломатичних справ. У Г.в.к. служив козацький літописець С.Величко.

Від 1720-х рр. Г.в.к. крім обов'язків щодо ведення діловодства, набула значення адміністративного колегіального органу виконавчої влади з правом розгляду і вирішення важливих питань державного управління, видання указів і розпоряджень нарівні з гетьманом. У роки міжгетьманства (1724–1727) управління козацькою державою зосереджувалося повністю в руках правителів канцелярії. Г.в.к. діяла до ліквідації інституту гетьманату (листопад 1764).

Літ.: Джиджора І. Україна в першій половині XVII віку. Розвідки і замітки. – К., 1930; Панашенко В.В. З історії національних державних інституцій. Генеральна військова канцелярія. В кн.: Національно-визвольна війна українського народу середини XVII століття: політика, ідеологія, військове мистецтво. – К., 1998.

В.В.Панашенко.

ГЕНЕРАЛЬНЕ КОНСУЛЬСТВО СРСР У ЛЬВОВІ – радянське дипломатичне представництво консульського відділу Наркомату закордонних справ СРСР на землях Західної України у складі Польщі. Засноване 1927 за ініціативи діячів радянської України Ю.Коцюбинського, М.Скрипника, О.Шумського. Сприяло розширенню економічних, наукових та культурних зв'язків, захисту прав громадян СРСР, вирішувало питання про тимчасові поїздки і виїзд до СРСР з наданням радянського громадянства мешканцям західноукраїнських земель, здійснювало видачу паспортів, віз, актів громадянського стану, збір відомостей про економічний і політичний стан у Польщі; поширювало інформацію про життя в СРСР. 1927-1933 Г.к. очолювали С.Кириченко, Ю.Лапчинський і А.Радченко. Через консульство частково фінансувалися Наукове товариство імені Шевченка у Львові (12 тис. дол. щорічно), українське шкільництво (77 тис. дол.), радянофільські видання “Сельроб”, “Світло”, “Культура”, видавалися пенсії О.Кобилянській, В. Стефанику, вдові І.Франка – О.Хоружинській, виплати академікам М. Возняку, Ф.Колессі, К.Студинському, В.Щурату, гонорари західноукраїнським авторам за твори, опубліковані в СРСР. Унаслідок голодомору 1932-1933 в УСРР, сталінських репресій і терору в Україні на поч. 1930-х виїзди до СРСР майже припиняються (1936 – близько 25 заяв), згортається культурний обмін. Біля консульства відбувалися антирадянські виступи. 21 жовтня 1933 бойовик Організації українських націоналістів М.Лемик застрелив у будинку консульства співробітника консульства (радянського розвідника) А.Майлова. У подальші роки наступні консули П.Світнев, А.Климов і Є.Синицин (працівник зовнішньополітичної розвідки НКВС СРСР) – займалися здебільшого збором інформації про військово-політичний стан у Польщі, діяльність українських громадських та політичних організацій і їхніх діячів, які стали 1939-41 об'єктом репресій. Консульство припинило діяльність у зв'язку з приєднанням (1939) Західної України до УРСР.

Літ.: З історії революційного руху у Львові. – Львів, 1957; Ярошенко А.Д. Юрий Михайлович Коцюбинський. – К., 1986; Крушельницька Л. Рубали ліс... //Дзвін, 1990, № 4; Голинський М. Спогади. – К., 1993; Рубльов О.С. Черченко Ю.А. Сталінщина й доля західноукраїнської інтелігенції (20–50-ті роки XX ст.). – К., 1994; Синицын Е. Резидент свидетельствует. – М., 1996.

К.Є.Науменко.

ГЕНУЕЗЬКА КОНФЕРЕНЦІЯ 1922 – міжнародна конференція з економічних та фінансових питань. Відбулася 10 квітня – 19 травня 1922 у Генуї (Італія). У її роботі взяли участь представники 29 держав і 5 домініонів Великої Британії. США прислали спостерігача. Участь УСРР у Г.к. здійснювалася через єдине представництво РСФФР, оформлене 22 лютого 1922 в Москві Протоколом наради повноважних представників союзних з Росією республік. РСФФР доручалося захищати їхні інтереси й укладати та підписувати від їхнього імені “всі акти, які можуть бути вироблені” на Г.к., а також пов’язані прямо або опосередковано з ними інші договори й угоди з окремими державами, як представленими, так і не представленими на конференції. До складу делегації РСФФР увійшов голова Ради народних комісарів й нарком закордонних справ УСРР Х.Раковський, який провів низку попередніх неофіційних переговорів у Берліні та Празі з метою зондування розстановки політичних сил в Європі щодо проблем, запропонованих для обговорення в Генуї. На конференції він вів переважно пропагандистсько-роз’яснювальну роботу серед дипломатів і представників преси. Зі свого боку уряд Української Народної Республіки, який перебував на еміграції, направив до Генуї делегацію на чолі з О.Шульгіним, яка, однак, не отримала статусу учасника конференції, а тому діяла поза межами засідань конференції шляхом неофіційних зустрічей із представниками західних держав й поширення меморандумів.

У Генуї делегації РСФФР було пред’явлено вимоги інших країн визнати всі міжнародні борги, фінансові зобов’язання царської Росії, взяти на себе відповідальність за збитки від дій радянського і попередніх йому урядів або місцевих властей. Пропонувалося всі позики, укладені з Росією після 1 серпня 1914, вважати погашеними тільки після сплати певної суми, а всі націоналізовані підприємства повернути іноземним власникам. Делегація РСФФР, очолювана Г.Чичеріним, погодилася обговорити питання про борги, концесії і компенсацію колишнім іноземним власникам, зажадавши, у свою чергу, відшкодування збитків від іноземної інтервенції, визнання де-юре радянського уряду і надання йому фінансової допомоги. До фінансової комісії Г.к. було передано окремий меморандум про кредити, який представив і підписав Х.Раковський. Радянською стороною також була порушена проблема загального скорочення озброєнь.

У ході конференції Г.Чичерін висловив протест, в якому вказувалося на дискримінацію українського населення в окупованій Румунією Бессарабії, зверталася увага на перешкоди, які чиняться волевиявленню населення Східної Галичини, а також на угоди, укладені між генералом П.Врангелем і представниками румунського та югославського урядів “з метою підготовки нападу на Українську Республіку і провокування найкровопролитніших й спустошливих воєнних операцій”.

Жодне з питань, висунутих у Генуї, не знайшло позитивного вирішення, і їхнє подальше обговорення було перенесено на Гаазьку конференцію 1922. Під час Г.к. 16 квітня 1922 у Рапалло поблизу Генуї між Німеччиною і РСФФР було підписано договір, який передбачав негайне відновлення дипломатичних відносин між ними, відмову від взаємних претензій та розви-

ток торговельно-економічних стосунків. Дія Рапалльського договору була поширена на Україну та інші союзні з РСФРР республіки згідно з договором між ними і Німеччиною від 5 листопада 1922.

Літ.: Материалы Генуэзской конференции (Подготовка, отчеты заседаний, работы комиссий, дипломатическая переписка и пр.). – М., 1922; Україна і зарубіжний світ. – К, 1970; White S. The origins of detente. The Genoa conference and Soviet Western relations 1921–1922. – Cambridge, 1985.

М.М.Варварцев.

ГЛУХІВСЬКІ СТАТТІ 1669 – угода з 27 пунктів, укладена 16 березня 1669 в м. Глухові гетьманом Лівобережної України Дем'яном Многогрішним та уповноваженим російського царя Г. Ромодановським. Її підписання було зумовлено необхідністю заміни Московських статей 1665, недійсних внаслідок українсько-російської війни 1668 – 1669. На генеральній військовій раді в Глухові (початок березня 1669) розгорнулися жорсткі дискусії з приводу присутності в українських містах російських залог, на виведенні яких наполягав Д. Многогрішний. Після підписання Г.с. рада в присутності царських уповноважених Г. Ромодановського, А. Матвєєва та чернігівського архієпископа Л. Барановича підтвердила повноваження Д. Многогрішного як гетьмана Лівобережної України. У Г.с. декларувалося забезпечення прав і привілеїв козацької старшини та вольностей Війська Запорозького. За умовами угоди, гетьманські адміністративні установи отримували право збору податків. Присутність та повноваження царських воевод в Україні обмежувались їх перебуванням у Києві, Переяславі, Ніжині, Чернігові, Острі та виконанням суто військових функцій. Гетьман обирався генеральною військовою радою, але клейноди отримував від царя. Гетьманському уряду було заборонено встановлювати безпосередні дипломатичні відносини з іноземними державами. Запроваджувався 30-тисячний козацький реєстр. Гетьману надавалося право утримувати наймане кінне військо (1 тис. чол.) – т.зв. компанійців. Міщанам і козакам було заборонено торгувати тютюном та горілкою в російських містах, перехід селян у козацтво обмежувався. Резиденція гетьмана переносилася із Гадяча до Батурина. Г.с. забезпечували права козацької старшини та гетьмана Лівобережної України, що й зумовило відмову Многогрішного підтримати П. Дорошенка в боротьбі проти Росії.

Літ.: Акт избрания в Глухове Д. Многогрешного в Запорожские Гетманы; 27 договорных статей с ним под названием Глуховских. У кн.: Полное собрание законов Российской империи. – СПб., 1830, т.1; Статьи, поставленные в Глухове. У кн.: Источники Малороссийской истории. – М., 1858, ч.1; Костомаров Н.И. Руина, история гетманства Брюховецкого, Многогрешного и Самойловича. В кн.: Исторические монографии и

исследования. – СПб., 1881, т.15; Горобець В.М. Від союзу до інкорпорації: українсько-російські відносини другої половини XVII – першої чверті XVIII ст. – К., 1995; Мельник Л.Г. Лівобережна Гетьманщина періоду стабілізації (1669 – 1709 рр.). – К., 1995.

О.А. Іваненко.

“ГОЛОВНІ ПУНКТИ ДЛЯ ПЕРЕГОВОРІВ ПРО ДОГОВІР З ХАНОМ ТА КРИМСЬКОЮ ДЕРЖАВОЮ” 1710 (“Puncta compendiosa cum hano dominique Crimensi ad pacta convenienda”) – пам’ятка української політичної та правової думки, латиномовна інструкція, підготовлена гетьманом П.Орликом для української делегації на переговорах із кримським ханом Девлет-Гіреєм II. Документ написано у листопаді – грудні 1710. Складається з 23 пунктів.

Українська сторона – учасник майбутнього договору – в “Puncta compendiosa” визначається як нація та держава – малоросійський народ і Військо Запорозьке (пункт 1 та ін.). Синонімом “Війська Запорозького” як назви держави виступає “Україна” (пункт 4 та ін.).

Укладач інструкції джерело походження української держави та формування її території вбачає в етнічному самовизначенні української нації, оперуючи при цьому поняттям “козацької” нації, яке охоплює населення Наддніпрянської України, слобідське (пункт 10, 11) та донське козацтво (пункт 20).

Відносини з Кримським ханством визначалися як безстрокове партнерство та військовий союз. Кримський хан мав визнати протекторат над Гетьманщиною шведського короля (пункт 1). Зобов’язання ханського уряду передбачалося поширювати також на Османську імперію (пункт 4 та ін.). Крим, разом із Шведським королівством, мав укласти договір з Російською державою (після закінчення війни), що гарантував би відмову царського уряду від претензій на території Гетьманщини (пункт 19). Йшлося про погодження зовнішньої політики сторін (пункт 6).

Гетьманщина обійматиме територію по обидва боки р. Дніпро (у кордонах, визначених Зборівським договором Криму з Польщею 1649), а також Ханську Україну в межиріччі Дніпра та Південного Бугу (пункт 14), Слобідську Україну (пункт 11) та Всевелике Військо Донське (пункт 20). Передбачалася тристороння гарантія Кримського ханства, Шведського королівства та Османської імперії щодо недоторканності кордонів Гетьманщини (пункти 12, 13, 19).

Вказувалося на зовнішню та внутрішню суверенність гетьманської влади (пункт 21). У пункті 23 ханський уряд застерігається від спроб впливати на обрання гетьмана. На території Гетьманщини Криму заборонялося мати фортеці (пункт 4), змінювати тут законодавство чи поширювати юрисдикцію кримських судів (пункти 4, 5, 15). Водночас пункти 7, 17, 22 передбачали надання Кримським ханством гарантій та допомоги гетьману у внутрішньополітичних питаннях.

Купці з Гетьманщини мали отримати митні пільги в Кримському ханстві (пункт 18). Непрямо визнавався автономний статус території Вольностей Війська Запорозького низового у складі Гетьманщини (пункт 14).

“Puncta compendiosa” вперше опублікована 1847 О.Бодянським з копії 18 ст., зробленої М.Ханенком. Є підстави вважати, що існували інші, відмінні за змістом варіанти пам’ятки. Документ є найбільш досконалою програмою розвитку нормативної бази відносин Гетьманщини з Кримським ханством. У ньому вперше П.Орликом та мазепинською еміграцією була запропонована ідея багатосторонніх зовнішніх гарантій української державності й територіальної цілісності.

Літ.: Субтельний О. Мазепинці. Український сепаратизм на початку XVIII ст. – К., 1994; Кресін О.В. Політико-правова спадщина української політичної еміграції першої половини XVIII століття. – К., 2002.

О.В.Кресін.

ГОРЛИЦЬКА БИТВА 1915 – контрнаступальна операція німецько-австрійських військ під час Першої світової війни 2 травня (19 квітня) – 23 (10) червня 1915 з метою розгрому російського Південно-Західного фронту (командувач – генерал від артилерії М.Іванов) і повернення Галичини, втраченої після проведеної російськими військами Карпатської наступальної операції 1915. Здійснена силами угруповання генерал-фельдмаршала А.Макерзена (3-я, 4-а і 11-а армії, загалом 220 тис. солдатів і 1050 гармат). Російські війська (3-я, 4-а, 8-а і 9-а армії) налічували 217 тис. солдатів і офіцерів, мали 1045 гармат.

На 1-му етапі операції завдяки великій перевазі в силі (вп’ятеро в артилерії і вдвічі – у піхоті, всього – майже 130 тис. осіб) в напрямку головного удару в районі Горлиці (нині м.Горлице, Польща) на 32-кілометровій ділянці військам А.Макензена вдалося завдати значної поразки частинам російської 3-ї армії та здійснити глибокий прорив (взято в полон 140 тис. солдатів). На 2-му етапі німецько-австрійські війська зайняли Львів, усю Галичину й відкинули противника майже до старого австро-російського кордону за Дністер та його притоку Стрий.

Літ.: Klimentki M. Gorlice. 1915. – Warszawa, 1986; Керсновский А.А. История русской армии. – М., 1994, т.3.

К.Є.Науменко.

ГРЕКИ В УКРАЇНІ (самоназва – еллінес) – один з найдавніших і сталих етносів України. Виокремлюються дві основні міграційні хвилі, в результаті яких Г. опинилися в межах українських територій. Перша хвиля

(8 – кінець 2 ст. до н. е.) – колонізаційна, яка зумовила появу та облаштування Г. (переважно іонійських) у Північному Причорномор'ї, де ними було засновано ряд колоній: Херсонес (на місці сучасного Севастополя), Ольвія (Бузький лиман), Пантікапей (Керч), Тіра (Білгород-Дністровський), Фанагорія і Гермонасса (Таманський півострів), Феодосія, Керкінітіда (Євпаторія) та ін. Найбільш обґрунтованим підходом до визначення колонізації виступає теорія «двостороннього характеру» (О. О. Іессен, Д. П. Каллістов та ін.), яка визначає її мотивуючі фактори в контексті економічного розвитку (насамперед торгівлі) як власне Греції, так і Північного Причорномор'я. У 15 ст., внаслідок зміни політичної ситуації в Криму, зумовленої татарсько-турецьким пануванням на півострові, відбуваються процеси татаризації та тюркизації грецького етносу і, відповідно, формуються такі етнічні групи як греки-тюркофони, або «уруми» (новогрецький діалект) та греки-еллінофони, або «румеї» (тюркська мовна група). Протягом 16 – 17 ст. Г. (в переважній більшості купці та духівництво), вмотивовані привілеями, наданими їм гетьманським універсалом 1657, частково осідають і на інших українських територіях, де формуються нові грецькі громади, серед яких Ніжинська і Львівська – найбільші за кількістю і найвпливовіші – на певний період стають центрами грецького культурного і соціально-економічного життя в Україні.

Друга хвиля масового переселення Г. на українські землі датується кінцем 18 – початком 19 ст. Цей рух відбувався з території Кримського півострова в Північне Приазов'я (підстава - спеціальний рескрипт російської імператриці Катерини II від 9 березня 1778), а також з континентальної Греції і островів Грецького архіпелагу в Північне Причорномор'я (підстава - відповідні статті Кучук-Кайнарджийського договору 1774 між Російською та Османською імперіями). В Північному Приазов'ї греки-румеї заснували м. Маріуполь та дванадцять сіл навколо нього (Саргана, Чермалик, Каракуба, Нова Каракуба, Стиля, Волноваха, Константинополь, Великий Янисоль, Малий Янисоль, Чердакли, Ялта і Гурзуф), а греки-уруми – десять сіл (Старий Крим, Карань, Ласпі, Бешеве, Богатир, Улакли, Камара, Старий Керменчик, Новий Керменчик, Мангуш). В Північному Причорномор'ї Г. облаштовувались здебільшого в Севастополі, Керчі, Єнікале, Таганрозі та Одесі. Широка протекція Г. з боку уряду сприяла можливості підтримувати їм постійний зв'язок з історичною батьківщиною, а також знаходженню джерел для існування у традиційних для себе сферах діяльності – торгівлі, ремісництві та судноплавстві. Особливого розмаху міграція Г. на українські землі набула за часів грецької національно-визвольної революції 1821–1829. Г. - переселенці організували в м. Одеса таємну патріотичну організацію «Філікі Етерія», яка стала центром підготовки революції. Після завершення останньої масове переселення Г. припиняється.

На початку 20 ст., відбуваються позитивні зміни в становищі українських Г., що стало наслідком лояльної національної політики уряду Центральної Ради (Перший Універсал від 10 червня 1917, Закон «Про національну автономію» від 9 січня 1918 тощо), яка надала національним меншинам широкі громадянські права. У 1920-х національна політика радянської

влади, відома під назвою «коренізації», також спричинила поживлення національно-культурного життя етнічних Г. На основі Постанови ВУЦВК «Про оформлення національних грецьких районів на терені Маріупольської округи» (травень 1928) було створено два грецьких райони – Мангушський (12141 особа грецького походження, що складало 58,9% загальної кількості населення) та Сарганський (15470 осіб, або 77,2%). У жовтні 1928 створено також і Велико-Янисольський район у Сталінській окрузі (19245 осіб, або 58,6%). У цей же період на території Маріупольщини організовуються грецькі сільради. У новоутворених районах починають діяти національні навчальні заклади, видавництва тощо.

Проте, наприкінці 1930-х заходи в межах політики «коренізації» були офіційно визнані помилковими та шкідливими, а сама грецька меншина зазнала репресій. Кількість Г. – в'язнів ГУЛАГУ в період з 1942 по 1947 (станом на 1 січня кожного з цих років) складала: у 1942 – 2610 осіб, у 1943 – 1859, у 1944 – 1344, у 1945 – 1382, у 1946 – 1240, у 1947 – 1247 (дані на 1946 і 1947 не є вичерпними).

На підставі постанови «Про заходи по очищенню території Кримської АРСР від антирадянських елементів» (13 квітня 1944), а також постанови Державного комітету оборони (4 червня 1944) органи НКВС та НКДБ здійснили примусову депортацію з Кримської АРСР 15040 осіб грецького походження. Депортованих кримських Г. розселили, зокрема, в Гур'євській області Казахської РСР, Башкирській АРСР, Марійській АРСР, Кемеровській та Кіровській областях РРФСР. Протягом 26 – 27 червня 1944, за Постановою ДКО, із Криму було депортовано 3531 особу грецького підданства у Ферганську область Узбецької РСР. 1 серпня 1949 за розпорядженням Міністерства державної безпеки СРСР з Чорноморського узбережжя (Одеська, Херсонська, Миколаївська, Ізмаїльська області) в м. Алма-Ату Казахської РСР було переселено 267 родин (395 осіб). 1956 з Г. знято звинувачення у зраді батьківщині і співробітництві з німецькими окупантами, а також поновлено у громадянських правах. Проте права на репатріацію та повернення конфіскованого майна Г. на той час не отримали.

Розпочатий 1988 процес консолідації національних меншин СРСР супроводжувався утворенням національно-культурних товариств. Етнічні Г. України були в числі перших і найактивніших учасників цього руху. У грудні 1989 в м. Донецьк засновано Республіканське товариство Г. України. Завдяки зусиллям цієї організації, протягом наступних двох років тільки на Донеччині зареєструвалися 42-і грецькі громади (24 – у міських і 18 – у районних радах), починає виходити грецька газета «Логос». В травні 1991 в м. Маріуполі відкрито гуманітарний коледж, покликаний готувати науково-педагогічні кадри для потреб грецької спільноти, передусім, вчителів мови. Водночас, зважаючи на невизначений правовий статус меншини, а також загальне погіршення економічної ситуації в 1989–1990, частина Г. вбачала вирішення своїх проблем у поверненні на історичну батьківщину. Тільки за 7 місяців 1990 до Греції з СРСР, в тому числі з УРСР, виїхало 16,8 тис. Г.

Оформлення правового статусу грецької національної меншини відбулося вже в новій історичній реальності – в умовах незалежної України.

Укладена 9 жовтня 1992 «Бішкекська угода країн-учасниць СНД з проблем відновлення прав депортованих осіб національних меншин і народів» (ратифікована парламентами усіх країн-учасниць 1994) започаткувала процес унормування репатріації депортованих народів, в тому числі і 5625 депортованих кримських Г. (1250 сімей), які висловили своє бажання повернутися в період з 1996 по 2000.

За даними перепису населення 2001, в Україні проживає 91,5 тис. осіб грецького походження. Українські Г. є компактно проживаючою спільнотою. Найбільша їхня кількість мешкає на території Донецької області – 77,5 тис. осіб (84, 5%). Іншими територіями компактного проживання Г. є Автономна Республіка Крим, Запорізька, Одеська, Дніпропетровська та Луганська області. Дисперсно проживаючих Г. в Україні не більш ніж 10% від загальної кількості.

Нині грецька меншина в Україні репрезентована Федерацією грецьких товариств України і Федерацією Г. Криму, а також підпорядкованими цим об'єднанням організаціями обласного, міського, селищного та сільського рівнів. Також в Україні діють спеціалізовані грецькі товариства: Київське науково-філологічне товариство Андрія Білецького, Таврійський науково-дослідницький, методологічний і культурний центр елліністики «Ельпіда», Приазовський елліністичний центр, Міжнародна асоціація греків-підприємців, Українська секція Міжнародного товариства друзів Нікоса Казандзакіса та ін. Основними напрямками діяльності зазначених громадських об'єднань є відродження національної самоідентифікації, мови та культури, налагодження та підтримка всебічних контактів з історичною батьківщиною, вирішення соціальних потреб грецької спільноти України (медичне обслуговування, отримання освіти, оздоровлення та реабілітація дітей та осіб похилого віку, матеріальна допомога малозабезпеченим), що значною мірою сприяє зменшенню еміграційних настроїв в її середовищі. Національно-культурні потреби Г. України активно фінансуються фондами державних та громадських організацій країн Греції та Кіпру.

Літ.: Греки на українських теренах. – К., 2000; Слюсаренко О., Терентьєва Н. Торгово-економічні зв'язки України і Греції: історичні традиції та сьогодення. – К., 2005; Терентьєва Н., Балабанов К. Греки в Україні: історія та сучасність. – К., 2008.

В. В. Піскіжова.

ГРЕЦІЯ, ГРЕЦЬКА РЕСПУБЛІКА – держава у Південно-Східній Європі. Розташована на півдні Балканського півострова й прилеглих до нього островах. Площа 131,957 тис. км², населення 11,2 млн осіб (2007). Столиця – Афіни. Державна мова – новогрецька. Офіційна релігія – православ'я. За конституцією 1975 Г. – президентсько-парламентська республіка. За-

конодавча влада належить однопалатному парламенту і президентові, виконавча – урядові, очолюваному прем'єр-міністром, та президенту.

На території Г. ще в давні часи існувала розвинена цивілізація. Античні греки колонізували, зокрема, Північне Причорномор'я. У 4 ст. н.е. Г. увійшла до складу Візантії. В 14–15 ст. підкорена Османською імперією. Тоді тисячі біженців із Г. селилися в Києві, Львові, Ніжині. Багато греків було серед козаків Запорізької Січі.

Незалежність Г. встановлено 1830 внаслідок революції, підготовленої національно-визвольною організацією “Філікі етерія” (заснована в Одесі). 29 червня 1917 Г. вступила в Першу світову війну на боці Антанти. 1936 встановлено військово-фашистську диктатуру. Під час Другої світової війни від квітня 1941 по жовтень 1944 окупована гітлерівською Німеччиною.

Г. – член Організації Об'єднаних Націй з 1945. Від 1952 – член НАТО. 1967 запроваджено військово диктатуру. 1974 до влади прийшов цивільний уряд. Від 1981 Г. – член Європейського Союзу.

31 грудня 1991 Г. визнала Україну як незалежну державу. 15 січня 1992 між Україною і Г. встановлено дипломатичні відносини. Між обома країнами підписані угоди про економічне та науково-технічне співробітництво, співпрацю в галузі культури, освіти й туризму. Здійснюються побратимські зв'язки між Києвом та Афінами. Загальна чисельність українців у Г. – 18 тис. осіб. Від 1998 в Афінах існує об'єднання українців “Журавлиний край”. Відкрита недільна школа з вивчення української мови.

Літ.: Μεξάς Β. Οι Φιλικοί. – Αθήνα, 1937; Mozelis N.P. Modern Greece. Faces and Underdevelopment. – New York, 1990; Терентьева Н. Таємне грецьке товарство “Філікі Етерія”. – К., 2005.

Н.О.Терентьева.

ГРУЗИНИ В УКРАЇНІ (самоназва – картвелі). Перші відомості про поселення грузинів на території України належать до 1720-х рр. Переважно це були політичні іммігранти з Грузії, які з'явилися в Російській імперії в цей період, розраховуючи на підтримку царського уряду в їхній боротьбі проти турецьких і перських загарбників. Наприкінці 1730-х рр. вони оселилися на території Гетьманщини, де спочатку мешкали в межах Полтавського полку, а згодом – Миргородського, Ніжинського, Чернігівського, Стародубського, Переяславського й Лубенського полків. Лише з грузинської колонії в Москві на Полтавщину перебралося близько 1,5 тис. осіб. Незначна кількість їх мешкала на території інших регіонів України. 1764 указом імператриці Катерини II була створена Новоросійська губернія, де грузинським княжам і дворянським родинам було надано маєтки. Грузинські дворяни володіли маєтками середніх розмірів, інколи відігравали помітну роль в економічному житті й управлінні Лівобереж-

ної України. У 19–20 ст. Г. переважно мешкали в містах, утворюючи невеликі колонії. Значний відсоток серед них становили службовці, лікарі, адвокати. В період 1920–80-х рр. чисельність Г. в У. збільшилася майже у 18 разів. За переписом населення, проведеного в СРСР 1989, на території України проживало 23 540 грузинів. 1992–94 в Україну прибуло близько 4 тис. Г. Провідну роль у міграційних процесах відігравали ті іммігранти, які переїхали з районів міжнаціональних конфліктів. У середині 1990-х рр. в Україні діяли 4 громадські об'єднання, що представляли інтереси Г. (в АР Крим, Львівській та Одеській областях). За даними Всеукраїнського перепису населення 2001, на території України проживало 34, 2 тис. Г.

Літ.: Плохинский М.М. Иноземцы в Старой Малороссии. – М., 1905 ч. 1; Кабузан В.М. Чисельність та національний склад населення Новоросії в 60–80-х роках XVIII ст. //Український історико-географічний збірник, 1971, вип.1; Наулко В.И. Развитие межэтнических связей на Украине (Историко-этнографический очерк). – К., 1975; Гуржій О.І. До питання про утворення національної території України (XVIII ст.) //Народна творчість та етнографія, 1988, № 1.

В.М.Устименко, О.І.Гуржій.

ГРУЗІЯ (Сакартвело), РЕСПУБЛІКА ГРУЗІЯ – держава в центральній та західній частині Закавказзя, межує на півночі з Російською Федерацією, на сході та південному сході – з Азербайджаном, на півдні – з Вірменією і Туреччиною, а із заходу омивається Чорним морем. Площа 69,7 тис. км². Населення 4,5 млн. осіб (2007). До складу Г. входять автономні республіки Абхазія і Аджарія та автономна область Південна Осетія. Глава держави – президент.

В античну добу на землях Г. мешкали племена геннохів, колхів, мисіміан, мушків, тулабів, халібів та ін. Етнічний склад грузинів як народу формувався з трьох племінних об'єднань: картів (картлів), мегрело-чанів і сванів. На території Г. зі стародавніх часів існувало кілька держав і державних утворень: у 9-6 ст. до н.е. – Урарту (займало частину західної Г.), в 6 ст. до н.е. – Колхідське царство, в 4–3 ст. до н.е. – Іберія. У 3–1 ст. до н.е. Г була тісно пов'язана з Вірменією, елліністичними державами – Селевкідів та Понтійським царством. У 1 ст. до н.е. Г опинилася під владою Риму. В 2–6 ст. на землях західної Г. існувало Лазьке царство (Егрісі), що певний час було у васальній залежності від Риму. У 3–4 ст. грузини прийняли християнство, яке стало державною релігією. У 6–9 ст. за грузинські землі змагалися іранські Сасаніди, Візантійська імперія та Арабський халіфат. У 8–9 ст. на цій території утворилася низка князівств (Кахеті, Ереті, Тао-Кларджетське) та Абхазьке царство. Наприкінці 10 – поч. 11 ст. грузинські князівства і царства об'єдналися в єдину державу, яка в 2-й пол. 12 – на поч. 13 ст. за правління царя Георгія III та цариці Тамар досягла найбіль-

шого розквіту. У 2-й чверті 13 ст. Г. була завойована монголо-татарами, а наприкінці 14 – поч. 15 ст. зазнала спустошливих вторгнень військ Тимура. Наприкінці 15 – початку 16 ст. внаслідок міжусобиць Г. розпалася на окремі царства та князівства (Імеретинське, Картлійське, Кахетинське, Самцхе–Саатабаго та ін.). Упродовж 16–17 ст. країна стала ареною запеклої боротьби Ірану та Османської імперії, а з 18 ст. – Російської імперії. 1783 східна Г. прийняла протекцію Росії, а 1801 була введена до її складу як Грузинська губернія. Впродовж 1803–64 до Російської імперії в результаті низки російсько-перських та російсько-турецьких війн були приєднані землі західної Г.

28 (15) листопада 1917 був створений Закавказький комісаріат – спільний уряд Азербайджану, Вірменії та Г., який скликав 23 (10) лютого 1918 Закавказький сейм для правового оформлення міждержавних взаємин народів Закавказзя. Згідно з рішенням сейму від 22 (9) квітня 1918, Г. разом з Азербайджаном і Вірменією увійшла до складу Закавказької Демократичної Федеративної Республіки. 8 червня (26 травня) 1918 Грузинською національною радою проголошена Грузинська Демократична Республіка. Від травня до жовтня 1918 на більшій частині території Г. перебували німецькі, а з червня до жовтня 1918 в Аджарії та на деяких інших землях Г. – турецькі війська. Після поразки Німеччини в Першій світовій війні її частини були виведені з Г., а за умовами Мудреського перемир'я 30 жовтня 1918 – й збройні сили Туреччини. Від грудня 1918 на території Г. (з вересня 1919 – тільки в м. Батумі) перебували англійські війська (у січні 1920 Грузинську Демократичну Республіку визнала Антанта), які були виведені у липні 1920 за умовами мирної угоди між Грузинською Демократичною Республікою та РСФРР від 5 травня 1920. У лютому 1921 проголошена Грузинська Соціалістична Радянська Республіка (ГСРР). Її режим був установлений в результаті військового вторгнення частин радянської 11-ї армії.

ГСРР з березня 1922 входила в Федеративний Союз Соціалістичних Радянських Республік Закавказзя, відомий здебільшого як Закавказька Федерація (з 25 грудня 1922 офіційна назва – Закавказька Соціалістична Федеративна Радянська Республіка), і в її складі – до СРСР. Від 5 грудня 1936 Г. – союзна республіка в складі СРСР.

9 квітня 1991 Г. проголошена незалежною державою. Її президентом став З.Гамсахурдіа, якого в результаті збройних виступів опозиції було усунуто від влади у січні 1992. 1992–94 на території Г. відбувався збройний конфлікт з приводу статусу Абхазії та Південної Осетії. У листопаді 1995 президентом Г. став Е.Шеварнадзе. У листопаді 2003 він подав у відставку під потужним тиском опозиції, який призвів до мирної “революції троянд”. Президентом Г. в січні 2004 став М.Саакашвілі.

Грузинсько–українські культурні, політичні та економічні відносини. Г. від середньовіччя підтримувала відносини з українськими землями. В 11 – на початку 13 ст. Г. мала торговельні, господарські та культурні контакти з давньоруськими князівствами, зокрема з поселеннями на Північному Кавказі (Біла Вежа, Тмуторокань та ін.). Грузинські живописці брали

участь у створенні мозаїки головної церкви Києво-Печерської лаври (кінець 11 ст.). У 2-й пол. 12 ст. Г. та давньоруські князівства підтримують політичні взаємини: 1154 київський князь Ізяслав Мстиславович в останній рік життя вдруге одружився з дочкою грузинського царя Деметре I – Русудан. 1185 син владимиристо-суздальського князя Андрія Боголюбського Юрій одружився з грузинською царицею Тамар. Шлюб був розірваний через два роки.

У 17 ст. на українській землі з турецької неволі втікала чимало грузинів, які вливалися до лав Війська Запорозького. В 17 – на початку 18 ст. грузинські князі підтримували зносини з запорозьким козацтвом. Ширилися й культурні взаємини. У 1-й пол. 18 ст., грузини, що мешкали в Москві, перекладали грузинською мовою твори П.Могили та Дмитрія Ростовського. У 30–40-х рр. 18 ст. царський уряд пожалував багатьом грузинським дворянським і княжим родинам (Абашидзе, Ерістовим, Жеваховим, Кекуатовим, Орбеліані, Тумановим та ін.) маєтки на території Лівобережної України, де був створений Грузинський гусарський полк. У 1-й пол. 18 ст. грузини селилися на землях Лубенського, Миргородського, Полтавського, Прилуцького та інших полків. У Миргороді тривалий час мешкав і працював поет Д.Гурамішвілі.

Від 19 ст. існували сталі економічні зв'язки між українськими та грузинськими землями, що перебували в межах кордонів Російської імперії. На початку 19 ст. у східній Г. з'являються поселення, в яких мешкали українці, звільнені з російської армії. У 60-ті рр. 19 ст., після примусового виселення абхазів до Туреччини, на землях північно-західної Г. з'являються мішані російсько-українські поселення. За Всеросійським переписом 1897, на території Г. мешкало понад 10 тис. українців.

Протягом 19 – початку 20 ст. чимало грузинів здобували освіту в Київській духовній академії, Київському університеті та навчальних закладах Одеси, Харкова та інших міст. Серед випускників-грузинів вищих шкіл в Україні 19 – початку 20 ст. були визначні громадські і культурні діячі, учені, серед них Я.Гогешвілі, Н.Ломоурі, П.Мелікішвілі, В.Петріашвілі, Ш.Читадзе. Тоді ж у започаткуванні грузинсько-українських літературних зв'язків брали участь М.Гурієлі, Д.Томашвілі, С.Хундадзе, А.Церетелі, С.Шаніашвілі та ін. У 2-й пол. 19 ст. грузинською мовою перекладалися твори Г.Квітки-Основ'яненка, І.Котляревського, І.Франка, Т.Шевченка. У 80-90-х рр. 19 ст. в Г. гастролювали трупи М.Кропивницького та М.Старицького. На початку 20 ст. у Тифлісі (нині м.Тбілісі) існувала постійна українська трупа на чолі з М.Біляєвою. Наприкінці 19 – початку 20 ст. з'явилися українські переклади грузинських літературних творів, виконані П.Грабовським, О.Лотоцьким та ін. 1910–13 в Г. проживала Леся Українка, що розширило українсько-грузинські культурні взаємини.

1917 у Тифлісі відбувся Український військовий з'їзд Закавказзя, на якому була заснована Закавказька крайова українська рада. Вона видавала газету “Вісті”, пізніше “Українські вісті Закавказзя”.

Спроби встановити дипломатичні стосунки Г. з Україною датуються початком 1918. Перше дипломатичне представництво Г. в Україні в

квітні 1918 очолював Н.Брегвадзе, його заступником був Д.Вачеїшвілі, а секретарем – Н.Бокугава. 6 червня 1918 грузинський міністр закордонних справ А.Чхенкелі звернувся з нотою про визнання Г.Україною. В липні 1918 з'явилися українські консульства в Тифлісі та Батумі, а пізніше – в Гаграх. Генеральне консульство Української Держави в Тифлісі, яке опікувалося справами Північного Кавказу та Закавказзя, очолював І.Красковський. Консульством 1-го розряду в Тифлісі керував Л.Лісняк. У Батумі консульським агентом 1-го класу був Є.Засядько. 5 грудня 1918 держава П.Скоропадського встановила офіційні дипломатичні відносини з Грузинською Демократичною Республікою. В Києві інтереси Г. репрезентувала дипломатична місія, яку очолювали В.Тевзайя та його заступник Д.Вачеїшвілі.

Після укладення 28 грудня 1920 союзного договору між УСРР і РСФРР, який дав радянській Україні юридичне право на встановлення дипломатичних зносин із зовнішнім світом, голова уряду УСРР Х.Раковський 31 грудня того самого року уклав у Москві першу угоду про мирне співробітництво з демократичною Г.

Під час Другої світової війни більшість грузинів воювали на території України в лавах Червоної армії, невелика кількість – у складі Української повстанської армії та Російської визвольної армії генерала А.Власова.

За радянської доби Г. і Україна підтримували економічні, культурні, освітні, наукові зв'язки як союзні республіки в складі СРСР. Протягом 30–50-х рр. 20 ст. у Г. зростає кількість українців унаслідок залучення кваліфікованих спеціалістів для праці на місцевих промислових підприємствах. У 60–70-ті рр. 20 ст. чисельність українців у Г. дещо скорочується. За даними перепису населення, проведеного в СРСР 1989, в Г. мешкало понад 52 тис. українців. Чимало грузинських політичних і громадських діячів, учених, митців здобули освіту у вищих навчальних закладах України, серед них – президент М.Саакашвілі, який навчався в Київському університеті.

У 20 ст. на еміграції грузини та українці співпрацювали в деяких політичних і громадських об'єднаннях, здебільшого антирадянського спрямування, зокрема в Антибільшовицькому блоці народів, Лізі визволення народів СРСР, Прометеївському русі.

21 липня 1992 були встановлені дипломатичні відносини між Україною та Г. У 1990-х рр. відновлюється українське культурно-освітнє життя в Г. У червні 1992 створюється Асоціація українців – жителів Грузії, яка невдовзі об'єднала понад 7 тис. осіб. У Тбілісі виникло також товариство українських біженців з Абхазії – “Відродження”. Українські громадські та просвітницькі організації засновано і в інших містах: в Кутаїсі – “Дружба”, в Сухумі – культурно-просвітницьке товариство українців Південної Осетії “Вишня”. Крім того, осередки українських організацій постали у Батумі, Зугдіді, Руставі, Поті, Телаві. На початку 1995 кількість українців, що мешкали в Г., складала близько 41 тис. осіб.

Літ.: Федоровский П. Страничка из жизни грузин-переселенцев в Малороссию. – Тифлис, 1888; Плохинский М.М. Поселение грузин в Малороссии

в XVIII в. //Сборник Харьковского историко-филологического общества, 1893, т. 5, вып. 1; Плохинский М.М. Иностранцы в старой Малороссии. – М., 1905, ч.1; Сидамонидзе У. К истории Закавказской федерации советских республик //История СССР, 1961, № 1; История Грузии. – Тбилиси, 1962-73, т.1-3; Исаевич Я.Д. Малоизвестный источник начала XVI в. о Грузии и грузинах. В кн.: Объединенная научная сессия по истории грузинско-украинских взаимоотношений. – Тбилиси, 1967; Котляр М.Ф., Панібудьласка В.Ф. Питання українсько-грузинських історичних зв'язків в українській радянській історіографії //УІЖ, 1967, № 3; История индустриализации Грузинской ССР (1926-1941 гг.): Документы и материалы. – Тбилиси, 1968; Луценко І.А. Українсько-грузинські літературні зв'язки в їх історичному розвитку. – Дніпропетровськ, 1968; Из истории украинско-грузинских связей. – Тбилиси, 1968; Джаошвілі В.Ш. Розселення українців на території Грузинської РСР. //УІЖ, 1970, №1; Из истории украинско-грузинских связей. – К., 1971; Из истории украинско-грузинских связей. – Тбилиси, 1975; Сванидзе М.Х. Грузия, страны Причерноморья и восточная Европа в первой половине XVII в. В кн.: Россия, Польша и Причерноморье в XV–XVIII в. – М., 1979; Барабан Л.І. Україна і Грузія: культурні зв'язки //Народна творчість та етнографія, 1982, № 4; Баканідзе О.А. Грузинсько-українські літературно-мистецькі взаємини. – К., 1984; Рассоха Л. К истории грузинской колонии на Украине: вторая половина XVIII–XIX вв. //Литературная Грузия, 1984, № 7-8; Грузинская Демократическая Республика и Советская Россия [Публикация документов 1920–1921 гг.] //Коммунист Грузии, 1990, № 2; Лашко О. Україна–Грузія, стратегічне партнерство: Геополітичні пріоритети з позиції національних інтересів //Розбудова держави, 1995, № 2; Бежуашвілі А. Від Дніпра до Кури: Україна і Грузія, дипломатичні відносини 1918–1920 рр. //Голос України, 1996, 24 травня.

О.В.Ясь.

Зміст

Передмова	3
Список скорочень	6
Австралія, Австралійський Союз	7
“Австрійсько-український огляд. Osterreich–ukrainische Rundschau” ...	9
Австрія, Австрійська Республіка	10
Австрославізм	13
Австро–німецький військовий контроль в Україні 1918	14
Австро-Угорщина	15
Агенство США з міжнародного розвитку	17
Адвентизм	18
Адміністрація допомоги і відбудови Об'єднаних Націй, ЮНРРА. ...	18
Адріанопольський мирний договір 1713	19
Адріанопольський мирний договір 1829	20
Азербайджан, Азербайджанська Республіка	21
Азербайджанці в Україні	22
“Азовське сидіння” 1637-1642	22
Азовсько-дніпровські походи 1695–1696	23
Акерманська конвенція 1826	24
Акт злуки 1919	25
Акт проголошення незалежності України 1991	26
Акт тридцятого червня 1941	28
Албанці	28
“Александрія”	29
Алма-атинська декларація 1991	30
“Америка”	30
Американська адміністрація допомоги 1919–1923, АРА	31
Американська Руська Народна Рада	32
Анабаптисти	32
Англо-українські комітети, Українсько-британські комітети	33
Андрусівський договір (перемир'я) 1667	34
Антанта	35
Антибільшовицький блок народів	37
Аргентина, Аргентинська Республіка	37
Аріанство	39
Армія Крайова	40
Армія польська в СРСР	42
Афганська війна 1979–1989	42
Базавлуцька Січ	44
Балкани	44
Балтійсько-чорноморська дуга	46
“Барбаросса”, план “Барбаросса”	47
Бароко	52

Барська конфедерація 1768	54
“Батальйон Ріббентропа” 1941–1944	55
Батозька битва 1652	56
Батуринські статті 1663	57
Бахчисарайський договір 1648	58
Бахчисарайський мир 1681	58
Бельгія, Королівство Бельгія	59
Бенедиктинці	62
Бердянськ	63
Березневі статті 1654	64
Берестейська церковна унія 1596	66
Берестецька битва 1651	69
Берлінський конгрес 1878	71
Берлінський університет	72
Бернардинці	73
Бессарабський протокол 1920	74
Битва за Дніпро 1943	75
Біженці та переміщені особи	76
Біловезька угода про створення СНД 1991	77
Білоруси в Україні	78
Білорусь, Республіка Білорусь	80
Білоруська кампанія української армії 1654-1655	82
Близькосхідний інститут	83
Болгарія, Республіка Болгарія	83
Болонський університет	88
Боснія і Герцеговина, Республіка Боснія і Герцеговина	89
Бразилія, Федеративна Республіка Бразилія	90
Брацлавська прикордонна комісія	91
Брестський мирний договір УНР 1918	91
Броди	93
Буддизм	94
“Будителі”	95
Бужинська битва 1662	96
Бускевича дипломатична місія до Туреччини 1668	97
Бухарестський мирний договір 1918	98
Бучацький мирний договір 1672	99
Варшавський договір 1920	100
Варяги	101
Ватикан	102
Веймарська Республіка 1919–1933	104
Велика Британія	107
Велика Вітчизняна війна Радянського Союзу 1941–1945	112
“Велике зерцало”	114
Велике князівство Литовське	115
Велике князівство Руське	118
Венеціанське посольство до України 1650	119

Верховна автономна російсько-румунська колегія	
у румунських та бессарабських справах	120
“Вести из СССР. Права человека”	121
Вишеградська група	121
Віденська битва 1683	123
Віденський мирний договір 1809	124
Віденський університет	125
Візантія, Візантійська імперія	126
Війна РСФРР і УНР 1918-1919	129
Війна Франції і Росії 1812	131
Віленське перемир'я 1656	134
Вільшанська угода 1617	135
Вірменія, Республіка Вірменія	136
“Вісла”, акція 1947	139
“Wisla”	141
Вічний мир 1686	141
“La Voce dell’Ucraina”	142
Всенародні збори угорських русинів 1919	143
“Всесвіт”	144
Всесвітні фестивалі молоді і студентів	145
Всесвітні форуми українців	149
Всесвітня організація інтелектуальної власності	150
Всесвітня організація охорони здоров'я	152
Всесвітня федерація демократичної молоді	152
Всеслов'янський антифашистський комітет	153
Всеукраїнська наукова асоціація сходознавства	154
Гаазька конвенція про захист культурних цінностей	
на випадок збройного конфлікту 1954	155
Гадяцький договір 1658	155
“Gazette de France”	157
Галицька битва 1914	157
Галицька Соціалістична Радянська Республіка 1920	158
Галицько-Волинське князівство	159
Ганза	161
Генеральна асамблея Організації Об'єднаних Націй	165
Генеральна військова канцелярія Української козацької держави	166
Генеральне консульство СРСР у Львові	167
Генуезька конференція 1922	168
Глухівські статті 1669	169
“Головні пункти для переговорів про договір з ханом	
та Кримською державою” 1710	170
Горлицька битва 1915	171
Греки в Україні	171
Греція, Грецька Республіка	174
Грузини в Україні	175
Грузія, Республіка Грузія	176

Науково-довідкове видання

Україна в міжнародних відносинах
Енциклопедичний словник-довідник

Випуск 1

Предметно-тематична частина: А-Г

Науково-допоміжна робота
і комп'ютерний набір
Н.М. Шайда

Комп'ютерна верстка
М.О. Литвин

Підписано до друку 22.01.2009. Формат 70x108/16.
Ум. друк. арк. 15,6. Обл. вид. арк. 10. Наклад 300. Зам. № 12.2009 р.
Інститут історії України НАН України
Київ-1, Грушевського 4